

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

М. Г. НЕРСИСЯН

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ
ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ
АРМЯН

Издательство "Гитутюн" НАН РА
ЕРЕВАН 2005

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Դ)
Լ 633

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Դիստոնոթյան և Արևելագիտության
ինստիտուտների գիտական խորհուրդների որոշմամբ

*Հրատարակության պատրաստեց՝ Ն. Վ. ԴԵՐՈՅԱՆԸ
Խմբագրությանը՝ Պ. Մ. ՄՈՒՐԱՅԱՆԻ*

Լ 633 Մկրտիչ Լեւոնիսյան. *Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր. Ե., «Գիտություն» հրատ., 2005, 336 էջ:*

Բազմազգի և բազմալեզու ազրյուրների համադրմամբ ու լուսարանմամբ Հեղինակը սահմանում է ցեղասպանության ծրագրված բնույթը, ասպեցուցում ինքնապաշտպանության կատարած դերը և մերժում թուրքերի «քաղաքակրթական» առաքելությունը:

Հասցնագրվում է ընթերցող լայն հանրությանը:

0503020913

Ե

703(02) – 2005

2005

ԳՄԴ 63.3(2Դ)

ISBN 5 – 8080 – 0604 – X

©22 ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2005

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ավագ. Ակրտիչ Ներսիսյանին ու նրա գիտական պատկառելի ժա-
նանդությունը ծանաչողներս գրեթե համոզված էինք, թե կյանքի ին-
ներորդ տասնամյակ ուտք դնող գիտնականը (1909–1999) «Պատ-
մության կեղծարարները» գրքով ու նրան հաջորդած մի քանի փաս-
տալից հողվածներով ավարտում է իր ասելիքը, ի մասնավորի այն
անփոփոխով «Հայկական հարցի ծագումը և Մեծ տերությունները»
(ՊՐՀ, 1999, -1, էջ 101–108) հրապարակմամբ: Արխիվային նյութերը
դաստասելիս պարզվեց, սակայն, որ ըննության սթափ կարողությու-
նը պահպանած և գիտական թեմաներ ընտրելիս անվիեպ հետևողա-
կանություն ցուցաբերող գիտնականը ծրագրել է եղած հրապարա-
կումներից մի երկուսի լրամշակմամբ ու նոր շեշտադրումներ բովան-
դակող ըննությունների կցմամբ կազմել «Հայոց ցեղասպանության
անհերքելի փաստաթղթեր» նոր մենագրություն:

Հանգուցյալ գիտնականի ցանկությունն ու հիշատակը հարգելու
պարտավորվածությունը չէ միայն, որ մեզ թելադրեց առկա նյութերը
ի մի բերել և Հայոց ցեղասպանության ցավալի 90-ամյակի օրերին
ընթերցողների ուշադրությանը հանձնել այս գիրքը: Աշխատության
բոլոր հինգ գլուխները գրված են տևականորեն հավաքած ու նոր
հարցադրումներով լուսաբանվող փաստական հարուստ նյութի վեր-
լուծությամբ, արդիական թելադրանքներ հրահրող ընդհանրացում-
ներով ու գիտական ճշմարտություններ բացահայտող փաստաթ-
կումներով: Ս. Ներսիսյանը չէր հանդուրժում պատմական իրողու-
թյան որևէ խեղաթյուրում, ինչպես որ մերժում էր նաև վստահելի աղ-
յուրին վերաբերող ամեն մի սեթևեթանք:

Մեզանում Մ. Գ. Ներսիսյանը առաջինը քաղաքացիական համար-
ժակություն և գիտական խստունություն ունեցավ հաղթահարելու
քաղաքական ու գաղափարական արգելանքները և 1946 թ. դոկտո-
րական թեզ ներկայացնելու «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայ-
քարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» խորագրի
տակ: Մեղադրանքի տարափին հակառակ՝ նա վերանայեց Բաֆֆու
և Ռ. Պատկանյանի ժառանգության զնահատությունը, թուրքական

բռնապետության դեմ հայոց պայքարը հայտարարեց ազատագրական, իսկ թուրքական պատմագրության բարբառաբանները՝ կեղծարարություն: Դարձյալ Սկրտիչ Ներսիսյանն էր, որ 1965-ին «Պրավդայում» տպված հոդվածով ԽՍՀՄ-ում բարձրածանյա խոսք ասեց Դայոց ցեղասպանության մասին, ապա և առաջինը խմբագրեց վավերագրերի այն ժողովածուն, որով հիմք դրվեց Դայաստանյան ցեղասպանագիտությանը («Դայերի Գեմնոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ», 1966, 1982, 1991):

Գրքում արծարծվող հիմնական խնդիրների հատկապես ընդգծելի են երկուսը՝ Դայոց ցեղասպանության ապացույցները այնքան շատ են և այնքան հավաստի, որ թուրքական իշխանությունների և նրանց պատվերով պատմագիտությանը զբաղվող թուրք կամ թուրքամետ պատմաբանների մեղքումը վերածում է կեղծարարության, և ապա՝ օսմանյան պետությունը իր սկզբնավորման օրից քաղաքակրթական որևէ առաքելություն չի ունեցել և չէր էլ կարող ունենալ. թուրք զինվորն ամենուր իր հետ տարել է արյունահեղություն, կոտորած, թալան, ավերածություն և քաղաքակրթական նվաճումների ոչնչացում: Մ. Ներսիսյանը դժվարանում է առանց վրդովմունքի ու որակումների խոսել այդ իրողությունների մասին:

Խմբագրությունից հետո էլ գրքում կան որոշ կրկնություններ, գուցե և մեղմելու կարոտ որակումներ, սակայն ամբողջության մեջ այն ուսանելի և նպատակային աշխատություն է:

Դեղինակային շարադրանքը կատարված էր մասամբ հայերեն, մասամբ՝ ռուսերեն լեզուներով: Միասնական դարձնելու համար հայերենը թարգմանեցինք ռուսերենի և հակառակը:

Դավելվածում ներկայացվող փաստաթղթերը հիմնականում քաղված են Մ. Ներսիսյանի խմբագրության կազմվող և մատվածք կիսավարտ մնացած «Դայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» վավերագրերի ժողովածուի երկրորդ հատորից՝ գիտնականի քաղմանյա աշխատակից Լուսն Դերոյանի խմամածու ընտրությամբ:

Պրոֆ. ՊԱՐՈՒՅԲ ՍՈՒՐԱՂԱՅԱՆ

Ա..

ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915–1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՈՒՐՁԸ¹

Արևմտահայերի 1915–1916 թթ. ցեղասպանության՝ Մեծ եղեռնի մասին, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունի Հարուստ գրականություն: Դեռևս Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրվեցին և Հրապարակվեցին արժեքավոր աշխատություններ, որոնցում լուսաբանված են հայ ժողովրդի այդ մեծ ողբերգության պատմության շատ էջերը: Ընթացող տարիները բացահայտող գրքերով ու հոդվածներով հանդես եկան ոչ միայն հայազգի հեղինակներ, այլև ռուս, անգլիացի, ֆրանսիացի, ամերիկացի, գերմանացի և այլ ժողովուրդների գիտնական պատմաբաններ ու առաջավոր Հրապարակասուներ: Հայ ընթերցողն այսօր էլ Հարգանքով ու երախտագիտությամբ է արտասանում լորդ Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնթրիի, Յուրի Վեյսելովսկու, Վալերի Բյուսովի, Անատոլ Գրանսի, Անրի Բարբիեի, Հենրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Ադամ Գիրբոնսի, Յուհանես Լեպստուսի, Արմին Վեգների և քաղմամբիվ այլ ազնիվ ու արի մարդկացի անունները: Ավագ սերնդի այդ ներկայացուցիչներին ավելի ուշ փոխարինեցին երիտասարդ ուսումնասիրողներ, որոնք, շարունակելով նախորդների գործը, լույս բնծայեցին գիտական նոր աշխատություններ: Ես այստեղ չեմ թվում անուններ, քանի որ նրանք մեզ լավ հայտնի են:

Վերջին տարիներին տեղի ունեցան միջազգային գիտաժողովներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Հի-

¹ Լողվածի Համառոտ տեքստը գեկուցված է Մեծ եղեռնի 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում, որը տեղի ունեցավ Երևանում 1995 թ. ապրիլի 21–23-ին:

չենք, օրինակ, որ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախաձեռնությամբ 1990 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ միջազգային գիտաժողով նվիրված Հայերի ցեղասպանության պատմության և տեսության Հարցերին: Գիտաժողովում զեկուցումներով Հանդես եկան մեծ թվով անվանի մասնագետներ Հայաստանից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից, Ավստրալից, Գերմանիայից, Եգիպտոսից, Իտալիայից, Իսրայելից, Կանադայից, Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից և մի շարք այլ երկրներից: Ինչպես մյուս միջազգային, այնպես էլ այդ գիտաժողովը զգալի չափով նպաստեց Հայերի ցեղասպանության պատմության շատ Հարցերի լուսարանմանն ու մեկնաբանմանը²:

Սակայն, ընդգծելով ու լիովին ընդունելով կատարված գրական մեծ գործը, այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել այն Հանգամանքը, որ Մեծ Եղեռնի պատմության մի շարք Հարցեր դեռևս կարիք ունեն Հանգամանալից ուսումնասիրության: Ավելին. քննարկվող խնդրի վերաբերյալ Հրապարակված որոշ աշխատություններում առկա են զգալի թերություններ ու սխալներ: Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը:

Առաջին. երիտթուրքերի՝ իթթիհազականների մասին տարրեր լեզուներով գրված մի շարք աշխատություններում անբավարար է լուսարանվել 1909—1914 թթ. նրանց վարած քաղաքականությունը ազգային Հարցում: Մասնավորապես, քաջա-Հայտոված չեն երիտթուրքերի այդ տարիներին ունեցած Հակահայկական ծրագրերը: Համախ մոռացության են տրվել կիլիկիահայերի կոտորածները: Հարկ եղած խորությամբ ուսումնասիրված չեն Մայրնիկ քաղաքում երիտթուրքերի 1910—11 թթ. կայացած գաղտնի խորհրդակցություններին և Համագումարի խիստ ազգայնամոտիական, ռովինիստական և Համագումարի որոշումները, որոշումներ, որոնցում արտահայտված են իթթիհազականների պանիսլամիստական, պանթուրքական ծրագրերը ինչպես Հայերի, այնպես էլ

բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Գաղտնիք չէ, որ գլխավորապես Հենց այդ որոշումները կանխորոշեցին 1915—16 թթ. ցեղասպանությունը: Պետք է ավելացնել, որ շատ աշխատություններում անտեսվել ու չեն հիշատակվել բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ արդեն 1912—13 թթ. երիտթուրքերը գործնական քայլեր են կատարել Հայերի Համընդհանուր կոտորածներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ մասին կան Հարուստ նյութեր և կարևոր վկայություններ ինչպես պետական արխիվներում, այնպես էլ իր ժամանակի պարբերական մամուլում: Կարծում եմ ավելորդ չէ բերել մի քանի օրինակ:

Դեռևս 1911 թ. Հոկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի դեսպանը Կ. Պոլսում իր Արտաքին գործոց մինիստրությանը ուղղած շտապ Հաղորդման մեջ նշում էր այն Հանգամանքը, որ Թուրքիայի Հայ բնակչության նկատմամբ խիստ ուժեղացել են Հայամանքները, որ Հայերի սպանություններն ու թալանը, ըսնի իսլամացումը և այլ կարգի այլ գործողությունները զարժել են ավելի Հանախակի: Առանձնապես ընդգծվում էր այն, որ Հայերի դեմ կատարվող այդ Հայամանքներին գործուն մասնակցություն են ունենում պաշտոնական անձինք, և որ Թուրքական կառավարության Հրամանով Հայերից գրավվում են նրանց բոլոր սեսակի դեմքերը³: 1912 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին ուղարկված զեկուցման մեջ Աղթամարի կաթողիկոսության ներկայացուցիչները Հայտնում էին այն Հայամանքների, սպանությունների մասին, որոնք անելի են ունենում թեմի վաճաններում ու գյուղերում⁴: Էրզրումի ուսական գլխավոր Հյուպատոս Աղամովը 1913 թ. զեկտեմբերի 7-ին Հեռագրում էր Կ. Պոլսի իր դեսպանին, որ քաղաքում մասնեղականներին արհեստականորեն զրգոում են Հայերի դեմ: Այդ արվում է իթթիհազականների (երիտթուրքերի)

² Միջազգային այդ գիտաժողովի մասին մանրամասն ինֆորմացիա տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական Հանդեսում», տե՛ս 1990, № 2:

³ Տե՛ս Գեոցիդ армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, Изд. АН АрмССР, 1966, с. 201—202.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Политархив, д. 3459, л. 68—69.

սներում տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում: Իթթիհազականների միությունը քաղաքային կոմիսար ԱՀՏեղ Հիլմիի գլխավորությամբ վարում է խիստ Հակահայկական պրոպագանդա⁵: Նույն Ազատովի 1913 թ. դեկտեմբերի 29-ի Հեռագրում Հաղորդվում էր. «Այստեղ (Էրզրումում) տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում սկսել են խոսել Հայկական կոտորածների մասին: Մոլլաների հրամանով մահմեդականները սկսել են գլուխները ծածկել սպիտակ շավաներով: Ըստ տարածված լուրերի՝ ամեն ինչ պատրաստ է Ջարդերի Համար, միայն սպասում են մայրաքաղաքի (Կ. Պոլսի) ազդանշանին»⁶:

Նման փաստերի մասին խոսում էին նաև շատ լրագրեր: Այսպես, Լոնդոնի «Թայմս» թերթը Հայտնում էր, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը 1912 թ. դեկտեմբերին այցելել է թուրքական կառավարության ներքին գործց մինիստրին և ըողոքել, որ թուրքական թերթերը սանձարձակ պրոպագանդա են ծավալել Հայերի դեմ⁷: Նույն թերթը 1913 թ. փետրվարի 6-ին գրել է, որ Վանից ու Ադրդից ստացվել են Հեռագրեր այն մասին, որ Հայերի ու մահմեդականների հարաբերությունները օրեցօր սրվում են⁸: Նույնանման բազմաթիվ տեղեկություններ Հրապարակվեցին նաև Հայկական, ուստական ու Քրանսիական թերթերում:

Այս բոլորը կատարվում էր 1911—1913 թթ., այսինքն մի ժամանակ, երբ ոչ մի խոսք չկար Հայերի «ապստամբություններ» մասին: Իսկ ինչպես Հայտնի է պատմության թուրք կեղծարարները Հայերի զեպորտացիայի ու կոտորածի պատճառը Համարում են 1915 թ. «Հայկական ապստամբությունները»: Զարմանալի տրամաբանություն:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ եթև Հանգամանորեն բացահայտվեր երիտթուրքերի 1909—1914 թթ. ազգայնական քաղաքա-

կանությունը, ապա այդ մեծապես կնպաստեր ավելի Հստակ պատկերացնելու և Հասկանալու Մեծ Եղեռնի պատմության Հետ կապված շատ Հարցեր:

Երկրորդ. Թուրքիայի նոր պատմությունը նվիրված պատմագիտական մի շարք ուսումնասիրություններում զարգացվում է այն տեսակետը, թև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանացիներն են ղեկավարել Թուրքիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը, որ երիտթուրքերը միայն կատարել են գերմանացի զինվորականների ու զիվանաղեկների կամքը: Այս սխալ կարծիքը արտահայտել է, օրինակ, ռուս նշանավոր թուրքագետ Անատոլի Միլլերը իր մի քանի գրքերում ու Հոդվածներում՝ նվիրված Թուրքիայի նոր և նորագույն պատմության Հարցերին⁹:

Իրականությունը, սակայն, այն է, որ 1915—16 թթ. ցեղասպանությունը ոչ այլ ինչ էր, եթև ոչ երիտթուրքերի տարիներ առաջ մտածված ու մշակված բարբարոսական ծրագրերի իրագործումը: Գերմանացի ազդեցություններ, իհարկե, Հանդես են եկել երիտթուրքերի Հետ միասին ու պաշտպանել նրանց: Հայտնի է, որ գերմանական բանակի շատ սպաներ անզամ մասնակցել են Հայերի կոտորածներին, բայց այնուհանդերձ կասկածից վեր է, որ Մեծ Եղեռնի գլխավոր, Հիմնական մեղքը ընկնում է էնվեր, Թալեաթ, Ջեմալ փաշաների և մյուս ռազմաշունչ գործիչների վրա, գործիչներ, որնեք Հայկական Հարցում Հետևողականորեն և ամենայն Համառությամբ Հետապնդում էին իրենց խիստ էքսպանսիոնիստական, շարդարարական ու ավանտյուրիստական ծրագրերը: Նրանք ձգտում էին ոչնչացնել Հայաստանը, Հայությունը, որպեսզի զբաղվեին իսկ նպատեն իրենց պանթուրքիստական նպատակների իրագործմանը: Եթև գերմանացիները օգտագործում էին երիտթուրքերին, ապա վերջիններս էլ օգտագործում էին գերմա-

⁵ Сборник документов Министерства иностранных дел России. Пг., 1915, с. 125.

⁶ Նույն տեղում, էջ 133:

⁷ The Times. London, 20, 12, 1912.

⁸ Նույն տեղում, 6, 2, 1913:

⁹ См. А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М., 1948; Он же. Турция под гнетом германского империализма в годы мировой войны (1914—1918 гг.).—Исторический журнал, 1942, №12.

նացիներին: Հայտնի է, որ երբեմն առաջանում էին լուրջ տարա-
ձայնություններ նրանց միջև. դա ամենայն սրույթյամբ տեղի ու-
նեցավ Հատկապես 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժե-
ցին Անգղիզիկաս: Այսպիսով, երիտթուրքերը սուկ գործակալներ
և կամակատարներ չէին, այլ ունեին իրենց սեփական մտածված
ու մշակված ծրագրերը:

Հայերի ցեղասպանության պատճառների մասին գոյություն ունի նաև այլ սխալ կարծիք: Այսպես, անգլիացի ակամավոր պատմաբան Վ. Գոտլիբը «Գաղտնի գիմանազիտությունը Առա-
ջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ» արժեքավոր աշ-
խատության մեջ Հայերի ցեղասպանության հարցում խիստ գե-
րազնահատում է կրոնական գործոնը, Հայ և թուրք բուրժուա-
զիայի միջև եղած Հակամարտության հանգամանքն ու քրդական
ավազակախմբերի դերը: Նա անհրաժեշտ հստակությամբ չի
ընդգծում այն ճշմարտությունը, որ Մեծ եղեռնի գլխավոր պա-
տասխանատուությունն ընկնում է թուրք մոլեռանդ ու ռազմա-
շունչ զինվորականների կլիկի վրա¹⁰:

Երրորդ կարծում եմ զգալի թերություն պետք է Համարվի
այն հանդամանքը, որ Հայերի ցեղասպանությանը նվիրված աշ-
խատություններում, մասնավորապես, արևմտաեվրոպական ու ամե-
րիկյան հեղինակների ուսումնասիրություններում դեռևս քիչ են
օգտագործված Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահ-
պանված փաստաթղթերը: Իհարկե, շատ կարևոր նյութեր կան Ա-
մերիկայի Միացյալ Նահանգների, Գերմանիայի, Ավստրիայի,
Ֆրանսիայի արխիվներում, դա անվիճելի է: Բայց չի կարելի թե-
րազնահատել ու չօգտագործել այն փաստաթղթերը, որոնք կան
ուսուական արխիվներում: Ավելորդ չեմ Համարում նշել, որ տա-
րիներ շարունակ ես աշխատել եմ այդ արխիվներում, ուստի և
կարող եմ ասել, որ դրանցում գտնվող հարուստ նյութը կարևոր

նշանակություն ունի Հայերի ցեղասպանության, Հայկական հար-
ցի և ընդհանրապես Հայ մոլոդոլոչի նոր պատմության շատ հար-
ցերի բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Ի դեպ, հարկ
եմ համարում նշել, որ ուսական արխիվների պաշտոնական
նյութերը Հիմնովին հերքում են ուսաֆորքների հնարած այն ա-
ռասպելը, թե ուսական պետությունը ինչպես 1890-ական թթ.,
այնպես էլ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին
իր ցանկացել է «գրավել Արևմտյան Հայաստանը առանց Հայե-
րի»: Գտնություն կեղծարարների այդ թեզը, որ ժամանակին
լայն տարածում գտավ թե՛ Կովկասում, թե՛ Եվրոպայում, ճիշտ
չէ: Չի կարելի առանձին հետադեմ, սեհարյուրակալին չի նովնիկ-
ների Հայացքները նույնացնել ուսական պետության քաղաքա-
կանության հետ, ինչպես փորձել են կատարել քաղաքական նպա-
տակներ հետապնդող շատ հրապարակախոսներ:

Հայերի 1915–16 թթ. ցեղասպանության մասին հարուստ,
կարևոր նյութեր են պարունակում իր ժամանակի նաև ուսական
պարբերական մամուլը, ինչպես և Մոսկվայում, Ս. Պետերբուր-
գում, Քիֆիլիում, Օդեսայում ու այլ քաղաքներում լույս տես-
նող ուսականի բազմաթիվ ուսուպեղծ թերթեր և հանդեսնե-
րը: Վերջիններս հրատարակվում էին Ռուսաստանում գործող
Հայ Հասարակական-քաղաքական ու բարեգործական կազմակեր-
պությունների կողմից:

Հարկ է նշել, որ Համեմատաբար քիչ են օգտագործված
նաև Հայաստանի արխիվներում ու գրադարաններում պահվող
փաստաթղթերը, որոնցում կան կարևոր տեղեկություններ Հայ-
կական կոտորածների, երիտթուրքերի անտրինակ գաղափարա-
կանների, Հայ կամավորական շարժման, Հայության քաղաքական
կողմնորոշման և այլ հարցերի մասին: Այդ նյութերը կասկած չեն
թողնում մասնավորապես այն մասին, որ Հակառակ թուրք պատ-
մաբանների պնդումների, արևմտահայերը կազմակերպել են ոչ
թե՛ «գաղազրական ապստամբություններ», այլ ստեղծված են եղել
զինվու ի ն ք ն ա պ շ ա պ ն ա կ ա ն մ ա ր տ ե ր ի, որոնցից
մի մասը ավարտվեց Հաղթանակով: Փաստերը խոսում են նաև

¹⁰ В. В. Г о т л и б, Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. М., 1960. *ան՝ անգլերենը՝* W. W. G u t l i e b, Studies in Secret Dip-
lomacy during the First World War. London, 1957.

այն մասին, որ ռուսական բանակի կազմում կոչող Հայ կամավորական ջոկատները զգալի դեր են խաղացել արևմտահայ խաղաղ բնակչության փրկության գործում: Այս Հարցերի վերաբերյալ Հարուստ նյութեր են կենտրոնացված Հանրապետության պետական արխիվներում ու Մենարտ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող էջմիածնի կաթողիկոսության զիվանում:

Զորքող մի շարք պատմաբաններ ու հրապարակախոսներ այն կարծիքն են հայտնել, որ անցյալ դարի 90-ական թթ. Աբգուլ Համիդ II սուլթանի կողմից իրականացված հայկական կոտորածները չպետք է Համարել ցեղասպանություն, այլ պատժողական նպատակներ Հետապնդող Ջարդեր ու հալածանքներ, որոնք ձեռնարկվել են ի պատասխան Հայկական Հեղափոխական կոմիտեի գործունեության: Այս տեսակետն արտահայտողները կամ թե ակամա տուրք են տվել պատմության կեղծարարներին: Պատմական փաստերի բարեխիղճ ու մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացություն, որ զուգանաբար «կարմիր սուլթանը» նույնպես կիրառել է ցեղասպանության քաղաքականություն, այնպիսի քաղաքականություն, ինչպիսին իրազորածեցին երկտխուրքեր 1915–16 թթ.: Այստեղ կարևորը զուհերի քանակը չէ. մի դեպքում 300 հազար, մյուս դեպքում միլիոնուկան: Մենք դեռևս, որ ինչում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր մեծալի ցեղասպանություններ:

Ընկերորդ. Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում բավարար չափով բացահայտված չէ թուրքական սուլթանների ու փաշաների թալաններ, դատան ճնշումների ու ջարդերի այն քաղաքականությունը, որ կիրառվում էր ոչ թուրք ժողովուրդների, հատկապես քրիստոնյաների նկատմամբ: Եստ Հեղինակների վրա ըստ երևույթին ազդել է թուրք պատմաբանների այն քարոզչությունը, ըստ որի Հայերն իբր մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը ունեցել են ապահով կյանք ու լայն իրավունքներ, որ իբր Բ. Դուռը դիմել է ճնշումներին միայն այն ժամանակ, երբ «ոչ երախտապարտ» Հայերը սկսել են խռովություն ու ապստամբություններ օսմանյան պետության

դեմ: Կարծում եմ պետք է վճռականորեն Հերքվի այս շինքուև արտառոց Հերքաթը, պետք է հրապարակել բոլոր աղբյուրներն ու ճշգրիտ վկայություններն այն մասին, որ Հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրել են ստրկական ու ճորտական վիճակում, որ նրանք մշտապես ենթարկվել են ջարդերի, բարբարոսական ճնշումների և անտանելի կեղեքումների: Բերենք մի քանի վկայություն:

Յարանիացի Հայտնի արևելագետ ու զիվանագետ Ա. Ժոբերը 1805 թ. Արևմտյան Հայաստանի մասին գրել է. «Այս երկրում Հողագործը իդուր է սերկից ցանում: Լուսնը խլում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարությունից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր հոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չունի ո՛չ Հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ հանգիստ»¹¹:

Ռուս գեներալ Մ. Լիխուտինը, որի զորամասերը 1854 թ. գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի Անդրկովկասի սահմանակից գավառները, տարիներ Հետո գրած իր Հուշերում խոսելով արևմտահայ գյուղացիների ծանր վիճակի մասին, նշել է. «Հայերի, ինչպես և մյուս քրիստոնյաների դրությունը Թուրքիայում անտանելի է... Ես տեսա մի քանի Հայեր կարգված ականջներով ու քթերով, մի քան, որ արված էր ոչ թե կատարանով, այլ կամայականությունամբ ու բռնությամբ՝ այս կամ այն ազդեցիկ և հարուստ գյուղապետի կամ տեղական դատարանի անզստի կողմից: Հայերը մշտապես գանձվում էին տազնապի մեջ, ունեին ահաբեկվածի տեսք»¹²:

Մեր ականավոր ազգային գործիչ, ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձալյանը Մուշ գավառում տիրող վիճակը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ ձևով. «Փնդակներու հարձակում, արյան

¹¹ Ը ո Վ Հ և կ ո բ յ ա ն Ուղեգրություններ, Հատոր Զ, ԺԹ դարի ստանդերն քանակակ: Հրատարակություն Միչքոնյան Փնդի, Երևան, 1934, էջ 150:

¹² М. А. И у т и н. Русские в Азиатской Турция в 1854—1855 годах. СПб, 1863, с. 168.

Հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կոզոպություն, օրինաց եղծում, կենաց զբաղում...»¹³:

1876 թ. արևմտահայերի մի մեծ խումբ, գիմելով Էջմիածնի կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին, գրում էր. «Ջօր ու գիշեր տաղանայի մեջ ենք գառնորեն տառապում ենք զավտուական պաշտոնյաների, Հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնակալների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական Հովիվին, մեր կանանց Համեստությունը, մեր աղջիկների պատիվը, Հեղում են մեր երիտասարդների և ծերերի սրտունը, անարգում են մեր տաճարի ու ձեռքերի սրբությունը»¹⁴:

Եվրոպայում գործող Հայ Հայրենասերների կոմիտեն, 1885 թ. գիմելով մեծ տերություններին, նշում էր այն Հանգամանքը, որ Բ. Դուան կողմից նախօրոք մշակված ծրագրի Համաձայն Արևմտյան Հայաստանում «գոհվում են մարդիկ, ավերվում են տնտեսություններ, կենսազործվում է ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականություն: Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ Հոդվածի ընդունումից Հետո թուրքական կառավարությունը իր բոլոր ջանքերը գաղտնի ուղղում է Հայ ազգը իր Հայրենիքում ոչնչացնելու նպատակին»¹⁵:

Իսլանդացի ճանաչված արևելագետ Էմիլ Դիլլոնը, խոսելով արևմտահայերի ծանր վիճակի մասին, նշել է, որ Արևմտյան Հայաստանում Հաստատված է կառավարման գաղափարային այնպիսի սխտեմ, որի Հետ Համեմատած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հարավային շրջաններում մի ժամանակ գոյություն ունեցող ստրկական կարգերի «գաժանությունները միայն անն-

շան չարաշահություններ են»¹⁶: Նույն Դիլլոնը մի այլ կապակցությամբ գրել է. «Օտարերկրացի նշանավոր մի պետական գործիչ, որը սովորաբար Համարվում է Համոզված թուրքասեր, վերջերս ինձ Հետ ունեցած ժամանավոր խոսակցության ժամանակ նկատեց, որ թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում կարելի է ճիշտ բնորոշել որպես կազմակերպված ավաակություն, օրինականացված սպանություն և վարձատրվող անբարոյականություն»¹⁷:

Այս կարգի վկայությունները, որոնց թիվը շատ մեծ է, Իհարկե, անհերքելի են: Ուստի զժվար չէ Հասկանալ, որ խիստ ծանր, օրհասական պայմաններում գտնվող ժողովուրդը պետք է ուտքի կանգներ, պայքարեր իր կյանքը, պատիվը, գոյությունը պահպանելու համար: Այդ նրա բարոյական իրավունքն էր ու սրբազան պարտքը: Բայց զարմանալիս այն է, որ մի շարք պատմաբաններ, փոխանակ նշելու Հայ ազատագրական պայքարի ներքին սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական լուրջ պատճառները, գրել են, որ այդ շարժումը զրսի ուժերի, մասնավորապես, ռուսահայ մտավորականների կողմից արհեստականորեն Հրահրված գործ էր: Նման տեսակետ արտահայտել է, օրինակ, մեր ըազմավատական պատմաբան, պրոֆեսոր Լեոն իր այն աշխատություններում, որոնք նա ստեղծեց խորհրդային շրջանում՝ 1920-ական թթ.: Ռուս Հայտնի պատմաբան Միխայիլ Գուկոսկու վուլգար-սոցիոլոգիական զոգոմաների ազդեցության տակ: Ուստի նշված տարիներին Լեոնի գրած մի շարք աշխատությունների նկատմամբ պետք է Հանդես բերել քննադատական մոտեցում: Մի ուրիշ Հեղինակ՝ Բազումա Բոդյանը, զնկավարվելով նույն վուլգար զոգոմաներով ու քաղաքական այլևայլ նկատառումներով, այնքան Հեռու գնաց, որ Հակառակ պատմական

¹³ Մ. Գ. Ն եր ա յ ա ն. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 70. Ս Հրատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 63:

¹⁴ Մարտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, փ. 2:

¹⁵ АВГРИ, Посольство в Константинополе, А. 3133, А. 27 - 28.

¹⁶ E. J. D i l l o n. The Condition of Armenia (The Contemporary Review, N. Y., London, August, 1895).

¹⁷ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ. Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1991, էջ 87:

փաստերին, նորից կրկնեց այն արտառոց տեսակետը, թե Օսմանյան կայսրության լծի տակ գտնվող Հայ բնակչությունը եղել է ապահով ու բարեկեցիկ վիճակում¹⁸: Բորյանը և նրա հետևորդները փաստորեն կրկնել են պատմության բացահայտ կեղծարարներին:

Վեցերորդ. Մի շարք աշխատություններում արտահայտված է այն կարծիքը, թե հայերի ցեղասպանության հարցում բոլոր մեծ պետությունները ցուցաբերել են անտարբերություն և ոչինչ չեն ձեռնարկել դադարեցնելու երիտթուրքերի ոճրագործությունները: Այս տեսակետը, որ իշխում է նաև մամուլում տպագրված հրապարակախոսական հոդվածներում, թերի է և չի բացահայտում ամբողջ ճշմարտությունը: Բանն այն է, որ մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցերում տարբեր պետություններ վարել են տարբեր քաղաքականություն:

Հանրահայտ է, որ կայգերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի ռազմական դաշնակիցը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ամեն կերպ հովանավորել ու պաշտպանել է թուրք ռասիստներին: Ավելին. գերմանական զինվորականությունը մասնակցություն է ունեցել արևմտահայերի դեպորտացիայի (բռնի տեղահանություն) ու զանգվածային կոտորածների ծրագրերը մշակելու և իրականացնելու գործում: Այլ քաղաքականություն են վարել Անգլիան ու Յրանսիան, որոնք պատերազմում էին Թուրքիայի ու Գերմանիայի դեմ և այդ տարիներին չունեին հակահայկական ծրագրեր: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ 1914–1916 թթ. չէին մասնակցում պատերազմին, կարող էին որոշ ճնշում գործ դնել երիտթուրքերի վրա, բայց ամերիկյան կառավարությունը, չցանկանալով իր հարաբերությունները սրել Թուրքիայի ու Գերմանիայի հետ, իսկապես բռնեց անտարբեր դիրք, չնայած նրան, որ ամերիկյան առաջավոր, մարդասեր շատ գործիչներ ու այլևայլ հասարակական կազմակերպություններ ի-

րենց բողոքի ձայնը բարձրացրին թուրքական վայրագությունների դեմ: Հիշենք թեկուզ Հենրի Մորգենթաուի ազնիվ և համարձակ ելույթները թուրք բարբարոսների դեմ:

Ինչպիսի՞ն էր ցարական Ռուսաստանի դիրքորոշումը: Ցարական կառավարությունը, իհարկե, բռնապետություն էր, վարում էր սոցիալական ու ազգային ճնշման քաղաքականություն, մերժում էր հայկական պետականություն ստեղծելու գաղափարները, նա էր, որ փակեց հայկական դպրոցների մեծ մասը, XX դարի սկզբին բռնազրավեց Հայոց եկեղեցու գույքն ու կալվածքները և այլն, և այլն: Դրանք հայտնի փաստեր են: Սակայն, չնայած այդ բոլորին, Ռուսաստանը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հավատարիմ հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների դարավոր ավանդույթներին, 1915–1917 թթ., ինչպես նաև նախորդ ավելի քան երկուհարյուր տարիների ժամանակաշրջանում, աշխատել է ապահովել, պահպանել հայության ֆիզիկական գոյությունը, հանդես է եկել թուրք ազգայնականների հայաջինջ քաղաքականության դեմ, փորձել է խաթարել պանթուրքիստների ծրագրերը: Հայկական հարցում համընկել են Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը:

Մենք արդեն նկատեցինք, որ մի շարք հեղինակներ, անտեսելով փաստերը փորձում են հիմնավորել այն կարծիքը, որ իբր ինչպես 1890-ական թթ., այնպես էլ 1915–16 թթ. Ռուսաստանը ցանկացել է գրավել Արևմտյան Հայաստանը և այն հայաթափ անել: Որոշ հեղինակներ պնդում են, որ ռուսական բանակի 1915 թ. ամռան նահանջը, օրինակ, հետապնդել է մի նպատակ՝ հնարավորություն տալ թուրքական զորքերին կազմակերպել արևմտահայ բնակչության նոր կոտորած: Համառ ռուսաֆորներին այս և այլ «փաստարկները» իհարկե չեն համապատասխանում իրականությանը: Տարիներ առաջ դա հաջողություն մը ցույց են տվել Հայաստանի Արխիվների վարչություն պետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, գնդապետ Աշոտ Հարությունյանը և այլ հեղինակ-

¹⁸ Б. Б о р ь я н. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. 1, М. — Л., Госиздат, 1928.

ներ¹⁹: Հարկ է այստեղ մեկ անգամ ևս ընդգծել այն Հանգամանքը, որ չի կարելի զինվորական առանձին գործիչների տրամադրությունները և ցանկությունները նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ:

Ռուսաստաց, թուրքոֆիլ ու արևմտյան կողմնորոշում ունեցող հեղինակները զարմանալիորեն անտեսում, «մոռանում են» փաստերը: Սակայն ռեժիմը հայտնի չէ, օրինակ, որ 1915 թ. մայիսի սկզբին ռուսական զորքերը փրկեցին Վանում պաշարված Հայությանը անխուսափելի կոտորածից: Ինչո՞ւ չհիշել այն փաստը, որ միայն 1916 թ. ռուսական կառավարությունը արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու համար տրամադրել է 250 միլիոն ռուբլի (սովորդ): Հայ գաղթականությանը ո՞վ պատսպարեց Հյուսիսային Կովկասում, սեռնախնայ քաղաքներում ու Ռուսաստանի այլ վայրերում: Մի՞թե Հայտնի չէ, որ Կովկասյան ճակատում քաջարար կռիվող ռուս զինվորներն ու կազակները փրկեցին Հաղարամյոր Հայ որդիներին: Ի դեպ, այդ մասին շատ կարևոր էջույթներ են տպագրվել «Արմյանակի վեստնիկ», «Արմյանե ի վայնա» և այլ պարբերականներում: Բայց սահմանափակվենք այսբանով:

Ի վերջո, Հարկ է կանգ առնել նաև մի այլ Հարցի վրա: Հայտնի է, որ մեր պատմագրությունը միշտ էլ բավական լրջութամբ իր քննադատական խոսքն է անել պատմության թուրք և օտարերկրյա կեղծարարների մասին: Բայց անհասկանալի պատճառներով լուրջություն է պահպանվում այն հայ հեղինակների նկատմամբ, որոնք նույնպես աղավաղում են մեր ժողովրդի նոր պատմության շատ կարևոր էջերը: Ահա մի օրինակ:

Երկու տարի առաջ, 1993 թ. Վենետիկում լույս տեսավ «Նյույթեր Հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության» խ-

¹⁹ А. О. А р у т ю н я н. Кавказский фронт. 1914—1917. Ереван, ИЗД. «Абастан», 1971. Մ. Ն է ր = ք = յ = ն. Հարցուսական քաղաքական Հարաբերությունների պատմության մի քանի Հարցերի շուրջը (Պատմաքաղաքագրական Հանգան, 1994, №1—2):

բազիրը կրող մի աշխատություն²⁰, որը Հրատարակության է պատրաստել Հ. Տաճատ վրդ. Եարտըմյանը: Հավաքելով ու կարգի բերելով վրդ. Սահակ Տեր Մոզեսյանի (1878—1956) մեր զարի սկզբին (1912—1915 թթ.) կատարած զրառումները, վարդապետ Եարտըմյանին Հաջողվել է լույս աշխարհ բերել մի գիրք, որի մասին նա գրում է. «Մեր Համեստ կարծիքով, Հանրության մասունցած այս Հրատարակությունը, վերջուժումներն ու տեսություններն թեթև ամենին հանդուգն ու շահեկան ուսումնասիրությունն է, որ ցարդ Հրապարակ ելած ըլլա, մեր ազգային նորագույն պատմության ամենին զժախտ ժամանակաշրջանին նվիրված» (տե՛ս «Առաջարանը», էջ 6):

Աշխատության մեջ, իհարկե, կան իրատես զատողություններ և քննադատական ճիշտ դիտողություններ: Բայց, զժախտաբար, մեր ժողովրդի պատմության շատ կարևոր զրվագների մասին այդ գրքում թույլ են տրված մի շարք կուպտ սխալներ ու արատոց մաքեր: Այնտեղ, օրինակ, փաստորեն զարագցվում է այն տեսակետը, որ Մեծ Եղեռնի մեղքը ընկնում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի և արևմտյան ռուսասեր մտավորականության վրա: Քարոզ է կարգացվում այն մասին, որ արևմտահայերը պետք է ընդունեն իրիտիոսիքի առաջարկները և Հրամարվին ռուսական կողմնորոշումից: Եթե այդ կատարվեր, այս իրիտիոսիքերը կերականացնեին նախատեսված բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում, և զրանով իսկ կկանխվեր ցեղասպանությունը: Անտեսելով պատմական փաստերը՝ մեր Հարգելի վարդապետները, ոգևորված իրենց «վերջուժումներով», փորձում են Համոզել ընթերցողին, թե ցարական կառավարությունը եղել է արևմտահայության թշնամին, որ նա է ինչպես 1890-ական թթ. կոտորածների, այնպես էլ Մեծ Եղեռնի զլխավոր մեղավորը: Ավելորդ Համարելով կանգ առնել մյուս անհիմն կարծիքների վրա՝

²⁰ Տե՛ս Հ. Սահակ վրդ. Տեր Մոզեսյանի և Նյույթեր Հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության (1912—1915). Պատմաքաղաքագրական վերլուծումներ. Վենետիկ, Սր. Հաղար. 1993, 347 էջ:

նշենք, սակայն, որ գրքում կան նաև Հակասական պնդումներ ու փաստական սխալներ:

Հնարքերը է նկատել, որ Մեծ Եղեռնի պատմությունն աղավաղող նման կարծիքներ վերջին տարիներին արտահայտեցին նաև այլ Հայ հեղինակներ: Այսպես, Հայաստանի պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում տպագրվեցին հոդվածներ, որոնցում փորձեր արվեցին տարածել Հակառուսական, ըստ էության թուրքոֆիլական գաղափարներ: Այդ պրոպագանդան, սակայն, ինչպես որ պետք էր սպասել, հաջողություն չուներ, մեր Հասարակության լայն շրջանները մերժեցին այն:

Հարց է ծագում: Ինչ՞ով բացատրել Հայ մարզկանց վերը նշված կոպիտ սխալները: Գլխավոր պատճառը, իմ կարծիքով, այն է, որ պատմության հարցերի մասին գրող այդ հեղինակները ոչ թե մասնագետներ, պրոֆեսիոնալներ են, այլ պատմագիտություն մարզում պարզապես գիշտանտներ, սիրողներ: Գիտական խորը ուսումնասիրությունների փոխարեն նրանք լույս աշխարհ են հանում մտերեսային, ակադեմիական գիտության հետ առնչություն չունեցող աշխատություններ: Զարմանալին հատկապես այն է, որ նրանք անտեսում են մեր իմաստուն նախնիների՝ Հովսեփ Էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Հովսեփ Արղուիթյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Խաչատուր Աբովյանի, Ստեփաննոս Նազարյանի, Գրիգոր Արժրուեսու, Բաֆֆու, Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի, զորավար Անդրանիկի, Ավետիք Իսահակյանի, Վրլյամ Մարտյանի և ուրիշ ականավոր գործիչների վկայություններն ու պատգամները, անտեսում են պատմության դասերը:

Այսպիսի պարագաներում մասնագետները պետք է վճարեն հատապարտեն նաև Հարցին անտեղյակ Հայ հեղինակներին: Կարծում եմ, նրանք քաջություն կունենան ընդունելու իրենց սխալները: Այդպիսի դեպքեր եղել են անցյալում: Հիշենք զրանցից միայն մեկը: Հայ նշանավոր քաղաքական գործիչ Արմեն Գարոն Հայերի քաղաքական կողմնորոշման մասին XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբին ուներ այլ տեսակետ: Բայց պատմական իրադարձությունների ազդեցության տակ նա իր

կյանքի վերջին տարիներին եկավ ուրիշ եզրակացություն. 1921 թ. դեկտեմբերին գանվելով Վաշինգտոնում Ա. Գարոն Բուստոնում լույս տեսող «Հայրենիք» թերթի խմբագրին հղեց մի նամակ, ուր կան այսպիսի տողեր. «Առանց ռուսական active աջակցության մենք հնարավորություն չենք ունենար գոնե կիսով չափ իրականացնել մեր ազգային իդեալը՝ ունենալու սեփական Հայրենիք մը՝ անկախ կամ թնկյալ կիսանկախ, ուր մեր ժողովուրդը հնարավորություն ունենա յուր Հայալ աշխատանքով ապրելու հետև թրքական սուրեն և հուրեն... Միայն Խուսափում են է, որ կարող է մանդատոր լինել: Ուրիշ ոչ ոք չի գնալու Հայաստանի սարերու վրա յուր զինվորները սացնելու: Այս վերջին կետը խնդրեմ ամուր մը խոթեն մեր բյուզանդական և եղիպտական Հոստաներու գլխին մեջ»²¹:

Նշանավոր Հայրենասերի այս եզրակացությունը անհերքելի է: Նրա վերը բերած իրատես մտքերը ճշմարիտ և խիստ այժմեական են նաև մեր օրերի համար:

²¹ «Հայրենիք» տարիվրք, Բոստոն, 1946:

Բ.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ «ԲԱՂԱԲԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՍԻՎՅՈՒՄ» ՄԱՍԻՆ

Պատմության թուրք կեղծարարները մեծ ճիգեր են գործադրում, որպեսզի Հիմնադրոսն իրենց իսկ կողմից ստեղծված առասպելն այն մասին, թե օսմանյան պետությունը եղել է աշխարհի զարգացած և առաջագնծ պետություններից մեկը, որ թուրք սուլթանները քաղաքակրթություն են սերմանել և տարածել Ասիայի, Եվրոպայի շատ երկրներում, ազատություն, օրինակաչություն են պարգևել բազմաթիվ ժողովուրդների, կարգ ու կանոն են Հաստատել նրանց երկրներում և այլն, և այլն: Այս արտատոնց «սեսուլթյան» տարածողների զերում Հանդես են եկել Տանաչված պատմաբաններ Աֆետ Ինանը, Մեհմեդ Քյոթրեյուլյուն, Իսմայիլ Ուզունչարչիին, Օմեր Բարկանը և ուրիշներ: Ի. Ուզունչարչիին, օրինակ, սուլթանական թուրքիայի պատմությանը նվիրված իր չորսհատորանոց աշխատության մեջ այն տեսակետն է Հայտնում, որ օսմանյաների նվաճումներն առաջադիմական նշանակություն ունեցան, որ թուրքական իշխանությունները իրենց տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ վարել են արդար ու միանգամայն բարյացակամ քաղաքականություն: Հեղինակը իրատեսակն կրկնում է թուրք պաշտոնական պատմագրության այն տեսակետը, թե Օսմանյան պետությունը, զբաղվելով շատ երկրներ, կատարեց քաղաքակրթական միսիա¹: Թուրքպիրություն մեջ ոչ քիչ Հեղինակություն ունեցող Օ. Բարկանը ևս ամեն կերպ փորձում է Համոզել ընթերցողին, որ օսմանյան թուրքիայում իրը եղել են իդեալական կարգեր՝ Հասարակական տարբեր շերտերի Հիանալի Համագործակցություն, ա-

զատություն ու արդարություն, որ սուլթանական պետությունը նոր, առաջավոր զաղափարներ է տարածել «Հետամնաց» եվրոպական երկրներում և այլն: Ավելին. Թուրքական պատմագրական ընկերության 1943 թ. կայացած նիստում շատ պատմաբաններ այն կարծիքն են Հայտնել, թե իրը «թուրքերն են վառել Համաշխարհային մշակույթի ստալին ջահերը»²: Նույն մտքերն այս կամ այլ ձևով արտահայտել են ռասիստ և պանթուրքիստ բազմաթիվ բարձրատիճան պաշտոնյաներ, զինվորականներ, ազգայնամոլ Հրապարակախոսներ:

Կարևոր է նշել այն Հանդամանքը, որ պատմությունն ազգավարողներին Հովանավորել են իշխանությունները: Գաղանիք էլ, որ Թուրքիայի կառավարության անմիջական նախաձեռնությամբ ու ֆինանսական օգնությամբ 1930-ական թթ. լույս տեսավ չորս հատորից բաղկացած "Tarih"-ը՝ «Պատմությունը», որի զլխավոր նպատակն է եղել զովբեղել, իդեալականացնել օսմանյան պետությունը, ամեն կերպ արդարացնել սուլթանների կողմից Հրի ու սրի միջոցով կատարված նվաճումներն ու անօրինակ բարբարոսությունները և այդպիսով, կամակատար զբաղների օգնությամբ, նորից կյանքի կոչել թուրքական նացիոնալիզմը, շոփինիզմը:

Պատմությունը ազգավարողների նշված քարոզները, սակայն, զանազան նկատառումներով կրկնել են նաև արևմտյան երկրների մի շարք արևելագետ պատմաբաններ: Վերջիններիս մասին պատմաբան Բ. Տ. Գորյախովը իրավացիորեն գրել է, որ նրանք ևս փորձում են թուրք սուլթաններին և զրանց թվում նաև բյուզանդական պետությունը կործանող արյունարար Մեհ-

² Ö. İ. Barkan. XV ve XVI asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda hukukî ve mali esaslar. C. I. Kanunlar, İstanbul, 1945.

³ Մ ա ն վ ի լ Ջ ու լ յ ա ն. Հայոց պատմության խզաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ. Երևան, 1995, էջ 8:

¹ I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. Cilt I-IV, Ankara, 1947-1959.

մեղ (Մուհամմեդ) II (1451-1481) պատերեկի որպես պրոպագանդի գործիչներ⁴:

Պատմության այդ կեղծարարների մասին, ինչպես Հայտնի է, գոյություն ունի հարուստ գրականություն, սակայն մեզ այսօրվա հետաքրքրող խնդրին՝ օսմանյան պետության «բաղաբակր-թական միսիայի» «սեսուսթյանը» հարկ եղած ուշադրություն չի դարձվել: Ուստի անհրաժեշտ է հատուկ քննարկման առարկա դարձնել այդ հարցը, քանի որ իրականում հիշյալ պետությունն իր ամբողջ գոյության ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարբարոսություններով, դարեր շարունակ արգելակել է իրեն հպատակ երկրների տնտեսության, մշակույթի զարգացումը և դաման Հայաստանի, կեղեքումների ու կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների և ազգությունների:

I

Թուրք-օսմանյան պետությունը, որ կազմավորվեց XIV դարի սկզբներին Փոքր Ասիայի Հյուսիսարևմտյան տարածքում, Հնեց սկզբի ևեթ ծավալեց խիստ ագրեսիվ, նվաճողական քաղաքականություն Հարևան երկրների նկատմամբ: Իշխանության գլուխ անցած սուլթանները և ավատական վերնախափի ներկայացուցիչները իրենց նյութական ապահովության ու հարստացման հիմնական աղբյուրը դարձրին թալանչիական արշավանքները, պատերազմները, նվաճված երկրների կողոպուտը, մեծ մասշտաբներով կատարվող գերեզմարությունը, ուղղափառազանքի ու ծանր հարկերի բռնագանձումը և այլն:

⁴ Б. Т. Гор я н о в. Фальсификации истории турецкого завоевания и военно-феодалного строя Османской Турции в трудах Запада и США (տե՛ս ՀԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1957, N10): Թուրքոֆիլական տեսակետներ են Հայտնի մեծ մասամբ XVI-XVII գ. ֆրանսիացի հեղինակները, բայց որ այդ դարերում առկա էին դաշնակցային կապեր Թրանսիայի և օսմանյան պետության միջև: Եման Հայացքներ է արտահայտել նաև սուլթանական արքայների Հնա սերտ կապեր ունեցող, ծագումով պոլսահայ Իզմետինս Մուրադեան Դ Օտտոնը (տե՛ս նրա բազմաՀատորյալը՝ M. d'O h s s o n. Tableau général de l'Empire Ottoman. Vol. I-VII. Paris. 1785-1824).

Օսմանյան բռնապետության էություն, ինքնատիպության ու բնորոշ Հատկանիշների կամ, այլ կերպ ասած, նրա կողմից կատարված անօրինակ շարագործությունների մասին գրել են անցյալ դարի այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, գրողներ ու Հասարակական-քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք են՝ գերմանացիներ Հեգելը, Կարլ Մարքսը, ռուսներ Ն. Գ. Ջերնիևսկին, Լ. Ա. Կամարովսկին, Ս. Գլինկան, անգլիացի Վ. Գլադստոնը, իտալացի էմիլ Դիլյոնը, ֆրանսիացիներ Վիկտոր Հյուգոն, Անատոլ Ծրանսը, թիվրիացի Մ. Գ. Խոյնե-ժեկմենը, ամերիկացիներ Զր. Գրինը, Ե. Մ. Բլիսը և ուրիշներ: Մանթանանք նրանցից մի քանիսի կարծիքներին:

Խոսելով XIII դարում բուլղար օսմանցիների կողմից Կարահիսարում Հիմնած իշխանության մասին, իշխանություն, որը Հնասալյում գարձավ օսմանցիների պետության հիմքը և հիմնական բաղկացուցիչ մասը, Կարլ Մարքս այն բնութագրել է որպես «ավազակային»: Մերձավոր Արևելքում 1230-ական թթ. կատարված մի շարք քաղաքական անցքերի կապակցությամբ Մարքսը նշել է. «Գրեթե այդ նույն ժամանակ թուրք օսմանցիների հորդան ներխուժում է Փոքր Ասիա, ուր նրանք ամենից առաջ հիմնում են Կարահիսարի ավազակային պետությունը»⁵: Մի այլ կապակցությամբ Մարքսը թուրքական իշխանության հիմնադիր Օսմանի գիեղորենիլին ուղղակի անվանում է «ավազակներ»⁶:

Մարքսը գրել է նաև այն բարբարոսությունների մասին, որ կատարեցին թուրք սուլթանները Հաջորդ դարերում: Այսպես, օրինակ, նա նշում է 1430 թ. Թոպուրիկի և 1453 թ. Գ. Պոլսի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած գազանությունները⁷: Հիշատակելով օսմանյան զորքերի կողմից 1458 թ. Պելլոպոնեսում կա-

⁵ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 223.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Հ. VI, էջ 170:

⁷ Գ. Պոլսի գրավման և այնտեղ կատարված կողոպուտների ու բարբարոսությունների մասին լույս են տեսել բազմաթիվ վկայություններ և ուսումնասիրություններ: Դրանցից է, օրինակ՝ G. S c h l u m b e r g e r. Le siege, la prise et la sac de Constantinople par les turks en 1453. Paris, 1914.

տարված վայրագությունները՝ նա գրել է, որ թուրքերը այնտեղ «կազմակերպեցին շարժեր, անմարդարնակ դարձրին երկիրը, դերի տարան բնակիչներին»։ Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Մարքան այնուհետև նկատում է. թուրքերը «Հրի ու սրի էին մատնում քաղաքներն ու գյուղերը... կատարում էին վայրագություններ, ինչպես կանեիբալներ»⁵։ Գրավված երկրներում, գրել է նա, օսմանցիները հաստատում էին ռազմական ռեժիմ՝ Մարքսը անհրաժեշտ է համարել ընդգծել նաև այն փաստը, որ թուրք բարբարոսները վաղուց արդեն իրենց ցույց են տվել որպես ամեն մի պրոգրեսիվ նշանիներ⁶։ Ահա այն գեահատականը, որ տվել է գիտնականը «բաղադրակրթություն տարածող» պետությունը։

Մտավորապես նման տեսակետ է արտահայտել ռուս նշանավոր հրապարակախոս Ն. Գ. Չեռնիշևսկին։ Վճռականորեն մերժելով իր հայրենակից իդեալիստ ու հետադեմ հեղինակ Մ. Ստասուլևիչի այն կարծիքը, թե սուլթան Մուհամեդ II (Մեհմեդ II) եղել է խաղաղասեր, հուճարտաւ և չի ցանկացել գրավել Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը, Չեռնիշևսկին գրել է. «Եվ մի՞թե կարելի է կարծել, որ Մուհամեդ II չի կամեցել նվաճել Բյուզանդիան, այլ այդ արել է Հարկադրված։ Դա ստնվազն տարօրինակ է։ Թուրքերը սարել են միայն զավթումներով, սահմանների ընդլայնումն է եղել նրանց միակ վստահակը... Բալկանյան թերակղզում ուղղափառներից (Հույներ, սերբեր) Հետդհետև խլելով մի շրջանը մյուսի Հետևից՝ թուրքերը մտածում էին ուղղակի այդ շրջանների զավթման, թալանի, Հարկերի և տիրակալելու մասին... Բնական է մտածել, ինչպես և առանց բացառության ապացուցում են թուրքական պատմություն XV-XVI դարերի բոլոր փաստերը, որ թուրքերը, նվաճումներ կատարելով, Հետպաղարծ էին Հենց ավար և զավթումներ»¹⁰։

Իր հոդվածում, որն ունի «Ն. Գ. Չեռնիշևսկին Կոստանդնուպոլիսը թուրքերի կողմից շրջապատելու և գրավելու մասին» խորագիրը, Ի. Ն. Բորոզդինը ճիշտ է նկատում, որ Չեռնիշևսկին մի շարք աշխատություններում հատկապես ընդգծում է այն չարքերը, որ Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդների բերեց օսմանյան դաժան լուծը։ Նա խոսում է ստեղի զավթիչների կողմից ճնշվող ժողովրդի իրավագուրկ վիճակի, սանձազերծ ենթչերական հողատերերի կատարած գազանությունների մասին, որոնք վայրագորեն բնաջնջում են սլավոնական երկրների Հիմնական բնակիչներին։ Իր Հայտնի բնորոշումը տալով իրեն այնքան ստեղի «ասիականությունը», Ն. Գ. Չեռնիշևսկին նկատի ունի նախ և առաջ թուրքական բռնակառությունը։ «Ասիականություն է կոչվում,— ասում էր նա,— այնպիսի իրավիճակը, որի ժամանակ կամայականությունից պաշտպանված չեն ոչ անհատը, ոչ աշխատանքը, ոչ սեփականությունը։ Ասիական պետություններում որևէք միանգամայն անուժ է։ Այնտեղ բացառապես իշխում է բռնությունը»¹¹։

Գաղմբարան, հրապարակախոս Սերգեյ Գլինկան, Հենցվելով Հարուստ փաստերի վրա, գրել է, որ բոլոր գրաված երկրներում թուրք-օսմանները ստեղծում էին ոչ թե քաղաքական ու քաղաքացիական հաստատություններ, այլ «միայն ռազմական ճամբարներ։ Ամենուրեք, ուր փայտատակում էր նրանց սուրը, այնտեղ միշտ էլ Հնչում էր սարկություն շղթաների շառաչույնը»¹²։

Վիլյամ Գլադստոնը «Բուլղարական ստրագիաները և Արևելյան հարցը» իր Հայտնի աշխատության մեջ գրել է, թե օսմանցիները «ամենուր, որտեղ որ Հայտնվել են՝ իրենց Հետևի թողել են խորը արշուճոտ Հետք, և նրանց տիրակառության ողջ տարածքում վերացել է քաղաքակրթությունը։ Նրանք ամենուրեք հանդիսացել են ուժի միջոցով կառավարման ներկայացուցիչներ,

⁵ К. М а р к с. Хронологические записки. Т. VII, с. 202.

⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс. Полное собрание сочинений. Т. IX, с. 395.

¹⁰ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, Т. II, М., 1949, с. 641.

¹¹ Византийский Временник. Т. VII, М., 1953, с. 92.

¹² С. Г л а и н к а. Картины исторические и политические. М., 1840, с. 108.

ի Հակոբոսութուն օրհներթ միջոցով կառավարման»¹³: Անգլիացի լիբերալ գործիչը արևմտահայերի 1894 թ. կոտորածների առիթով ունեցած իր ելույթներից մեկում ասել է: «Թուրքիայի պատմութունը տխուր և չար գործերով լի մի պատմութուն է»¹⁴:

Օսմանյան բռնապետության գազանությունների մասին բազմիցս գրել է Վիկտոր Հյուգոն: Նա ևս ընդգծել է այն ճշմարտությունը, որ այնտեղ, ուր հայտնվել են օսմանյան գորբերը, թողել են արյունոտ հետքեր, ավերակներ ու ամայություն¹⁵:

Օսմանյան պետության և նրա սուլթանների մասին Հետաքրքիր տեղեկություններ կան Ֆ. Շյոսերի «Համաշխարհային պատմություն» Հանրահայտ բազմաշառուրյակում, որը Հրապարակվեց XIX դարում: Երկու վիճակություն նրանից. 1430 թ., երբ սուլթանական բանակը զբաղեց Քեսայոնիկը, թուրքերը գերեզարեցին և ստրուկ դարձրին ավելի քան 7000 տարբեր Հասակի տղամարդկանց ու կանանց, թալանեցին բնակիչների ունեցվածքը, ավերեցին եկեղեցիներն ու վանքերը¹⁶: Կ. Պոլիսը զբաղող և թուրք պատմագրության մեջ փառաբանված սուլթան Մեհմեդի մասին ասված է, որ նա վարել է բազմաթիվ արյունոտ պատերազմներ, կործանել է շատ քաղաքներ, ամայացրել է ամբողջ երկրներ, կիրառել է դաժան ու տանջալից պատիժներ¹⁷: Ի դեպ, թուրքիայի պատմությունը նվիրված մի գրքում, որը Հրատարակվել է Բեռլինում 1788 թ., և Հաջորդ տարի լույս տեսել նաև Ռուսերեն Ս. Պետերբուրգում, գրված է, որ այդ վայրագ սուլթանի Հրամանով երկու Հրեա բժիշկների մաշկազերծ են արել միայն

նրա Համար, որ նրանք չեն կարողացել բուժել դաժան բռնապետի անբուժելի Հիվանդությունը¹⁸:

Մուհամեդ II-ի և նրա Հետնորդների դաժանությունների մասին գրել է նաև Ստեֆան Ցվայգը: Խոսելով այն մասին, թե այդ սուլթանն ինչպես կողոպտեց ու ավերեց Կ. Պոլիսը, նշանավոր գրողը նրան անվանում էր վայրենարար, նեղ, երկերեսանի ու ստախոս: Օսմանցիների կործանարար ռազմական Հզորությունը զարբեր շարունակ, նշել է Ցվայգը, արգելակել, խափանել է Եվրոպայի զարգացումը¹⁹:

Գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ, նշանավոր Հումանիստ-պացիֆիստ Հենրիխ Ֆիրրյուխսերը իր «Armenien 1915» աշխատության մեջ նշել է այն իրողությունը, որ Օսմանյան կայսրությունը ստեղծվել է բազմաթիվ ավերիչ արշավանքների, պատերազմների ու նվաճումների Հետևանքով և զոյատեւել է Հրի ու սրի շնորհիվ: Թուրք սուլթանները, սակայն, իրենց պետության մեջ ևս կատարել են անօրինակ բռնություններ ու բարբարոսություններ: Աշխարհի ոչ մի երկրում, ընդգծել է անվանի Հրապարակախոսը, բռնությունը չի եղել այնքան կործանարար և սուբը՝ այնքան սարսափելի, ինչպես թուրքիայում: Օսմանյան սուլթանների Համար սովորական երևույթ էր եղբայրասպանությունը և Հաճախ նաև ազգականների դավադրարար ոչնչացնելը: Բնորոշ է, որ 200 մեծ վեզիրներից 76-ը մահացել են ոչ բնական մահով, սուլթանների մեկ երրորդին ևս վիճակվել է նույն բախաբ²⁰:

Հայտնի է, որ XX դարում զգալի զարգացում ապրեցին արևելագիտությունը և նրա մաս կազմող թուրքագիտությունը:

¹³ Г л а д с т о н. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. СПб, 1876, с. 6.

¹⁴ Լ և օ. Գլադստոն. Քիֆլիս, 1899, էջ 243:

¹⁵ В и к т о р Г ю г о. Собрание сочинений в 15 томах. Т. I, М., 1953, с. 393.

¹⁶ Ф. Ш л о с с е р. Всемирная история. Т. 9, СПб, 1861, с. 74.

¹⁷ Նույն տեղում, Հ. 12, էջ 76:

¹⁸ Барон Тог. Новейшие известия о Турецкой империи. СПб, 1789, с. 325.

¹⁹ С т е ф а н Ц в е й г. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3, М., 1963, с. 31.

²⁰ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg, Bergedorf, 1930.

Հանդես եկան բազմաթիվ գիտնականներ, որոնք հրապարակեցին արժեքավոր ուսումնասիրություններ օսմանյան պետության և կաշաբության մասին: Կարծում եմ՝ մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ կարևոր է լսել նաև նրանց՝ պրոֆեսորնալ հեղինակների կարծիքները:

Անվանի թուրքագետ Ա. Ս. Տվերխովսկու, որ հրատարակել է թուրքիայի միջնադարյան պատմության մի շարք հարցերին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ընդգծել է, որ օսմանցիների թալանչեական արշավանքներն ու պատերազմները եղել են նրանց մշտական և կարևորագույն «արհեստը»: Լայնորեն օգտագործելով թուրքական պաշտոնյաներ, գիտնականը գրել է. «Փալանք ու զանգվածային զերկարություններ թուրքական արշավանքների գլխավոր շարժառիթն էին: Ըստ սկզբնաղբյուրների ծանոթանալով թուրքերի կողմից Բալկանյան թերակղզու երկրների նվաճման պատմությանը մենք գտնում ենք սարսափելի պատկեր: Արշավանքները, Սերբիայի, Բուլղարիայի յուրաքանչյուր քաղաքի ու շրջանի գավթումը ուղեկցվում էր բնակչության մի մասի կոտորածով և մյուսի կողոպուտով, բնակավայրերի ավերումով և տանյակ հագարավոր մարդկանց գերեզարումով ու նրանց ստրկացմամբ: Աղբյուրներում ամեն մի արշավանքի նկարագրությունը ավարտվում է հետևյալ նախադասությամբ. «Ողջ չըջապատը ամայացնելով զինվորները ձեռք բերեցին անհամար ավար», կամ «Վերադառնալով արշավանքից՝ տանում էին իրենց հետ անթիվ-անհամար ավար, գերիներ և կորված զուկներ»: Հաճախ առանձին երկրամասեր գրավելու ժամանակ ամբողջ շրջանների բնակչությունը տարվում էր Անատոլիա և այլն: Հունգարիայի հարավային շրջանների վրա 1438 թ. արշավանքին մասնակից տարեգիր Աշիկ Փաշա-զաղեն Հայտնում էր, որ այդ արշավանքի ժամանակ գերի վերցվածները Հայտնում շատ էին, որ սարուկ գերի կին կարելի էր ստանալ մի զույգ կոշիկի փոխարեն»:

Գիտնականը միանգամայն ճիշտ է նկատել նաև այն, որ «սուլթանը և նրան շրջապատող վերնախավը նվաճված երկրների բնակիչներին դիտում էին միայն որպես ստրուկներին»: Պատահա-

կան էլ, որ թուրքիայում լայն ծավալ էր ստացել ստրկավաճառությունը: Հանդես գալով պատմության կեղծարարների դեմ, Տվերխովսկուսն պնդում է այն անհերքելի փաստը, որ օսման սուլթանները իրենց ենթակա ժողովուրդներին բերեցին ոչ թե բաղաբակրթություն, այլ ստրկատիրական կարգեր, կողոպուտ և կոտորածներ: Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ հեղինակը գրել է. «Ռուբրական տիրակալությունը նվաճված երկրների համար դարձավ մեծագույն պղծ»²¹:

Թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը նույնպես գրել է, որ Օսմանյան պետության հարստության գլխավոր աղբյուրը նվաճված երկրների «կողոպուտն էր՝ ռազմական ավարի, ստրուկների և հարկերի ձեռքբերումը: Իրենց ամբողջ էներգիան, ուշադրությունը և ժամանակը թուրքերը նվիրում էին մարտունակ բանակ ստեղծելու գործին»²²:

Խոսելով սուլթանական թուրքիայի բանակի ու պետական կառույցվածքի մասին, Միլլերը արժանապարհում էր շատ բնորոշ մի հանգամանք. «Կանոնավոր բանակի զինվորները և սպաները (ենիչերիներ, հեծելազոր ու հրետանավորներ) կոչվում էին «կառավարության ստրուկներ»: Սուլթանի ստրուկներ էին համարվում նաև ընդհանրապես բոլոր պետական ծառայողները (բացի հոգևորականներից) ... Ստրուկների միջոցով սուլթանները ձգտում էին սպիլի ամբաստնողի իրենց դիրքերը կառավարող ֆեոդալական դասակարգի տարասեռակ ներկայացուցիչների նկատմամբ»²³:

Իրավադուրկ ուսյայի մասին նույն հեղինակը գրել է, որ նա «ենթարկվում էր փաշայի անկանխելի ճնշումներին ու կամայականություններին: Բրիտանյաններից զանձվող հարկը զատնում էր ստրկացուցիչ և անտանելի: Հարկ սկսեցին հավաքել ան-

²¹ Տե՛ս Ա. Ս. Տվերխովսկուի «Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии» հոդվածը, որ հրապարակված է Византийский Временник ժողովածուի 1953 թ. VII հատորում:

²² А. Ф. М и л л е р. Краткая история Турции. М., 1948, с. 16.

²³ А. Ф. М и л л е р. Османская империя (Султанская Турция). М., 1946, с. 6.

չափահասաներից, մինչև իսկ փոքր երեխաներից: Գյուղացիները թե՛ մուսուլման, թե՛ ոչ մուսուլման, թողնում էին Հոգեբը և փախչում քաղաք, բայց նրանց համար այնտեղ աշխատանք չկար»²⁴:

Բալկանյան ժողովուրդների պատմության անվանի մասնագետ Ի. Ս. Դոստոյանը բազմաթիվ ազդեցությունների ու փաստերի հիման վրա հանգել է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայտնի է, որ պատերազմները միջնադարում սովորաբար ուղեկցվում էին թալանով, խաղաղ բնակչության սպանություններով, հրդեհներով, բռնազրավումներով և այլն, սակայն թուրք նվաճողները ակնհայտորեն գերազանցեցին միջնադարյան դաժանությունների բոլոր օրինակները: Նվաճած տերտորիաների թալանը թուրքական ռազմավարատարիական պետության համար ռազմական գործողությունների գլխավոր նպատակներից մեկն էր: Հպատակեցված ժողովուրդներին ռազմական ուժի միջոցով թալանելը XIV-XV դարերում սուլթանի և թուրքական ֆեոդալների գանձարանի ծախսերի հիմնական աղբյուրն էր: Թուրքական բանակի ամեն մի զինվոր պատերազմ էր գնում հաղթվածներին թալանելու և հարստանալու հույսով»²⁵:

Մի այլ առիթով Ի. Ս. Դոստոյանը իրավացիորեն գրել է. «Նվաճողական պատերազմները հանդիսանում էին սուլթանական գանձարանի զբաղակուսուսկման, թուրքական վերնախավի հարստացման, թուրքական բանակի սպաների ու զինվորների ապրուստի միջոցների հիմնական աղբյուրը: Բալկանյան թերակղզու գանձարան շրջանների վրա հարձակվելով թուրքերը բնակչությանը զանգվածաբար ստրկության էին մատնում, թալանում և էին խաղաղ բնակչության ունեցվածքը»²⁶:

«Օսմանյան քաղաքականությունը ռայայի վերաբերմամբ եղել է՝ ձեռն նրա կենսունակ հյուսիսը, խլել նրանից այն ամենը,

ինչ ուժ. գեղեցկություն, բնդունակություն էր ներկայացնում», նկատել է Հայտնի պատմաբան Լեոն²⁷:

Օսմանյան սուլթանների բարբարոսությունների մասին գրել է նաև թուրքագետ Յու. Ա. Պետրոսյանը: Թուրքական զորքերի արշավանքները Բալկաններ, բնդգծում է նա, «ստակալի ողբերգություն դարձան տեղական բնակչության համար: Տասնյակ քաղաքների և հարյուրավոր գյուղերի ավերում, խաղաղ բնակչության զանգվածային կոտորածներ, թալան ու ավազակություն — այսպիսին էր Բալկանների նվաճման պատկերը»: Թուրքական նվաճողների գազանությունները ակնհայտորեն գերազանցեցին նույնիսկ միջնադարյան պատերազմների դաժանությունները: Նվաճված տարածքների ժողովուրդների տառապանքները իսկապես անչափ էին»²⁸:

Նեղինակը հատուկ բնդգծում է թուրք սուլթանների դաժանությունը: Այսպես. սուլթան Մեհմեդ II-ի մասին ասված է, որ նա խիստ գաղտնապահ, նենդ, դաժան, անսանձ ու իշխանասեր բռնապետ էր: Նա անխնա ոչնչացնում էր բոլոր նրանց (անգամ իր հարազատներին), ովքեր կարող էին մրցակից լինել զահին տիրելու համար: «Մուհամեդ II-ի դաժանությունն այնքան անապրելի էր, որ նրա միայն անունը սարսափեցնում էր Հպատակներին»²⁹: Սուլթան Սելիմ I-ի (1512-1520) մասին նշված է. «Սելիմի հրամանով խեղդամահ արվեցին նրա եղբայրներն ու ազգականները, բնդ որում ոմանց սպանեցին իր սուլթանի ներկայությամբ»: Սուլթան Սելիմի վայրագությունները ավելի շատ արտահայտվեցին նրա նվաճողական պատերազմների ժամանակ: Բնորոշ է, որ Սելիմին Հաջորդող սուլթան Սուլեյմանը, գրավելով Հունգարիան, իրագործեց զանգվածային կոտորածներ, որոնց ընթացքում սրի քաշվեց 200000 մարդ»³⁰:

²⁴ Լույն տեղում, էջ 9:

²⁵ Византийский Временник. Т. VII, с. 38.

²⁶ И. С. Д о с т я н. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV — начало XIX вв. М., 1958, с. 17.

²⁷ Լ և ո. Հայոց պատմություն. Հ. 3, Երևան, 1946, էջ 112:

²⁸ Ю. А. Петросян. Османская империя, могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 23.

²⁹ Լույն տեղում, էջ 40:

³⁰ Լույն տեղում, էջ 57, 62:

Պետրոսյանի գրքում բերված են բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե օսմանյան զորքերը ինչ վայրագություններ են կատարել նաև Անդրդովկասում: Հայերն ու վրացիները մի անգամ էլ, որ ընդգրկել են սուլթանական ծանր լծի դեմ, բայց ուժերը եղել են անՀավասար: Այդ է պատճառը, որ նրանք իրենց Հայացքն ուղղել են Ռուսաստանին՝ Հույս դնելով այդ երկրի Հովանավորության և օգնության վրա³¹:

Պատմարանը ցույց է տվել, թե ինչպիսի ծավալ է ստացել գերեվարությունը օսմանյան պետության մեջ. «Ստամբուլը ստրկավաճառության խոշոր կենտրոն էր: Ստրկավաճառության շուկաները քաղաքում մի քանիսն էին: Այստեղ վաճառում էին ռազմագերիներ և նվաճած երկրների ստրկացած բնակիչներ, այդ թվում ռուսներ ու ուկրաինացիներ, որոնք Հարազատ բնակավայրերից գերեվարվել էին Ղրիմի թաթարների կողմից: Ստամբուլի ստրկավաճառության շուկաներում տարեկան վաճառվում էին տասնյակ հազարավոր ստրուկներ»³²:

Հեղինակը միաժամանակ արդարացիորեն նշել է թուրք ժողովրդական մասսաների ծանր վիճակը և նրանց պատամարհան շարժումները օսմանյան սուլթանների դեմ:

Հանգուցյալ բյուզանդագետ-արևելագետ Ջ. Վ. Ուլայցոֆյան գրել է. «Թուրքական նվաճումները Հույներին, ինչպես նաև Բալկանյան թերակղզու մյուս ժողովուրդներին պատճառեցին դաժանադույն տառապանքներ, Հազարավոր մարդկանց մահ, ստրկություն և ավերում... Թուրքերի կողմից Բյուզանդիայի և Բալկանյան թերակղզու մյուս երկրների զբաղման խորապես սևակցիտն դերը այն էր, որ այդ ավազակային նվաճումները մի քանի դարով կասեցրին ժողովուրդների Հետագա առաջընթաց անտեսական զարգացումը, անկման Հասցրեցին և քայքայեցին նրանց արտադրողական ուժերը, խեղդամահ արեցին նոր բուրժուական Հարարբությունների այն ծիլերը, որոնք արդեն սկսել

էին ի Հայտ գալ, վերականգնեցին ավատատիրական կարգերի ամենահետամնաց մեկերը»³³: ժխտելով Բյուզանդիայի վերնախավին պատկանող մի շարք ունեցողաների փարիսեցիական պնդումները, նա ցույց է տվել, որ Կ. Պոլիսը նվաճող սուլթան Մեհմեդ II-ը եղել է ոչ թե «առաջադեմ», «փայլուն» դեմք, այլ արյունարբու, վայրագ բռնապետ: Հինքնք թեկուզ միայն այն, թե ինչպես էր նա կործանում արվեստի և մշակույթի Հիասթափ հուշարձանները իր կողմից զբաղված բոլոր երկրներում: Ջ. Ուլայցոֆյան իրավացիորեն քննադատել է պատմաբան Ն. Յորգայի «Օսմանյան պետության պատմությունը» երկհատոր աշխատությունը³⁴, որտեղ փորձ է արվում ցույց տալ, թե Բյուզանդիայում իբր լայն տարածում է ունեցել թուրքոֆիլությունը: «Բյուզանդիայում ժողովրդական զանգվածների կարծեցյալ «թուրքոֆիլության» առաջավելք.— գրում է նա,— ստեղծված է թուրքերի բուրժուական ջատագովների կողմից, ոչ մի դիտական Հիմք չունի և աղբյուրներում Հաստատում չի գտնում...: Հօգուտ թուրքերի դավաճանական քաղաքականություն էին վարում [բյուզանդական] վերնախավի մի բուռն ունեցողներ, որոնք ձգտում էին մատուցել գնով փրկել իրենց Հարստությունն ու կյանությունը»³⁵:

«Օսմանյան կայսրությունը մարդկության պատմության տարեգրքում գրել է արյունահեղ պատերազմների, նվաճումների և Ասիայի ու Հարավարևելյան Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդների ստրկացման մտայն էջեր»,— գրում է մեկ այլ Հեղինակ³⁶:

Բուլղարիայի պատմության Հայտնի մասնագետ ակադ. Ն. Ս. Դեթաժիկը ցույց է տվել, որ Օսմանյան պետության զորքերը, ներխուժելով Բալկաններ, «ամայացնում էին երկիրը, թալանում, սպանում էին և բնակիչներին զանգվածաբար գերեվարում, ապա նրանց որպես ստրուկներ վաճառում Փոքր Ասիայի շուկանե-

³¹ Византийский Временник. Т. VII, с. 120-121.

³² S'w N. Y o r g a. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I-II. Gotha, 1908-1909.

³³ Византийский Временник. Т. VII, с. 120.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 122.

³⁵ Նույն տեղում, էջ 159:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

բում»³⁷: Լատ բուլղարագետ Ա. Ա. Ռովյակովի, թուրքերը Բուլղարիայում Հաստատեցին ռազմաֆեոդալական սեփմ: «Օսմանցի ֆեոդալները գրավեցին երկրի լավագույն հողերը, բուլղարներին ղուրս մղեցին քաղաքներից, բնակիչներին դարձրին իրավազուրկ «սայա»՝ ձգտելով արժատախիչ անել ոչ միայն նրանց ազգային ինքնազիտակցությունը, այլև «բուլղարներ» անվանումը»³⁸:

Բուլղարիայի պատմությանը նվիրված երկհատոր աշխատության Հեղինակները գրել են. «Թուրքերի կողմից Բուլղարիայի գրավումը XIV դարի վերջին բուլղար ժողովրդին մասնաց հինգդարյա անհույս ստրկության: Թուրքական տիրապետության ժամանակը Բուլղարիայի պատմության ամենամանր շրջանն է. իր կյանքի, իր լեզվի, իր ազգային մշակույթի Համար ժողովրդի դաժան ու անհավասար պայքարի շրջան: Թուրքական նվաճողները, բուլղար ժողովրդին գրկվողի անկախություններից, խոստովեցին պատմական զարգացման նորժուլ ընթացքը, կասեցրին Բուլղարիայի արտադրողական ուժերի զարգացումը: Թուրքական տիրապետության մի քանի դարից հետո բուլղար ժողովուրդը անտեսապետ և քաղաքականապես դարձավ Եվրոպայի ամենահետամնաց ժողովուրդներից մեկը»³⁹:

Օսմանյան սուլթանների բարբարոսություններին մասին բուլղարներն լեզվով տեղծվել է բազմական Հարուստ գրականություն: Հրապարակվել են ինչպես փաստաթղթերի ժողովածուներ, զիտական ուսումնասիրություններ, այնպես էլ ընդհանրացնող, ուրվագծային բնույթի բազմաՀատոր աշխատություններ:

II

Օսմանյան պետության ազդեցիվ քաղաքականության, ազգակային պատերազմների, զանգվածային կոտորածների ու այլապես բարբարոսությունների մասին կարևոր ու ճշգրիտ տեղե-

³⁷ Н. С. Державин. История Болгарии. Т. 2. М.-Л., 1946, с. 157.

³⁸ А. А. Ровняков. В борьбе за свободу. А., Наука, 1980, с. 7.

³⁹ История Болгарии. Т. I, М., 1954, с. 163.

կություններ են Հաղորդում իր ժամանակի շատ տարեգիրներ, ահանատես գործիչներ և պատմիչներ:

Բուլղարիայի վանքերից մեկի կրոնավոր Խայյե, որպես սկանառես, վկայել է, որ թուրքական զորքերը, 1371 թ. Մարիցայի Հայտնի ճակատամարտից հետո, Հարավարևելյան Եվրոպայում բազմաթիվ քաղաքներ ու շրջաններ կողոպտեցին ու սպիրեցին, բնակչության զգալի մասը սրի քաշվեց, շատերը զերեվարվեցին կամ մահացան Համաարած սողից: Մի այլ հոգևորական գրում է, որ 1393 թ., երբ թուրքական Հրոսպակոժերը գրավեցին Բուլղարիայի մայրաքաղաք Տրևնովոն, տեղի ունեցան սարսափելի ջարդեր. քաղաքը ենթարկվեց ահավոր թալանի, Հազարավոր մարդիկ զերե տարվեցին»⁴⁰:

Անտրինակ վալազուլություններ կատարվեցին 1453 թ. մայիսի վերջերին: Երկար ժամանակ չկարողանալով կոտրել Կ. Պոլսի դոչտոպանների Համառ և Հերոսական դիմադրությունը, սուլթան Մեհմեդ II-ը խոտուացավ իր զորքերին Կ. Պոլսը գրավելու ղեկավարում նրանց թույլատրել երեք օր ու երեք զինք ազատ ու անկաշխակ կողոպուտել այդ Հարուստ, շքեղ քաղաքը և գերեվարել նրա բնակիչներին, ինչքան կարողանան և ինչպես ցանկանան: XV դարի պատմաչիր, ամենացի Լատինի Հալիփոնզիրը Հաղորդում է, որ վճռական գրոհի նախօրին, դիմելով ենիչերիներին, սուլթանը ասել է, թե գնացե՛ք նոր գրոհի, Հաղորդության ղեկավարում ձուլե՛ք կուսենեաք ստրուկներ, որոնց Համար ձեզ շատ կվճարեն, զուրկ կունենաք և՛ կանայք, և՛ երեխաներ, և՛ այդ քաղաքի մեծ Հարսությունը»⁴¹: Խոստումն կատարվեց:

Կ. Պոլսի Հերոսական պաշտպանության ժամանակից, ողբերգական այդ ղեկերի ականատես, XV դարի Հայտնի բյուզանդական տարեգիր, պատմարան Գեորգի Սֆրանձեսը իր «ժամանակագրություն» գրքում պատմում է, որ թուրքական զորքերը, մա-

⁴⁰ St' s. U. Դայայանի Հողվածը Византийский Временник ժողովածուի VII Հատորում:

⁴¹ Византийский Временник. Т. VII, с. 440.

յիս 29-ին ներխուժելով քաղաք, անմիջապես սկսեցին կոտորածն ու թալանը, ընդ որում «մի շարք տեղերում զիակների թիվը այնքան շատ էր, որ հողը բոլորովին չէր երևում, և կարելի էր տեսնել անտո՞ր տեսարան. լաց ու հնկնկանք, բազմաթիվ ազնվական և ազնվատուն կանանց, աղջիկների և Աստուծոս նվիրված միանձնուհիների զերեվարում, որոնց, շնայած նրանց աղաչակներին, անողորմարար հյուսներից քաշելով, զուր հին բերում եկեղեցիներից, երկնայեների լաց ու կոծ, սրբությունների և սուր տաճարների կողոպուտ...»⁴²: Լաչակում Ս. Սոփիա եկեղեցին բարբարոսաբար թալանելուց հետո, շարունակում է տարեկիբը, այնտեղ «Թուրքերը ուսում, խմում էին և իրականացնում իրենց անստակ ցանկություններն ու տոփանքը կանանց, աղջիկների և անչափաչառ աղաների նկատմամբ: Ամենուրեք կատարվում էր շարագործություն: Բնակարաններում լաց ու սրտունջ, ամենուրեք ողբ, եկեղեցիներում արցունքներ, ամեն տեղ տղամարդկանց հատաչանք և կանանց հեծեծանք. թուրքերը հափշտակում էին մարդկանց և նրանց դարձնում ստրուկներ... Հրապարակներում, փողոցներում և այլ վայրերում տեղի ունեցան ամեն տեսակի վայրագություններ: Այլ մի տեղ չմտց չխուզարկված և չթալանված... Որպեսզի գտնեն թաքցված գրամները, սրբապեղծները տակնուվրա արին ողջ աղջիկներն ու տները»⁴³:

Այս դեպքերի մի այլ ժամանակակից, հույն հայտնի պատմաբան Դուկասը իր «Բյուզանդիայի պատմությունը» գրքում նույնպես պատմում է Կ. Պոլսի զրավման ու ավերման մասին: Ներխուժելով Կ. Պոլսի, գրել է նա, «Թուրքերը, փաղցկելով բոլոր կողմերը, սպանելով և զերի վերցնելով, վերջապես հասան տաճարին և, տեսնելով որ դարպասները փակ են, ժամանակ չկորցնելով կացիներով շարժեցին նրա զուները: Երբ նրանք, սրբով զինված, ներս խուժեցին և տնհամար բազմություն տեսան, սկսեցին գերները հափշտակել...: Ո՞վ կպատմի այնտեղ պատահածը, ո՞վ

կպատմի երկյամների լաց ու կոծի մասին, մայրերի ողբի ու արցունքների մասին»⁴⁴:

Ազդյունները Հաղորդում են, որ թալանի ու զերիների մեծ բաժինը վերցնում էր ինքը՝ սուլթան Մեհմեդ II-ը: Բացի դրանից, իր հարեմի համար սուլթանը գերիներից «ընտրում էր զեղեցիկ աղջիկներ ու տղաներ»: Ասկայն ավելի բնորոշ փաստ: Մի խրատականի ժամանակ, գրել է Դուկասը, Հարրամ սուլթանը հրամայում է իր մտա բերել Բյուզանդական կայսրության առաջին մինիստր (ազմիրայ) Լուկաս Նուսարայի փոքրիկ որդուն, «որովհետև Ի՞նչ տարեկան այդ տղան զեղեցիկ էր»: Տղայի հայրը բնականաբար փորձում է թույլ շտապ, որ սուլթանը պղծի իր որդուն: Հաջորդ օրը այդ հույն իշխանավորը և նրա երկու որդին զլխատվում են⁴⁵: Այսպիսով Կ. Պոլսը զրավող ու ավերող Մուհամեդ II-ը, հակառակ նրա մասին հորինված զոփասանական հեքիաթների, ոչ միայն խիստ զսպան, այլև ապականված, այլատերված մարդ էր:

Օսմանյան բարբարոսությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է Հաղորդում XV դարի սերը տարեկիր Կոստանտին Միխայլովիչը, որը երիտասարդ հասակից զերվելով Թուրքերի կողմից, ստեղծված է եղել մասնակցել սուլթան Մեհմեդ II-ի մի շարք արշավանքներին: «Թուրքերը (իմա՛ սուլթանները Մ. Ն.) երբեք չեն գտնվում հանգիստ վիճակում, միշտ պատերազմներ են վարում բազմաթիվ երկրների հետ և եթե հաշտություն են կնքում, միայն այն դեպքում, երբ զա իրենց ձեռնառու է եղել... Նրանք այլ երկրներում միայն չարիք են գործում: Հափշտակում են մարդկանց, զերվարում, իսկ ոչքեր անկարող են բայել, սպանում են»⁴⁶:

⁴² Կույն տեղում, էջ 402:

⁴³ Կույն տեղում, էջ 406-407:

⁴⁴ Записки князя. Написаны Константином Михайловичем из Остравины. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. М., 1978, с. 114.

⁴⁵ Կույն տեղում, էջ 428-429:

⁴⁶ Կույն տեղում, էջ 429:

Միխայլովիչի տարեգրութեան մեջ սուլթան Մեհմեդ II-ի մասին ասված է. «Նա շատ խորամանկ էր և ում որ կարող էր՝ խաբոււմ էր՝ խաղաղութիւնն առաջարկելով: Նա հազվագուտ դեպքում էր իր խոսքի տերը լինում և, երբ որևէ մեկը դրա համար նրան մեղադրում էր, ապա խելագարի նման հարձակվում էր նրա վրա»: Տարեգիրը նշել է նաև, թե այդ սուլթանը ինչ ջարդեր ու կողոպուտ կազմակերպեց Կ. Պոլիսը 1453 թ. մայիսին գրավելու օրերին: Երբ օսմանյան զորքերը ներխուժեցին քաղաք, տեղի ունեցան համընդհանուր կոտորած ու կողոպուտ. «տղամարդկանց ոչնչացրին, իսկ կանանց ու երեխաներին գերեզմարեցին»⁴⁷:

1458 թ., Պելոպոնեսը օսմանյան զորքերի կողմից գրավելու ժամանակ, Կ. Միխայլովիչը նորից գտնվում էր օսմանյան բանակում: Որպես ականատես նա գրել է, որ սուլթան Մեհմեդ II-ը «անձամբ սպանում էր մարդկանց, ջարդում էր նրանց ոսկորները և կատարում այլ գազանութիւններ»⁴⁸:

Կ. Պոլսի անկումից ընդամենը երկու տարի հետո՝ 1455 թ. սերբական Նովո Բրդո քաղաքն առանց դիմադրութեան հանձնվեց թուրքերին, բայց չնայած դրան սուլթան Մեհմեդի հրամանով քաղաքի հազարավոր տղամարդիկ ոչնչացվեցին, իսկ 320 պատանիներ և 700 կանայք, որպես գերիներ, հանձնվեցին բռնակալի մերձավորներին⁴⁹:

Սուլթանական զորքերը 1461 թ. գրավեցին Տրապիզոնը: Հավատարիմ իրենց սովորութեանը, գավթիչները դաժան դատաստան տեսան քաղաքի բնակչութեան հետ, շատերը գերեզմարվեցին, կոտորվեցին կամ տեղահանվեցին Ստամբուլ: Սուլթանի հատուկ զորամասի համար բռնի կերպով հավաքեցին 1500 մանուկներ⁵⁰: Տրապիզոնի կայսրութեան գահակալը և նրա ընտանիքի անդամները, Մուհամմեդի հրամանով, նենգաբար սպանվեցին:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

⁴⁹ Византийский Временник. Т. VII, с. 39.

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 118:

Բյուզանդական պետութեան կործանումը շատ երկրներում ընկալվեց որպես մեծ դժբախտութիւն: Կ. Պոլսի ավերումը, այնտեղ կատարված բարբարոսութիւնները ծանր տպավորութիւն թողեցին ժամանակակիցների վրա: Գրվեցին բանաստեղծութիւններ, պոեմներ, օրագրեր և այլն, որոնցում դառնորեն ողբացին Բյուզանդական պետութեան անկումը: Հանդես եկան ողբասացներ Բալկաններում, Հայաստանում՝ հայերի մեջ:

Կատարված անցքերին հայ հեղինակներից անդրադարձան տաղերգուներ Աբրահամ Անկյուրացին, Առաքել Բաղիչեցին և ուրիշները: Անկյուրացին 392-տողանոց բանաստեղծութեան մեջ, օրինակ, գրել է, որ չար սուլթան Մեհմեդի արյան ծարավի զինվորները, երբ ներխուժեցին Կ. Պոլիս, ապա՝

Չամենեսան կոտորեցին
Այլ և ըզայրս և ըզկանայս
Ի գերութիւն իսկ վարեցին:
Եւ զնորահաս տըզայս նոցին
Ի մօր գըրկացըն խլէին,
Առեալ զքարի հարկանէին,
Ձծերացըն սրով խողխողէին:
.....
.....
Ձթագաւորաց ըզգերեզմանցըն,
Որ ի մարմար տապանս կային,
Բացեալ զնոսա կողոպտեցին,
Չոսկերս ամենքն փըշրեցին⁵¹:

Կ. Պոլսում կատարված վայրագութիւնների մասին անգլիացի պատմաբան Ստիվեն Ռանսիմենը 1969 թ. հրատարակեց

⁵¹ Հ. Ս. Ա ն ա ս յ ա ն. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին. Երևան, 1957 թ.: Անկյուրացու և Բաղիչեցու բանաստեղծութիւնների ուսուկներն թարգմանութիւնները, որ կատարել է Սեն Արևշատյանը, տպագրվել են Византийский Временник ժողովածուի VII հատորում:

Հատուկ աշխատություն՝ «Կոստանդնուպոլսի անկումը 1453 թ.» խորագրով, որ գրված է քաղաքի վաղ շրջանի պաշտպանության և հարուստ գրականության հիման վրա: Հեղինակը գրում է, որ երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք, «բոլոր անմիջապես նետվեցին ավարի Համար վայրերի որսի: Սկզբում դեռևս չհասցրած լինելով, որ դիմադրություն արգեն դադարել է, նրանք սպանում էին բոլորին, ում հանդիպում էին փողոցներում տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Արյան Հեղեղներ էին Հասում Կոստանդնուպոլսի գլուխվայր փողոցներով: Սակայն շուտով սպանելու ծարավը Հազեզից, և դինավորները զբաղվեցին ավելի շահավետ գործով՝ մարդկանց գերելով ու իրերի բռնագրավումով... քաղաքի կողոպուտը շարունակվեց ամբողջ օրը: Թուրքերը խուժում էին տղամարդկանց և կանանց վանքերը և կապկապում էին այնտեղ աղբյուրներին: Մի քանի երիտասարդ կրոնավորներ նետվեցին ջրհորները: Քաղաքի բնակիչների բոլոր տները ենթարկվեցին թալանի: Մարդկանց իրենց ունեցվածքով էին տանում: Ով ուժասպառ ընկնում էր, անմիջապես սպանում էին: Այդպես էին վարվում նաև շատ մանուկների Հետ, որոնց Համար ոչինչ չէին կարող ստանալ»⁵²:

Ոչադրուժյան արժանի է Հետևյալ Հանգամանքը: Ինչպես պատմագիտական Հին աղբյուրներում, այնպես էլ ավելի ուշ դարերի թուրքագիտական գրականության մեջ բազմիցս նշված է, որ Կ. Պոլիսը գրավող սուլթան Մեհմեդ II-ը իր գահակալության ընթացքում 1451-1481 թթ., վարել է Հափշտակողական բազմաթիվ պատերազմներ, նվաճել է շատ երկրներ, աչքի է ընկել իր անորինակ դաժանությամբ, եղել է, ինչպես տեսանք, անբարոյական ու անառակ մարդ: Նա ավելի ուժեղացրեց ճշունքներն ու կեղեքումները նվաճված երկրներում⁵³: Բայց չնայած դրան քիչ

փորձեր չեն կատարվել փառաբանելու այդ սանձարձակ բռնակալին: Բնորոշ է, օրինակ, որ նրան Հաճախ կոչել են Մեծ նվաճող, Անհաղթ ու Հերոս Փառչյաւ:

Օսմանյան Թուրքիայի XIV-XV դարերի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են Հազորդում XIX դարի եվրոպական մի շարք թուրքագետ պատմաբաններ, մասնավորապես, ավստրիացի գիտնական ու ղրվանագետ Ջ. Համմերը: Նրա բազմաճանաչ աշխատության մեջ Հանգամանքներն լուսաբանված են այն ահավոր բարբարոսություններ, որ կատարել են թուրք սուլթանները դարերի ընթացքում: Ահա մի փոքր մասն այն բազմաթիվ փաստերից, որոնք բերված են նրա աշխատության միայն առաջին Հատորում: 1396 թ. Նիկիպոլիս քաղաքում սուլթան Բայազիդի Հրամանով դաժանորեն սպանվեցին 10000 քրիստոնյա գերիներ: 1453 թ. սուլթան Մուհամեդ II-ը, գրավելով Կ. Պոլիսը, կատարեց անօրինակ գազանություններ: Նույն սուլթանը 1458 թ. թալանեց ու ավերեց Պիտոպոնսը, կազմակերպեց Չարդեր, գերվարեց Հազարավոր մարդկանց: 1459 թ. թուրքական զորքերը, ներխուժելով Սերբիա, թալանեցին ու ավերեցին բազմաթիվ ամրոցներ, բնակավայրեր և գերվարեցին 100000 մարդ: 1492-1493 թթ. Ավստրիայում կատարվեց ստակի վայրագություններ: Թուրք կաննիբալները երեխաներին սպանել են՝ նրանց գլուխները խփելով պատերին: Աղջիկներին մայրերի ու տղամարդկանց աչքի առաջ բռնաբարել են և Հետո սպանել, կտրված գլուխները բարձրացրել են ցյցերի վրա և այլն, և այլն⁵⁴:

III

Օսմանյան սուլթաններն իրենց «քաղաքակրթական միսիան» շարունակեցին իրագործել նաև XVI-XVIII դարերում: Ար-

⁵² С. Р ансим ен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, с. 131-133 [Steven Runcimen. The Fall of Constantinople in 1453. Cambridge, 1969].

⁵³ Բարբոսի կամատի վանքերից մեկում 1460-ական թթ. գրված մի Հիշատակարանում նշված է, թե ինչպիսի ծանր վիճակում էին գտնվում քրիստոնյաները

սուլթան Մուհամեդ II-ի օրը: Ժամանակագիրը բնագրում էր մասնավորապես Հայ ժողովրդի ողբալի վիճակը (անս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N6273):

⁵⁴ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. I Band. Pest, 1840.

դեն XVI դարի սկզբին նրանք «ազատություն և արդարություն» բերեցին վրաց ժողովրդին: Ահա ինչ են գրել այդ մասին վրացի պատմաբանները. «1510 թ. Թուրքական մեծ բանակը ներխուժեց Արևմտյան Վրաստան... Օսմանցիները ավերեցին քաղաքները, քանդեցին գյուղերը, թալանեցին ու Հրզնհեցին եկեղեցիները»: Վրացի բնակիչները դիմեցին զանգվածային փախուստի: «Ենարաքի բռնազանձուժք, բարբարոսական ձևեր ընդունած օսմանյան կոտ ու թեզարը ծանր հետևանքների հասցրին: Անշեղորեն ավերանում էր գյուղացիների կողմից լքված գյուղերի թիվը: XVI դարի վերջում Օսմանյան-Սասանյան պատերազմում արդեն կային 296 լքյալ գյուղեր, իսկ մնացյալ 344 գյուղերում հաշվվում էր 1-ից մինչև 11 ծուխ յուրաքանչյուրում»⁵⁵:

Թուրք ճայտնի պատմիչ Իրրահիմ Փեչեկին, խոսելով օսմանյան բանակի 1553 թ. հաղթանակների մասին Հայաստանում և Իրանում, հպարտությամբ արձանագրում էր, որ երբ սուլթանական զորքը մտավ Շորապյալ (Շիրակ), «ամբողջությամբ քանդեց ու ավերեց այդ քարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և Հոդին հավասարեցրեց»: Նույնը կատարվեց նաև Երևանում. բոլոր կառույցները, պարտեզներն ու այգիները հրդեհվեցին: 27-րդ օրը զորքերը Հասան Նախիջևանի դաշտ: «Հաղթական բանակի» սարսափեց քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն անասայել և բուսերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել: «Որսի ու ալարի ծարավ «աթ-օղյաները» և այլ զինվորները հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների, բնակավայրերի վրա՝ կոռուպտեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը քարի վրա չթողին: Բացի այդ, 4-5 օրվա տարածություն վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինությունները այն ստիճան քանդեցին ու ա-

վերեցին, որ շինության ու կենդանության հետքն անգամ չմնաց»⁵⁶:

1579 թ. Թուրքական զորքերը, ներխուժելով Հայաստան ու Վրաստան, ապավ է մի հիշատակարանում, «Հիմնահատակ ավերեցին շատ եկեղեցիներ ու վանքեր, կոտորեցին շատ քրիստոնյաների՝ վարդապետների ու եպիսկոպոսների, հոգևորականների ու ժողովրդի, տանջահար արին շատերին և գերի տարան անթիվ անհամար մարդկանց: Նախիջևան քաղաքից և ուրիշ չրջաններից գերի տարան ավելի քան 40000 մարդ»⁵⁷:

XVI դարի մի Հայ տարեգիր, պատմելով 1581 թ. Անդրկովկաս ներխուժած Թուրքական զորքերի գաղափարությունների մասին, գրել է. Թուրք զինվորները «զրազում քաղաքս, զգեզս և զգաւառս աւերեալ քանդեցին, զարսն սրով սպանին, և զկանայս և զտղայսն զերի վարեցին: Եւ այնչափ անեղօք բան արարին, զի զտղայն սրովայնով կալան և ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին»⁵⁸:

Օսմանյան կայսրության մեջ XVII դարում կատարվող կենդանների ու ճնշումների մասին ահա թե ինչ է պատմում երկար տարիներ Թուրքիայում ապրած Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Միշել Ֆերուրը. «Նահանգներում փայաները գալիս են փոքր թաղավորներ...: Իշխում են հզատակների ինչպես ունեցվածքի, այնպես էլ, մասնավորապես, կյանքի վրա, որոնց երբեմն գալստյովի պահին առանց զատ ու դատաստանի մահվան են դատապարտում: Նրանք հազար ու մի խժոժություններ են կատարում...: Նրանց գործակալները ավերում են գյուղերը, գո-

⁵⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 33, 34:

⁵⁷ Ученые записки Института востоковедения. Т. 3. М., 1951, с. 111. Հետաքրքիր է, որ աղբյուրներից պատմաբան Ա. Ռահմանի գրել է, որ XVI-XVII դդ. օսմանցիները, ներխուժելով Անդրկովկաս, գերբարձում էին ոչ միայն Հայերին ու վրացիներին, այլև ժուռուլմաններին և նրանց վաճառում Կաֆայի, Սամարսի և Եգիպտոսի ստրկավաճառման շուկաներում (А. А. Рахман и И. А. Азербайджан в конце XVI и в начале XVII вв. Баку, 1981, с. 49).

⁵⁸ Մաշտոցի ակվ. Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 285ա:

⁵⁵ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа и др. История Грузии. Т. I, Тбилиси, 1962, с. 292.

զանում, կողոպտում ու ամայի են դարձնում այն բնակավայրերը, որտեղից որ անցնում են»⁶⁰։ Մի այլ կապակցությամբ Ծերուրը գրել է. «Սուլթանը ավերում է կայսրության սահմաններում գտնվող նվաճված նահանգները և նրա բնակիչներին թողնում այնպիսի վիճակում, որ նրանք Հնարավորություն չունենան ապաստանելու: Դա արվում է բնակչության մի մասը տեղափոխելով մի չըբհանց մյուսը, իսկ մնացած խեղճերին թողնելով կատաղած փաշայի տիրապետության տակ, որը վերջնականապես կողոպտում է գյուղի, գավառի բնակիչներին»⁶¹։

XVII դարի թուրք պատմագիր և աշխարհագիր Քյաթիր Չելեբին, նկարագրելով Թավրիզի գրավումը օսմանյան զորքերի կողմից, Հաղորդում է, որ սուլթան Մուրադ IV-ի Հրամանով նրա զինվորները «քանդեցին ու ավերեցին իրանի չաՀի պալատը: Եուկան ամրոցը սպանեցին կրակի մատնեցին, բարեշնտնները և զեղեցիկ շինությունները քարուքանդ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել»:

Արձանագրելով նման բազմաթիվ փաստեր, թուրք պաշտոնական տարեգիր-պատմիչը չի դատապարտում այդ բարբարոսությունների հեղինակներին: Ոչ: Նա այդ բոլորը Համարում է սխրագործություններ, որոնք պատիվ են բերում սուլթաններին: Նկատենք նաև, որ նույն հեղինակը, հիշատակելով մեկ դար առաջ թուրքական զորքերի տարած «փայլուն» Հաղթանակների մասին, ամենայն զոհուհակությանը և պարծենկոտությանը գրել է. «Իսլամական (օսմանյան - Մ. Ն.) զինվորները թշնամու անհամա բաղաբներ Հողին Հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին»⁶²։

Պատմիչ ու աշխարհագրագետ Էվլիյա Չելեբին, խոսելով օսմանյան բանակի՝ զեպի Վրաստան 1647 թ. կատարած արշավան-

քի մասին, բավականությանը նչև է, թե ինչպես տեղի ունեցան զանգվածային կոտորածներ, գերեվարություն և կողոպուտ: «Մեր բանակը, - ուրախությամբ արձանագրում էր նա, - ծայրաստիճան Հարստացավ գերբնեժով և ավարով...: Ավարը տարան Տրապիզոն և վաճառեցին օդուտով»⁶³: Ի զեպ, ինքը՝ Չելեբին ևս, որ մասնակցում էր այդ արշավանքին, ստացավ «նվերներ», որոնց թվում ստրուկ և սարկուհի:

Օսմանյան իշխանությունների ավերիչ ասպատակությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է Հաղորդում նաև XVII դարի Հայ անվանի մատնագիր ու բանաստեղծ, Կ. Պոլսի մշտական բնակիչ Երեմիա Քեոմուրճյանը (1637-1695 թթ.): Լայնորեն օգտագործելով թուրքական աղբյուրները, իրենով կատարվող մի շարք իրազարծությունների ակնատես, նա իր արձակ և չափածո զրվածքներում պատկերում է այն վայրագությունները, որոնք իրագործեցին թուրք սուլթանները Հունաստանում, Ուկրաինայում, Հայաստանում և այլուր: Այսպես, օրինակ, նա գրել է, որ 1674 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Ուկրաինա, կատարվեցին սարսափելի ավերածություններ. «զբազում գավառը» ավերեցին, «կոտորեցին և վարեցին, ի ղուռիչ մի զգերի ժախեալ»⁶⁴:

XVII դարի նշանավոր կրոնական գործիչ, Պավլով-Աֆոնյան վանքի վանահայր Իսային, ժամանելով Մոսկվա, պատմել է, որ թուրքական զորամասերը Հունաստանում, Սերբիայում և Բուլղարիայում առանց որևէ առիթի սրի քաջեցին 300000 ուղղափառ քրիստոնյա և անթիվ երիտասարդների ու կանանց գերի վերցնելով նրանց ուղարկեցին Անատոլիա, Ասիա, Եգիպտոս: Ուղղափառների քաղաքները, վանքերը և եկեղեցիները Հրդեհեցին ու ավերեցին:

⁶⁰ Մ. Ջ. Ռ. Է. Կ. Գ. Լ. Հայոց պատմության խեղճությունը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 124:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 126:

⁶² Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին մասին, Կ. Ք, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրասյան, Երևան, 1964, էջ 79:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 130-131:

⁶⁴ Երեմիա Քեոմուրճյան. Պատմություն Համասոտ Դժ սարքոյ օսմանցոյ թագաւորացն. Աշխատատարությամբ Ժ. Մ. Ավետիսյանի. Երևան, 1982, էջ 49:

Մի սերը տարեգիր արձանագրել է, որ 1690 թ. թուրքական զորքերը Անքրիայում, Մակեդոնիայում և Բուլղարիայում կատարեցին նոր բարբարոսություններ: «Այդ երկրները սալա-տավեցին, եկեղեցիները և վանքերը բոլորովին կողոպտվեցին ու ավերվեցին, տղամարդկանց սրի քաշեցին, կանանց և երիտասարդ-ներին գերեվարեցին»⁶⁴:

Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող ծանր վիճակի մասին գրել են անգամ այն թուրք պատմագիր-տարեգիրները, որոնք կապված են եղել սուլթանական արքունիքի Հնա: Այսպես օրի-նակ XVII դարի տարեգիր Բուշի Բեյը իր ապրած ժամանակաշր-ջանի մասին ստիպված է եղել արձանագրել, որ «...աղքատ ու-շաների նկատմամբ ներկայումս կիրառվող ճշտումներն ու բռնությունները տեղ չեն ունեցել ոչ մի ժամանակ և ոչ մի վայ-րում»: Մանր Հարիբի և ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների մասին խոսելիս նա բացականչում է. «Թայանե-րը ինչպե՞ս կարող են տանել այս բռնությունները: Երկրի ժողո-վուրդը ինչպե՞ս կարող է ապրել այս պայմաններում»⁶⁵:

Թուրք Հայտնի պատմաբան և բարձրաստիճան պաշտոնյա Աճևեղ-Ջեվհեթ փաշայի արժանազուրկյառն տակ եղել են սուլթա-նական արքունիքի արխիվներից շատ նյութեր և բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր: Խոսելով Թուրքիայի ներքին դրությունների մասին XVIII դարում և նախորդ չրջաններում նա գրել է. «...որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավու-թյունների ամեն սաճմանը անցել էր, և Օսմանյան կայսերական երկրում ուսաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել: Իրենց եր-կիրն ու Հայրենիքը թողնելով ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել, աղապների ու բուերի բնի էր վերածվել...: Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմները չէին»: Կարևոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, ավելացնում է

Հեղինակը, որ աղքատների վրա զրվում էին շատ ծանր Հարկեր, և դրանք գանձվում էին ամենայն բռնությամբ ու դաժանու-թյամբ⁶⁶:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Հայ նշա-նավոր պատմագիր Աբրահամը Երևանցու այն աշխատությունը, որը նվիրված է 1721-1736 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմնե-րին: Այսպես, Երևանցին գրում է, որ թուրքական բանակը 1724 թ. Արևանում «այնչափ յարուն թաքեց որ Ձանգու ջուրն կամ-բայժառեց, յարունայ Հոսն ի մէջ քաղաքէն կը բուրէ, ողորմելի քրքիստոնէքն բովանդակ գտուրն քաշեցին, ոչ մնաց բրիտոնայ, անմեղ արդարներըն գերի վարեցին, կուս աղչիկունքն ջրում խեղդեցանայ, այսչար գերի գեաց ի ձեռն օսմանցու: Գերիքն լեց-վեց օսմանցու շատիրներն: Եղավ պղծութիւն, անօրենու-թիւն...»⁶⁷:

Թուրք պատմիչ Ջեյերի-գազն էֆենդին, նկարագրելով Գյանջայի (Գանձակի) գրավումը օսմանյան զորքերի կողմից 1725 թ., նույնպես Հպարտությունը նշել է. «Ելումական բանակի փառապանը դողալով քաղաքում ծածանվեց, առյուծանման զա-ղիները անհավատ ուսփրզիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհավատների շարիաթի սրով թափված արյունը Ջիհուն գետի նման Հոսեցրին»⁶⁸:

1720-ական թթ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս, երկրի բնակչության Համար ստեղծվեց կատասարո-ֆիկ վիճակ: Այդ մասին աղբրեջանցի պատմաբանները գրել են. «1725 թ. սուլթանական բանակին մեծ կորուստների գնով և տե-ղական թուրքոֆիլ տարրերի օգնությամբ Հաջողվեց գրավել Ազրբեջանի տերիտորիայի զգալի մասը...: Նվաճված Հողերում

⁶⁴ И. С. Достян. Борба сербского народа против турецкого ига... с. 78.

⁶⁵ Թուրքական աղբյուրներ... Վ. Բ, էջ 230.

⁶⁶ Նույն տեղում, Հ. Ա, էջ 277:

⁶⁷ Աբրահամ Երևանցի. Պատմութիւն պատերազմաց 1721-1736 թթ.: Յոսալարան, բնագիր, խմբագրի օրինակ ևi ծանոթութիւններ: Պատ-րաստեց Հ. Ա. Ճեմնեման. Վենետիկ, 1977, էջ 31: Երևանցու գիրքը ավելի վաղ լույս է տեսել ռուսերեն, տե՛ս Ա. Բրաժմ. Ереванци. История воин 1721-1736 гг. Ереван, 1939.

⁶⁸ Թուրքական աղբյուրներ... Հ. Ա, էջ 155:

թուրքական ֆեոդալները Հաստատեցին անտանելի ծանր ուժով: Աշխատավոր բնակչության վիճակը դարձավ աղետալի...: Նվաճողները ստանձնապես անհանդուրժողականությամբ ցուցաբերեցին քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ՝ ենթարկելով նրան ամեն տեսակի Հալածանքների ու ստորացումների: Երբվանում և Ենքիում թուրքական իշխանությունները քրիստոնյաներին հրամայել էին կրճքի վրա կրել զեղին տարբերակիչ նշան: Ենքիի քրիստոնյաները ուսուսական ցարին ուղղած նամակում Հայտնում էին, որ նվաճողները այրեցին ձեռագրեր, գրքեր և եկեղեցիներ: «Բազմամիով մարդիկ, — գրում էին շեքինցիները, — իրենց Հավատի Համար կոտորվեցին սրերով»: Խաղաղ բնակիչների ոչնչացումը, քաղաքների և գյուղերի կողոպուտը ու ավերումը, քրիստոնյաներին բռնությամբ իսլամացնելը առաջ բերեցին բնակչության խիստ ղժգոճությունը, ուժեղացրեցին նրա պայքարը ընդդեմ նվաճողների»⁶⁹:

Ձեռնարկելով մեծ արշավանք դեպի Արևելյան Հայաստան ու Պարսկաստան՝ օսմանյան զորքերը 1721 թ. գրավեցին «բազում քաղաք և գյուղ և ապրակ և քանդեալ կործանեցին ամուր արարանք, և գերի վարեցաւ ազգս Հայոց մեծ է և մինչև ի փոքունս, և եկեղեցիք և վանորայք, յանապատք մտեալ, բազում սրբութիւնս՝ գիրք և պատուական խաչեր և աւետարանք և այլ ամենայն ըսպատք զարդուց սուրբ եկեղեցեաց և վանորից աւար և գերի տարեալ, և շատ վարդապետք և կարգաւոր քահանայք, սարկաւազունք և աշխարհականք որպէս ոչխարի զենեցին և ի սպանող վարեցին...»⁷⁰:

Թուրք սուլթանների նման զազանությունների մասին Հարուստ Նյութ են պարունակում նաև XV դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարանները⁷¹:

Օսմանյան կարգերի իսկական էությունն է խոսում այն հանգամանքը ևս, որ պետություն հովանավորությամբ երկրում ստեղծվել էին Հատուկ շուկաներ (բազարներ), ուր կատարվում էին գերի վերցրած երեխաների, աղջիկների, կանանց ու աղամարդկանց առևտուր: Կ. Պոլսում (Ստամբուլում) գործող այդպիսի մի շուկայի մասին դպիր Սիմեոն Լեհացին, որպես ակադեմիկոս, պատմում է. «զաղջկունս և զմանկունս, զտղայս և զաղուորներն կանայս տէլլարնին առեալ ի ձեռս զնոսա՝ շուր ամէին և ձախէին որպէս զձի և զջորի. ևս զայս ժողովեալ ի տեղի ինչ կամ ի ժոյտանի՝ իրրեւ զոչխարս ի փարտսի: Իսկ զնոցոս եկեալ բանային զերեսս և զծոցս կոյս աղջկանց և զամենայն մարմինս նոցա շօշափէին յոտաց մինչ ի գլուխ, զի մի քոս, խոց կամ այլ ինչ սպի կամ վէր ունիցին: Եւ նոքա լուռ և անմտունչ կային. և զորս Հաճէին՝ զնէին. և որոշեալ ի Տօրէ, ի մօրէ կամ ի քեւրց և յեղբարց բաժանեալ առեալ տանէին ի տուն: Եւ ևս տեսեալ զայս ամենայն աղէտս ցաւագինս, զոր բնաս չէի տեսեալ, ցաւաց դուլս իմ, դողաց սիրտ իմ, խոռովեցաւ անձն իմ և ամենայն ոսկերք իմ սասանեցան»⁷²...

Ահա մի պերճախոս փաստ ևս օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միտիայի» մասին:

1731 թ. կարնանը սուլթանը Անդրկովկասում գտնվող իր զորահրամանատարին հասցեագրված ֆերմանում գրել է. «Գյանջայի երկրամասի Հարևանությամբ ապրող անիծյալ սղնախցի (զարաբազցի) Հայերն արդեն մի քանի տարի է, որ զաղաբել են օրինական Հարկ վճարել և սկսել են Համառել իրենց անհնազան-

⁶⁹ И. А. Гусейнов, З. И. Ибрагимов, А. Н. Гулиев и др. История Азербайджана. Т. I, Баку, 1958, с. 310-311.

⁷⁰ Մատենադարան, N 7534 ձեռագրի Հիշատակարանը, Մանր ժամանակագրություններ, 13-18 զգ. Կ. 2. կազմեց Վ. Ա. Լավրբյան. Երևան, 1956, էջ 438:

⁷¹ Տե՛ս մեծ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ 1401-1450. կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մաս Ա, Բ, Գ. Երևան, 1955-1967.

⁷² Սիմեոն զպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և իշխատակարանք: Ուսումնասիրեց և հրատարակեց Լ. Ներսէս Ալիկեան. Վիեննա, 1936, էջ 13-19:

դուխյան մեջ: Ուստի չարիամթի օրենքների համաձայն անհրաժեշտ է ոչնչացնել նրանց իրենց արարքների համար»⁷²: Սրան հետևում էր հրաման իր զորամասով շարժվել «անհավատների» դեմ: Ահա այսպես էին մտածում ու գործում «քաղաքակրթութուն տարածող» սուլթանները:

XVIII դարի կեսերին Թուրքիա այցելած գերմանացի ճանապարհորդ, թրքափրական հակումներ ունեցող Մ. Օտտերի գրքում կարդում ենք. «Թուրքերը մի առած ունեն, որն ասում է, թե որտեղից էլ անցնի օսմանլին, այնտեղ բոլորովին խոտ չի բուսի...: Ջորքերը ամայացնում են այն վայրերը, որտեղ որ նրանք գտնվում են լինի դա կայսրության ներսում, թե դրսում: Այդ է պատճառը, որ իրենց տիրացած գեղեցիկ երկրամասերը մեծ մասամբ ոչ բնակեցված են և ոչ էլ հողերը մշակված»⁷³:

1760 թ. Արևմտյան Հայաստան այցելեց Հայ լուսավորական շարժման ականավոր ներկայացուցիչ Լովսեփ Էմինը: Նա խորը վշտով ու դայրությունով արձանագրել է այն հանգամանքը, որ Հայերը ամենուրեք ենթակա են դաժան ճնշումների ու կեղեքումների, որ «գյավուր» քրիստոնյաները ընդհանրապես գտնվում են ստրկական ու ճորտական վիճակում: Նա միաժամանակ նշել է նաև այն, որ տեղի Հայ ազգես Հոգևորականները, հանդես բերելով զարմանալի ստրկամտություն, քարոզում են իրենց «հոտին»: Հնազանդ մնալ թուրք փաշաներին և Հույսը դնել միայն Քրիստոսի կողմից սպասվող փրկության վրա⁷⁴:

Նույն թվականին Լիմ անապատում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում առված է. «Ե դաւն և ի նեղ ժամանակիս, որ յամենայն կողմանէ նեղիմք յանօրինաց Հարկապահանջութենէ, ի սպանութենէ, ի գերութենէ և յայլ անասելի և անպատմելի պա-

տուհասէ, որ այս Հ (70) տարի է իբրև արեան ծովու նման կուծիպ ըովանդակ աշխարհս»⁷⁵:

XVIII դարի 70-ական թվականների Հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներից մեկը՝ Մովսես Բաղրամյանը մեծ ցավով գրում էր, որ Հայաստանը ավերվել ու անապատ է դարձել, ժողովուրդն անասելի ճնշումներից ու կոտորածներից խույս տալու համար փախել և պատսպարվել է լեռներում:

Ո՛ր քաղաքք, ո՛ր շէնք, և ո՛ր զղեակք ամբողջ մնացին՝ որք ոչ խորտակեալ քակտեցան.
զի միանգամայն թէ գիւղօրէք, թէ աւանք և ագարակք վեր ի վայր կործանեցան...
... Որպէս երկիր անպատեալ և անջրտար, այնպէս ամէն աշխարհս մեր կորպացեալ խողանացաւ:
Ջի առ ՚ի վեր չարաշշուկ աղմուկ շփոթին ո՛ր մարդ գտանիւր, և ո՛ր մշակ, որ զերկիրս գործէին, այլ համակ խորշիլ և խոյս տալ ի լլկողացն յայտ և ի փափարս լիբանց խուճապէին⁷⁶:

Կանգ չառնելով մյուս ականատեսների՝ նման բազմաթիվ վկայությունների վրա կարևոր ենք համարում նշել, որ նշանավոր թուրքագետ Ջ. Համմերը նույնպես արձանագրել է այն վայրագությունները, որոնք տեղի ունեցան XVI-XVII դարերում Օսմանյան կայսրության մեջ: Այսպես, օրինակ, նա գրում է, որ Այստրիայում 1532 թ. թուրքական զորամասի հրամանատար Քյազիմբեգը դաժանորեն սպանում էր երեխաներին ու ձեռքերին, աղջիկներին ու տղաներին ձեռքից կապած քարը էր տալիս փողոցներով, այրում գյուղեր ու շուկաներ⁷⁷: 1638 թ. սուլթան Մու-

⁷² Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 2. Тифлис, 1868, с. 1093.

⁷³ Մ. Ջ ո ս է լ ա լ յ ա և ն յ Վ. էջ 141:

⁷⁴ Life and Adventures of Emin Joseph Emin 1726-1809. Written by Himself. Second Edition. Calcutta, 1918, p. 141-142.

⁷⁵ Մատենադարան, ձեռագիր N 4982, էջ 349ա:

⁷⁶ Նոր տեղակի որ կոչի Թողղարկ. Մարտոս, 1772, էջ 18:

⁷⁷ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. 2 Band. Pest, 1840, S. 91.

բազի հրամանով Բաղդադում օսմանյան զորքերը կատրեցին ափելի քան 30000 մարդ⁷⁹:

Համները հատկապես մեծ զայրույթով է խոսել Օսմանյան կայսրությունում կատարվող մանկահավաքների մասին: Նա ահավոր ողբերգություն էր համարում այն, որ սուլթանները, քրիստոնյա երեխաներին բռնի կերպով դարձնելով ֆանատիկոս մահ-մեղականներ և քնդզրկելով ենիշերական բանակում, նրանց օգտագործում էին իրենց հարագատ ծնողների և ժողովրդի դեմ: Հայտնի է, թե ինչպիսի վայրագություններ են կատարել ենիշերները ամբողջ կայսրության մեջ:

Օսմանյան պետության իսկական էությունն է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Հպատակ քրիստոնյաները թուրքական իշխանություններին հաճախ որպես հարկ պիտի տալին նաև երիտասարդ կանանց ու տղամարդկանց: Ականավոր պատմաբան, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, հենվելով բազմաթիվ ու բազմատեսակ փաստերի վրա, ցույց է տվել, որ օսմանյան պետության մեջ «հարկերն ու տուրքերը վերցնում էին ոչ միայն պարենով, փողով կամ աշխատանքով, այլև՝ մարդկանցով»⁸⁰: Թուրքագետ Ա. Սաֆրաստյանը գրել է, որ սուլթանին հարկատու քրիստոնյաները Մինգրելիայում (Եգիպտոս) «այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ», ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պատանիներ»⁸¹:

Մի շարք հեղինակներ, ցանկանալով դրական խոսք ստել Օսմանյան պետության մասին, նշում են այն հանգամանքը, որ թուրք սուլթանները իրենց ենթակա երկրներում պահպանեցին քրիստոնյա բնակիչների համայնքները, հանդուրժեցին նրանց գոյությունը: Բայց, ինչպես արդեն քանիցս նկատված է պատմագրիտական գրականության մեջ, այդ արվել է միայն և միայն մի

նպատակով՝ ունենալ «մշտական կթան կով» և չզրկվել մեծածավալ կեղեքումների ու թալանի Հնարավորությունից: Այդ հանգամանքը դեռևս XVII դարում նշել է Թուրքիա այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Միշել Ֆերուրը, գրելով այսպիսի տողեր. օսմանյան սուլթանները «իրենց երկրում քրիստոնյաներին և հրեաներին հանդուրժում են այն պատճառով, որ նրանցից ափելի օգուտ են տանում, քան իրենց կրոնակիցներից»⁸²:

Հարկ է նկատել, որ XVI-XVIII դարերում օսմանյան պետության կողմից Հայաստանում և Հարևան երկրներում անորինակ բարբարոսությունների մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, այլև Հայ շատ ժամանակագիրներ, տարեգրքեր ու պատմիչներ:

IV

Ինչպիսի՞ գործունեություն ծավալեց «բաղաբակիրթ» օսմանյան պետությունը XIX դարում և XX դարի սկզբներին՝ իր գոյության վերջին շրջանում: Համառոտ կերպով կանգ առնենք նաև այդ հարցի վրա:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության քայքայումը և անկումը կանխելու, ինչպես նաև սուլթանական պետության երբեմնի հզորությունը վերականգնելու նպատակով Բ. Գուլը XIX դարի սկզբին և հաջորդ տասնամյակներին փորձեց իրականացնել մի շարք ռեֆորմներ, որոնք, սակայն, հիմնականում վերաբերելով բանակին, պետական կառուցվածքին ու վարչական բեռնյիթի հարցերին, չփոխեցին, չբարելավեցին Հպատակ ժողովուրդների ու ազգությունների ծանր վիճակը: Սուլթանական բռնապետության կեղեքումները, դժման հայածանքներն ու կոտորածները շարունակվեցին նոր թափով:

Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Օլիվիեն, որ XIX դարի սկզբին այցելել էր Կրեստ կղզի, գրում էր, որ այնտեղի

⁷⁹ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 185:

⁸⁰ Ա չ ո ս ա լ զ ո վ հ ա ն ե ի ո ս ն Գրագրներ Հայ ազատագրական մարտի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 18-19:

⁸¹ Թուրքական աղբյուրներ Գ, Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 309:

⁸² M. F e b u r e. L'État présent de la Turquie. Paris, 1675, p. 217.

«քրիստոնյաների հունձքը շարունակ հափշտակում է թուրք կառավարիչը, սեփականությունը գրավում է փաշան, մինչդեռ երկրիները մշտապես անարգում են ու ծնծում դագանակով... և այդ բոլորը տեսնելով ու ապրելով հույն երկրագործները բնականաբար չունին եռանդ. ցանկություն զարկ տալու արդյունագործությունը, հողը մշակելուն, քանի որ արդյունքը պետք է անցնի իրենց ատելի տարրի ձեռքը...: Նրանց՝ քրիստոնյաների դաշտերը ավերվում են օրեցօր, ձիթենին փչանում է, խաղողը ոչնչանում»⁵⁷:

Հունական ազատագրական շարժման պատմությանը նվիրված իր գրքում Գ. Աբըը նշել է, որ XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբներին Հունաստան ճամփորդած ականատեսները շեն պատկերացրել, թե որևէ այլ երկրում «կարող է գոյություն ունենալ այդքան վայրենի դեպատիզմ և այդքան դժամ ստրկություն»⁵⁸:

1803 թ. ռուս հյուպատոսը Պելոպոնեսից գրել է, թե այնտեղի կառավարիչները գիշատիչ գայլեր են և նշանակվում են մեկ տարով, որպեսզի կողոպտեն խեղճ ուսային և բոլոր նրանց, ովքեր չեն կարող դիմադրել⁵⁹:

Օսմանյան պետության բարբարոսական քաղաքականության մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել XIX դարի սկզբին Հունաստան, Եգիպտոս և Պաղեստին այցելած Փրանսիացի հայտնի գրող և քաղաքական գործիչ Շատորբիանը, որի ճանապարհորդական նոթերը հատվածաբար հրատարակվեցին իր ժամանակ ինչպես Փրանսիական մամուլում, այնպես էլ «Вестник Европы» ռուսական նշանավոր Հանդեսում: Ահա մի քանի քաղվածք այդ պարբերականից: Խոսելով Հունաստանի մա-

⁵⁷ Մ. Վ. Գ. Բ. Կ. Ե. Ն. Հայկական շարժման նորագաղտությունը. Կ. Ա. Ժրն. 1912, էջ 115:

⁵⁸ Г. А. Р. III. Этерическое движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970, с. 49.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 48:

սին, հուշագիրը ընդգծում է. «Ամենուրեք հրով ու սրով ավերված գյուղեր, քաղաքների ամաչացած թաղամասեր: Տասնհինգ մղոն տարածություն միա մենք չտեսանք ոչ մի բնակավայր: Թալանը, այլևայլ բռնությունները ոչնչացրել են հողագործությունը: Ամենավերջին գյուղական աղան շատ հեշտությամբ կարող է դուրս բշել հույն բնակչին իր սեփական խրճիթից, խլել նրա կնոջը, երեխային, սպանել նրան...: Անբախտ Հունյեր, կորցնելով Հանգրստությունը, ստիպված թողնում է իր Հայրենիքը և փորձում հանգստություն գտնել հարևան երկրներում: Բայց իդուր: Ամենուր նա Հանդիպում է փաշաների և կաղիների, ամենուրեք՝ և՛ Հորդանանի ավազուտներում, և՛ Պամփրայի անապատներում»⁶⁰:

Եգիպտոսում տիրում է ահավոր չքավորություն: Զինված ավազակային հրոսակախմբերը թալանում և ավերում են: «Այստեղ մենք տեսանք, թե ինչպես են այբանացիները որսում (գերեվարում) երեխաներին: Նեղոսի ստորին հոսանքում Ռոզետայից մինչև Կահիրե ընկած շրջանի 150 գյուղեր ամբողջովին ավերված են: Զգալի տարածք գետաբերանում մնացել է անմշակ: Ծեխյահների (գյուղացիների) մեծ մասը դատապարտվել է մահվան»⁶¹:

Շատորբիանը յուրով գույներով է նկարագրում նաև երուսաղեմի վիճակը: Թուրքական իշխանությունները վարում են սոցիալական կեղեքման և ազգային ճնշման դժամ քաղաքականություն: Երուսաղեմ քաղաքի տները, գրում է նա, այնքան խղճուկ և ողորմելի են, որ ակամայից Հարցես սալի քեզ, թե «արդյո՞ք գրանք գերեզմաններ չեն անապատներում: Քաղաքում լուսվոյն է տիրում, ոչինչ չի լսվում, "ТОЛЬКО ИНОГДА ОТДАЕТСЯ ТОПОТ ДИКОЙ КОБЫЛЦЫ. ЭТО ЯНЫЧАР ВЕДЕТ ГОЛОВУ БЕДУИНА ИЛИ СКАЧЕТ ГРАБИТЬ ФЕЛЛАХА»⁶²:

Մորեսի (Հունաստան) մի շարք բերդերում տեղավորված թուրքական կայազորների դիմորները, զեկուցում էր տեղի ռուսական հյուպատոսը 1815 թ., «Թալանում ու սպանում են և ամեն

⁶⁰ Вестник Европы, 1801, сентябрь, N18, с. 82.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 85:

⁶² Նույն տեղում, էջ 87:

ինչ մնում է անպատիժ: Այստեղ գոյություն չուներ ո՛չ իշխանություն, ո՛չ օրենք»⁵⁰:

XIX դարի առաջին երկու տասնամյակներում աճավոր բարբարոսություններ կատարվեցին Սերբիայում, Մոլդովայում ու Վալախիայում: Ազատագրական շարժումը արմատախիլ անելու նպատակով թուրքական սուլթանները թալանեցին և ավերեցին Հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ, սրի քաշեցին կամ գերեզմանեցին տասնյակ Հազարավոր մարդկանց⁵¹: Հանրաճայտ է, թե ինչպիսի վայրագություններ տեղի ունեցան Հունաստանում, երբ նույն ժողովուրդը Հերոսական ազատագրական պայքար էր մղում օսմանյան տիրապետության դեմ:

Յրանախցի ճանապարհորդ Շտոլ Դեվալը, որ 1825-1826 թթ. եղել է Կ. Պոլսում և Հունաստանում, ընդհանրացնելով իր տպավորությունները, գրել է, որ թուրքական պետությունը «իր բարեկեցությունը և Հզորությունը Հիմնում է տգիտության և բարբարոսության վրա, մարդկանց դարձնում է անասուններ, որպեսզի ունենա ստրուկներ»: Թուրքիան, շարունակում էր նա, մի երկիր է, ուր «գնսպտոնիզմը և զազանությունը վաղուց արդեն պայքարում են անկախության և լուսավորության դեմ»: «Երկու տարի թուրքիայում» վերնագիրը կրող իր Հուշերում նա բերում է բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե ինչպիսի բարբարոսությամբ թուրք սուլթանները ավերում են Հունական քաղաքները, գյուղերը և կոտորում բնակչությունը⁵²:

Գերմանացի գիելդրական, Հետագայում նշանավոր գորավար Մոլտկեն, որը 1835-1839 թթ. գտնուում էր Թուրքիայում, իր "Briefe aus der Turkei" աշխատության մեջ պատկերել է երկրի քաղաքների կողոպուտված ու ավերված վիճակը: «Թուրքական քաղաքները առհասարակ ամառային կերպարանք ունեն... Ավե-

րումներ կատարել է ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդկային ձեռքը»⁵³ (Հասկանալի է, որ «մարդկային ձեռք» ասելով Հեղինակը նկատի ունի բուրքական իշխանություններին: Ավելացնենք, որ նույն վիճակում էին գտնվում նաև գյուղերը):

Դարասկզբին Արևմտյան Հայաստան այցելած Փրանսիացի դիվանագետ Ա. Ժորժերը գրել է. «Այս երկրում Հողագործը իր զուր է սերմեր ցանում: Հունձը խում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունը և նահանգում իշխող փաշաների հարստանալու թյունից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր հոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չուներ ո՛չ Հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ Հանգիստ»⁵⁴:

Մշո գավառում տիրող իրազրույթունը, ինչպես վերևում ասվեց, նշանավոր ազգաբազեա Գ. Սրվանձտյանը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ բառերով. «Արյան հոսում, բնչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողոպուտում, օրինաց եղծում, կենաց զրավում»⁵⁵: Քղի գավառի Հայ բնակչության դրության մասին 1869 թ. գրված մի փաստաթղթում ասված է. «Ան ժողովուրդը բարոյապես ու ֆիզիկապես կորսվելու վրա է, իրենց կյանքն ալ, ստացվածքն ալ վտանգի մեջ է ամեն օր, կը սպանվին, կը վերավորվին, կը կողոպուտվին, կը Հարստահարվին»⁵⁶:

Արևմտահայության կրած ճնշումների ու Հայամանքների մասին կարևոր տեղեկություն է Հայտնում Փրանսիացի գիելդրական Յրիզրիխ Միլլինգենը, որը 1853-1864 թթ. ծառայել է թուրքական բանակում որպես գումարտակի Հրամանատար, կրելով Օսման Սեյֆի բեյ անունը: Նա մասնավորապես կարևոր փաստեր է բերում այն մասին, թե ինչպիսի կամայականությունների են

⁵⁰ Г. А. р. ш. Этерическое движение в России... с. 44.

⁵¹ Ю. А. Петросян. Османская империя. Могущество и гибель, с. 178-179.

⁵² Два года в Константинополе и Море (1825-1826)... соч. III. Д. Пер. с франц., СПб., 1828.

⁵³ Բաղվածքն քառ Մ. Վարանդյանի «Հայկական շարժման նախապատմությունը» գրքի (Հ. Ա. էջ 115):

⁵⁴ Ն ո վ Հ. Հ ա կ ո թ յ ա ն. Ուղեգրություններ, Հ. Ջ. Նրևան, 1934, էջ 150.

⁵⁵ Արժիկի Տարևոն, 1864, N1:

⁵⁶ Դիվան Հայոց պատմության. գիրք ԺԳ. Թիֆլիս, 1915, էջ 174:

ենթարկվել Հայերը Բ. Դուան Մեծ վեզիր Ծուազ փաշայի կողմից⁵⁶ :

Ավելի ուշ՝ 1876 թ., էջմիածնի կաթողիկոս Գեորգ Չորրորդը ստացավ մի խնդրագիր, որը ստորագրված էր 4099 արևմտահայերի կողմից: Այնտեղ, նորից հիշեցնենք իմիջիայլոց, ասված էր. «Զօր ու գիշեր տազնապի մեջ ենք. դառնորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, Հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնակալների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական հովիվին, մեր կանանց Համեստությունը, մեր աղջիկներին պատիվը, Հեղում են մեր երիտասարդներին ու ծերերի արյունը, անարգում են մեր տաճարի ու ծեսերի սրբությունը»⁵⁷:

Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Երրորդին ուղղված իրենց դիմումի մեջ Մկրտիչ Նորմյանը (Նորմյան Հայրիկը), Նորեն Հովհաննիսյանը և Հայրապետ Նանճյանը 1882 թ. փետրվարի 10-ին գրում էին. «Հայաստանի Վանի վիլայիթի Հայ քրիստոնյա բնակչության անունից, ի լրացումն մեր խոնարհ դիմումի, որ Հղված էր Զերդ Մեծությունը 1880 թ. մարտի 16-ին մեր ժողովրդի աղետալի վիճակի վերաբերյալ, նորից կրկնում ենք մեր խնդրանքը: Մենք Համարձակվեցինք վերստին դիմել Ձեզ այն պատճառով, որ ներկայումս Հայ ժողովուրդը գտնվում է կործանման եզրին, քանզի վիճակը անտանելի է և Հուսահատական: Փոխանակ այն բանի, որ Բնույնի դաշնագրի Հայոց Հարցին նվիրված 61-րդ Հոդվածը վերջ դնեք անտանելի Հալածանքներին, նոր ճնշումները Հաստատում են, որ եթե այսպես շարունակվի, ապա այդ Հոդվածը կդառնա մեր կործանման պատճառը: Բնույնի դաշնագրի

⁵⁶ La Tarquie sous le règne d'Abdul Aziz (1862-1867) par Frederick Millingen (Osman-Seïfi-Bej). Paris, 1868, p. 173-174. Տե՛ս նաև՝ Մ. Գ. Ն եր ր ս յ ա ն Ն. Հայ ժողովրդի պատասխանական պայտար թյուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 124: Մ Հրատ. ան՝ Հայ ժողովրդի պատասխանական պայտարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 94:

⁵⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, փաստաթուղթ թ: 2:

կնքումից մինչև այժմ Բարձր Դուան կողմից չի նկատվում որևէ ցանկություն Հայաստանում արգարություն ու Հավասարություն Հաստատելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, կենտրոնական կառավարական Հիմնարկներում միանգամայն անտեսվում են քրիստոնյաների շահերը, արմատավորվում են մոլեռանդություն ու ատելություն նրանց նկատմամբ, որի Հետևանքով կառավարական պաշտոնյաները, ավազակախմբերը և ընդհանրապես բոլոր կեղեքիչները, էլ ավելի խրախուսված ծավալում են իրենց ոճրագործությունները»⁵⁸:

Թուրք-օսմանյան պետությունը իր իսկական էությունը նորից բացահայտեց այն տարիներին, երբ արյան մեջ խեղդեց բուլղար ժողովրդի ազատագրական շարժումը: 1875 թ. օսմանյան տիրապետության դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Բուսիայի ու Հերցեգովինայի քրիստոնյա բնակչությունը: Մեկ տարի Հետո բռնկվեց Համաժողովրդական ապստամբություն Բուլղարիայում, որը սակայն ճնշվեց ամենայն դաժանությամբ: «Ֆիլիստինեի սանջակում մի քանի օրվա ընթացքում չեբեքեզները և բաշիրոսկունները (Թուրքիայի անկանոն Հոծեկագորք) սրի քաշեցին մոտ 15000 մարդ: Կասորածը տեղի էր ունենում ամեն տեսակի տանջանքներով և անարգանքներով»⁵⁹:

Այս ողբերգական անցքերի մասին գոյություն ունի Հարուստ գրականություն ուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, բուլղարերեն և այլ լեզուներով, ուստի Հարկ չկա կանգ առնել դրանց վրա: Սակայն այնչդր չեմ համարում այստեղ հիշել, թե ինչ է գրել ուսու Հանրահոգի գրող Յ. Մ. Դոստունյանի Բուլղարիայում կատարված շարքարտությունների մասին: Միայն մի քաղվածք. «Տանյակ, Հարյուր Հազարավոր քրիստոնյաներ ոչնչացվում են երկրի երեսից, ոչնչացվում են արմատապես, իսպառ: Մահացող եղբայրների աչքի ստաջ անարգվում են

⁵⁸ Архив внешней политики Российской империи (далее - АВПРИ), Главный архив, А. 119, л. 50.

⁵⁹ История дипломатии. Т. 2, М.-А., 1945, с. 28.

նրանց բույրերը, մայրերի աչքի առաջ վեր են նետում նրանց մանկիկներին և որում են հրացանների սվինների վրա: Ավերվում են գյուղերը, եկեղեցիները, բնաջնջվում է ամեն ինչ: Եվ դա կատարում է վայրենի Հորդան քաղաքակրթության ռեներմ թշնամին: Դա սովորական ավազակների Հրոսավախումբ չէ... ո՛չ, դա սիսեմ է, դա Հսկայական կայսրության գործելակերպ է: Զարգարանները գործում են միևնույն կերպով և պետության տիրակալներին, Հենց սուլթանի կարգադրություններով»¹⁰⁰:

Դոստոևսկին գայրույթով էր խոսում նաև եվրոպական պետությունների Հանցավոր անտարրերության մասին: Եվրոպացիները, որ իրենց երկրներում վերացրին բռնապետությունը և ազդարարեցին մարդկանց ազատությունն ու իրավունքը, այժմ «երես են գարձում միլիոնավոր գոթախարարամեներից»:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի հրամանով, ինչպես նշեցինք, Թուրքական իշխանությունները 1890-ական թթ. իրագործեցին նոր զանգվածային կոտորածներ՝ ցեղասպանություն Արևմտյան Հայաստանում: 1894-1896 թթ. ամենավայրագ ձևով սրի քաշվեց 300000 մարդ, կողոպտվեց ու ամառացվեց Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը:

Արյունարբու փառիչակի կազմած ծրագրի Համաձայն Թուրքական զորքերը և նրանց միացած ավազակային Հրոսակախները Ձեքի փաշայի հրամանատարությամբ 1894 թ. արշավեցին Սասուն, որի Հետևանքով սրի քաշվեց շուրջ 10000 մարդ, թալանվեցին ու ավերվեցին տասնյակ գյուղեր ու ավաններ: Հաջորդ տարիներին՝ 1895-1896 թթ. Համբուհյանուր կոտորածներ տեղի ունեցան ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Սուլթան Աբդուլ Համիդը ջատկանափակվեց սովորական ջարդերով: Նա իրագործեց իր նախորդ մշակած ծրագրերը, որպեսզի դրանով խկվերացնի Հայկական Հարցը: Ահա մի քանի վկայություններ կատարված բարբարոսությունների մասին:

¹⁰⁰ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 23, А., 1981, с. 61-62.

Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոսը Վանում Ֆիլիպ Գեբրին 1894 թ. նոյեմբերի 15-ին զեկուցում էր, որ Թուրքական զորքերը Սասունում կատարել են սոսկալի վայրագություններ: «Գեկեղուզանում շատ երիտասարդների ձեռքն ու ոտքը կապել են, շարել կողք կողքի, վրաները ցախ թափել ու ողջողջ այրել»: Մի այլ գյուղում «մոտ վաթսուհ երիտասարդ կանանց ու աղջիկների մտքերը են եկեղեցու մեջ: Զինվորներին թույլ են տվել նրանց Հետ վարելի ինչպես կամենան, իսկ դրանցը Հետ սպանել են բուլդոզերով... Նավթը օգտագործել են անհրեյ իրենց բնակիչներով բռնելու Համար: Բիթլիսում մի զինվոր պատմել է, որ ինքը տեսել է, թե ինչպես բռցերի միջից փակչող մի փոքր սղա զինվորի սվինով Հետ է նետվել կրակի մեջ»¹⁰¹: Նույն թվականի նոյեմբերի 26-ին Ռուսաստանի զլխավոր հյուպատոսը Էդրոտմում Վ. Մաքսիմովը գրել է, որ սուլթանի զինվորները սպանել են անգամ մանուկներին և «իրենց անասնական Հակումները բավարարելով անգթորեն ոչնչացրել կանանց ու աղջիկներին»¹⁰²:

Կոտորածները դարձան Համատարած 1895-1896 թթ.: Մարզիկանի Հայերը Ռուսաստանի հյուպատոս Նալոտովին ուղղված դիմում-նամակում 1895 թ. նոյեմբերի 9-ին գրել են. «Նոյեմբերի 3-ը, ուրբաթ օրը, մեր քաղաքի Համար սև օր դարձավ, վշտալի ու սարսափելի օր: Այդ օրը Թուրքիան իր արյունոտ պատմությունը Հարստացրեց ևս մի «փառավոր» էջով՝ գրված սև տառերով ի սոսկումն և ի վրդովմունք Համայն քաղաքակիրթ աշխարհի: Թուրքիան մի անգամ ևս իր արյունոտ զահն օծեց բազմաթիվ անմեղ քրիտոնյաների արյամբ»: Հետաքրքիր է, որ նամակում նախազուգացվում էր. «Բացառված չէ, որ Թուրքական կառավարությունը իրեն Հատուկ անամոթություններ փորձի միտել իր մեղքը և այդ ծանր իրազարձությունների ողջ պատասխանատվությունը բարդի Հայերի վրա: Բայց ամեն զեպքում մենք պատրաստ ենք ապացուցելու, որ կոտորածի կազմակերպի-

¹⁰¹ АВПРИ. Посольство в Константинополе, д. 3135.

¹⁰² Նույն սեղում, գ. 3176, ք. 45:

չը կառավարութիւնն է: Մենք ունենք բազմաթիւ Հաճաստի փաստեր և անհերքելի ապացույցներ, որոնք օրվա լուսի պես պարզ են և կարող են Հաստատել, որ կոտորածը կանխամտածված գործողութիւնների Հետևանք է...: Ողորմած տեր, մենք ներկայումս բոլորովին գլուխներս կորցրել ենք, չգիտենք ինչ անենք: Մեր Հույսը միայն դուք եք»¹⁰³:

Յրանսիական «Դեղին զիբրք» փաստաթղթերի Հայտնի ժողովածուում կարդում ենք. «1895 թ. վերջին 1896 թ. սկզբին, կես տարվա ընթացքում, Փոքր Ասիայում, Հայաբնակ բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում, տեղի ունեցան կազմակերպված զարհուրելի զանգվածային կոտորածներ, որոնց Հանդեպ խամբեցին նույնիսկ Սասունի գազանութիւնները»¹⁰⁴:

Բնորոշի ուսական գլխավոր Հյուպատոսի 1898 թ. Հուլիսի 23 թվակիր զեկուացաբում ստված էր. «Չնայած թուրքերի բազմիցս տված խոստումներին՝ չհալածել Հայերին սոսկ նրա Համար, որ նրանք Հայ են, ճշուճները և Հալածանքները շարունակվում են Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում», իսկ Բ. Դուռը, խրախուսելով տեղական իշխանութիւնների ջարդարարական գործունեութիւնը, ձգտում է ստիպել Հայերին դիմել գաղթի¹⁰⁵: Խոսելով 1896 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցած Հայերի ջարդի մասին, թուրք լիբերալ-պատմաբան Օսման Նուրին գրել է. Այդ ջարդը «մի ահարկու եղեռն էր մարդկութիւնի դեմ: Իսկ այդ եղեռնի պատճառը Հանդիսացողը, անկասկած, նույն սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդն էր»¹⁰⁶:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի մասին Անատոլ Յրանսը արտահայտվել է այսպես. «Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը մի Հրեշ է, որը մշտապես զոգում է իր խղճուկ ամենազորութիւնի մեջ և, սարսափելով իր իսկ ոճրագործութիւններից, իրեն Հանգստաց-

նում է նրանով, որ նոր ոճիրներ է գործում. 1893-ից մինչև 1896 թ. նա կախել ու ողջակիզել է 300 Հազար Հայերի և այդ ժամանակից սկսած նողկալի զգուշավորութիւնը գրագովում է որբացած ժողովրդի Հետևողական բնաջնջմամբ...»¹⁰⁷:

1894-96 թթ. ցեղասպանութիւնը ստալ բերեց բողոքի մեծ ալիք շատ երկրներում: Օսմանյան պետութիւնի դեմ իրենց գայրույթին արտահայտեցին Հատկապես գիտութիւնի ու մշակութիւնի շատ ներկայացուցիչներ: Ռուսաստանում, Անգլիայում, Յրանսիայում, ԱՄՆ-ում Հրապարակվեցին բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնցում բացահայտում էին թուրքական իշխանութիւնների բարբարոսութիւնները:

Սակայն ավելի սարսափելին, որ ցնցեց ողջ մարդկութիւնը, տեղի ունեցավ 1915-1916 թթ., երբ օսմանյան զաւաստյալ պետութիւնի գլուխ անցած իթիհՀաղականների (երիտթուրքերի) կուսակցութիւնը կազմակերպեց արևմտահայութիւնի Հրեշավոր ցեղասպանութիւն, որի ընթացքում զոհվեց մեկ և կես միլիոն մարդ:

Այն գազանի խորհրդակցութիւնում, ուր քննարկվում էր Հայերին բնաջնջելու Հարցը, զոկտոր Նազըմ բեյը սակ է. «Հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել Հիմնովին, որպեսզի ոչ մի Հայ չմնա մեր երկրում և մոտացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի Հարմար իրազրութիւն էլ չի լինի: Մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը և Համաշխարհային մամուլի աղմկուտ բողոքներն աննկատ կմնան: Այժմ մենք պետք է գլխովին բնաջնջենք Հայերին, անհրաժեշտ է ոչնչացնել նրանց մինչև վերջին մարդը... Ես ուզում եմ, որ այս Հողի վրա թուրքը և միայն թուրքը ապրի ու երկրի լիբիսան տեր լինի: Թող չբովեն բուրբ ոչ թուրք տարրերը՝ ինչ ազգութիւն ու կրոնի էլ պատկանելիս լինեն»¹⁰⁸:

¹⁰³ Լույս տեղում, գ. 3181, թ. 38-40:

¹⁰⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. [Под редакцией Г. А. Джаншиева]. М., 1897, с. 101.

¹⁰⁵ АВПРИ. Посольство в Константинополе, А. 3179, А. 279.

¹⁰⁶ Թուրքական աղբյուրներ Դ, Երևան, 1972, էջ 213:

¹⁰⁷ Anatole France. Trente ans de vie sociale. Introduction générale, 1897-1904. Paris, 1949, p. 137-138, 143-147.

¹⁰⁸ Mevlan-zade Rifat. Türkiye inkilabının ic yüzü. Halep, 1929, S. 89-93.

Խորհրդակցության անդամները, իհարկե, համաձայնվել են իրենց գործակից Նազըմ բեյի հետ: Ընդունվում է համապատասխան որոշում: 1915 թ. մայիս ամսին արդեն Ներքին գործերի մինիստր Թալևաթ բեյը հրամաններ է տալիս տեղական իշխանություններին երկրի հայ բնակչությանը հիմնովին ոչնչացնելու մասին: Հալևաթի վալիին ուղարկված Նրա հրահանգում, օրինակ, ասված էր. «Տեղ արդեն հաղորդվել է, որ Ջեմինթի (երիտթուրքերի ղեկավար կոմիտեի — Մ. Ն.) որոշման համաձայն պետք է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող հայերին: Նրանք, ովքեր հանդես են գալիս այդ որոշման դեմ, չեն կարող մնալ իրենց պաշտոններում: Որքան էլ դաժան լինեն ձեռնարկված միջոցառումները, այնուամենայնիվ պետք է վերջ տալ հայերի գոյությանը: Ուշադրություն մի դարձրեք ո՛չ տարիքին, ո՛չ սեռին, ո՛չ լուգնի խայթին»¹⁰⁰:

Եվ հրամանը կատարվեց ամենայն բարբարոսությամբ: Տեղի ունեցավ XX դարի առաջին ցեղասպանությունը իր անօրինակ վայրագություններով: Առ այդ բերենք անհերքելի ու կասկած չհարուցող մի շարք վկայություններ:

Երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակ պատասխանատու պաշտոն վարող Նայեմ բեյը, որը ի պաշտոնն անձամբ զբաղվել է հայերի ղեկորատացիայի հարցերով, գրել է. «Հայերի աքսորն ու կոտորածը իրենց հավասարը չունեն անմարդկային արարքների մասին մինչև այժմ գրված պատմությունների մեջ: Թուրքիայի ընդարձակ տարածքի որ անկյունն էլ որ Հայաստանում, որ խոր կիրճն էլ որ նայիս ամենուրեք կարելի է գտնել ամենադաժան կերպով խողխողված ու այլանդակված հազարավոր հայերի դիակներ ու կմախքներ»¹⁰¹:

¹⁰⁰ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64.

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 1-47:

Կատարված ոճրագործությունների մասին գրել է նաև քաղաքական գործիչ, երիտթուրքերի դաշտնի խորհրդակցությունների մասնակից Մեվլան զադն Ռիֆաթը¹¹¹:

Կարևոր են նաև գերմանական աղբյուրների վկայությունները: 1912-1915 թթ. Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի ղեկավար Կ. Պոլսում բարոն ֆոն Վանգենհայմը, որ մեծ ազդեցություն ուներ երիտթուրքերի ղեկավարների վրա, լավատեղյակ էր Օսմանյան կայսրության մեջ կատարվող անցքերին, կանցներ թեման Հոլլանդիա ուղղված 1915 թ. հունիսի 17 թվակիր գաղտնի գեկուցագրում հաղորդել է. «Վերջերս ներքին գործերի մինիստր Թալևաթ փաշան բացահայտորեն հայտարարել է կայսերական դեսպանության աշխատակից, գոկտոր Մորդմանին, որ Բ. Գուռը ցանկանում է օգտագործել համաշխարհային պատերազմը, որպեսզի վերջնական դատաստան տեսնի իր ներքին թշնամիների (քրիստոնյաների) հետ»¹¹²:

Նույն ղեկավարը, մոտ մեկ ամիս հետո խոսելով Թուրքիական իշխանությունների կողմից կատարվող հայերի բռնի գաղթեցումների մասին գրել է, որ Օսմանյան կառավարությունը «իրոք նպատակ ունի ոչնչացնել հայ ցեղը Թուրքական պետության մեջ»¹¹³:

Գերմանիայի նոր ղեկավար Վոլֆ Մետերնիխը 1916 թ. հունիսի 30-ի իր գաղտնի տեղեկագրում հաղորդել է, որ երիտթուրքերի «կենտրոնական կոմիտեն պահանջում է բնաջինջ անել հայերի վերջին մնացորդները» (Das Komitee verlangt die

¹¹¹ St'w. Геноцид армян в Османской империи. Документы и материалы. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 362-366.

¹¹² Deutschland und Armenien. 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 94:

Vertilgung der letzten Reste der Armenier)¹¹⁴: Դեսպանը երիտթուրքերին Համարում էր մոլի ֆանատիկոսներ ու «տգած գայլեր»:

Մեծ Նդեռնի մասին կարևոր փաստաթղթեր կան նաև Առաջին աշխարհամարտի տարիներից Թուրքիայի դաշնակից Բուլղարիայի պետական արխիվներում: Այսպես, Բուլղարիայի Կ. Պոլսի դեսպան Ն. Կոլոշևը 1915 թ. Հուլիսի 15-ին իր երկրի մինիստրների խորհրդի նախագահ զոկտոր Վ. Ռազդուլովին գեկուցել է. «Շարունակվում են Հայերի ջարդերն ու Հայաժանքները, որոնք ստանում են այս ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահա՛վոր կերպարանք: Ամենուրեք Հայկական բնակավայրերը բոլորովին ամայանում են: Կանայք ուղարկվում են Թուրքական կենտրոններ և Հանձնվում Հարեմներին, երեխաները բաժանվում են Թուրք ընտանիքների միջև՝ Թուրքացիները Համար, տղամարդիկ աքաղաղում են Միջագետք, Արարիա և այլ Հեռավոր ծայրամասեր»¹¹⁵: Այդ նույն ամսին Ջոյուղենիայի դեսպան Խվան Համաձրիևը գեկուցել է. Անատոլիայի Հայ բնակչությանը «ենթարկվել է ոչ միայն սխտեմատիկ Հայաժանքների, այլև զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի Հայ չի մնացել: Այնտեղի Հայերի մի մասը փախել է Ռուսաստան, իսկ ուրիշները կոտորվել են: Անկարայից վտարված 750 Հայ ընտանիքներ ճանապարհին սպանվել են քաղերոգույ կեթեմների կողմից: Իգժիթի, Բուրսայի, Էրզրումի և Բիթլիսի Հայ Հոգևոր առաջնորդները շղթայակապ տարվել են և աքաղովել Հայտնի չէ, թե ուր»¹¹⁶:

Գրեթե նույն տեսակետներն են արտահայտել Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի դաշնակից Ավստրիայի պետական ու զիվանագրտական գործիչները: Այսպես, Ավստրիայի վիցեմարշալ Պոմիանկովսկին, որ իր պետութան լրագրող ներկայացուցիչն էր Թուրքիայում և սերտ կապեր ու-

ներ երիտթուրքերի պարագլուխների Հետ, նույնպես զայրույթ է արտահայտել Թուրքական կառավարության կողմից Հայերի նկատմամբ իրագործվող անօրինակ դաժանությունների ու բարբարոսությունների դեմ¹¹⁷:

Հայտնի է, որ վենետուկացի սպա Ռաֆայել Նոգալիսը որպես կամավոր Թուրքական բանակում կալվում էր ինքնապաշտպանության դիմած Հայերի դեմ: Բայց, չնայած դրան, նա ևս ընդունում է, որ երիտթուրքերի կառավարությունը վարում է ջարդարական քաղաքականություն¹¹⁸:

Հենրի Մորգենթաուսը, որ 1913-1916 թթ. զբաղեցնում էր Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանի պաշտոնը Կ. Պոլսում և Հաճախակի Հանդիպումներ էր ունենում օսմանյան պետության ղեկավար գործիչների Հետ, գրել է. «Ես վստահ եմ, որ մարդկության Համայն պատմության մեջ չկան այնպիսի զարհուրելի փաստեր, ինչպիսին այս կոտորածն էր: Այն մեծ կոտորածներն ու Հայաժանքները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, Համարյա աննշան բան են թվում Հայ ազգի 1915 թ. կրած տառապանքների Համեմատությամբ»¹¹⁹: Դեսպանի արժեքավոր հուշերում կան նաև այսպիսի տողեր. «Մի անգամ ես զրույց ունեցա Թուրք պատասխանատու և բարձրաստիճան պաշտոնյայի Հետ, որն ինձ պատմեց, թե ինչ խոշտանգումներ են կիրառվում Հայերի նկատմամբ: Նա չէմքքրեց, որ կառավարությունը Հաճախություն է տալիս կիրառվող խոշտանգումներին...: Այդ աստիճանավորն ասաց, որ խոշտանգումների այդ բոլոր մանրամասնությունները քննարկվել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շտաբ-կայանի գեղերային նիստում: Ծավ պատճառող յուրաքանչյուր նոր միջոց գնահատվում էր որպես Հիանալի

¹¹⁴ J. Pomiankowski. Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Grar, 1969, S. 165.

¹¹⁵ Տե՛ս V a h a k n N. D a d r i a n. German Responsibility in the Armenian Genocide. ... p. 32-33.

¹¹⁶ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918, p. 324.

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 277:

¹¹⁵ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական զիվանագրտական փաստաթղթերի լույս տակ: Բուլղարներից Թարգմանեցին Ջ. Լաստրյան, Կ. Ճիզդոյան. Երևան, 1996, էջ 19-20:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 23:

Հայտնագործութիւն, և աստիճանավորները շարունակ գլուխ են կտորում մի նոր տանջանք Հնարելու Համար: Նա ինձ պատմեց, որ նրանք զինել են նույնիսկ իսպանական ինվիլիդիցիայի Հաշվետվութիւններին... և ընդօրինակել այն բոլորը, ինչ որ գտել են այնտեղ»¹²⁰:

Մեծ Եղեռնի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են Հաղորդում նաև պարսիկ ու արաբ ականատեսները: Այսպես, օրինակ, պարսիկ Քերեկյա Ալի Մեհմեդը պատմել է. «Ես ռազմամթերք կը փոխադրեի Երզնկայան կարին: Մի անգամ 1915 Հունիսի մեջ, երբ եկա Խոթլուրի կամուրջին մոտ, մի ահուկի տեսարան ներկայացաւ իմ աչքերու: Անթիվ-անՀամար մարդկանց դիակներ մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, զեն էին առած, և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջին անդին կը վազեր: Սուկալի էր տեսելիւ. երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քշվեցան և կարողացա կամուրջին անցնել: Սակայն կամուրջին մինչև ձինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուցն էր դիակներով. ձերբեր, կիներ, երեխաներ արդեն Հոտած, նեխված և ուռած: Այնպիսի մեծ զարշառուտութիւն կար, որ անցնել այդ ճանապարհով անՀնար էր: Ի՞նչ երկու ուղտապաններս արգեն Հոտեն Հիփանգանալով մեռան, և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել: Այդուր և զարՀուրեիի սճրագործութիւն զուհեր և Հեռաքեր էին ասոնք: Եվ այդ բոլորը Հայերի դիակներն էին, գժրախտ Հայերի»¹²¹:

Արեւմտահայերի 1915 թ. կոտորածների ականատես, արաբ մտավորական Ծանգ էլ Հուսեյինը գրել է. «Հայերին մահվան մատնելը վրդովեցուցիչ, ահալոր դժամուտթիւն էր... նրանք բնաջնջելու եղանակները տարբեր էին. Բիթլիսում իշխանութ-

իւնները Հայերին լցնում էին մեծ, Հարգով լի մարգանքներ, զոնները պատում ծղոտով և հրեհՀում... Մուշում սպանում էին գնդակներով, զանակներով ու զաշույններով: Իշխանութիւնները վարածում էին մազադրոնների, որոնք մարդասպանի արՀեստի Համար օրական ստանում էին մեկ ոսկի...: Դիարեքերում իշխանութիւնները Հայերին բնաջնջում էին մերթ Հրով, մերթ սրով: Հասար նրանց խումբ-խումբ նետում էին ջրՀորները կամ փոսերի մեջ ու ուշ-ողջ թաղում: Շատ Հայեր էլ ջրահեղձ են արվել Տիգրիսում և Եփրատում...: Ժանգարմանը ուրիշ եղանակ էլ էին կիրառում: Նրանք կանաչ ու երեխաներին կապում էին իրար ու մեծ բարձրութիւնից ցած նետում...: Հայերի զեն գործադրած դժամուտթիւնների պատասխանատուութիւնը ընկնում է «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեի անգամների վրա, որոնք իրենց ձեռքին էին պահում իշխանութիւնը: Նրանք մուշուսն ուղտապաններ էին»¹²²:

Ծրանաբացի ականավոր Հրատարակիտու Հանրի Բարրին, 1916 թ. այցելելով Արեւմտյան Հայաստան, այնտեղ կատարված զազանութիւնների մասին գրել է. «Ով որ անցնի Հիմա ամալացած Հայաստանով, չի կարող չցնցվել, այնքան անսովոր շատ րան են ասում ավերակների ու մահվան այս անվերջանալի Հեռուները: Չկա ոչ մի ծառ, ոչ մի ծալո, մամուռի ոչ մի կտոր, որը վկա չլինի մարդու սպանութիւն, որը պղծված չլինի թափված արյան Հեղեղներով: Չկա ոչ մի գետ կամ վտակ, որը զեպի Հաժիտեական մոռացութիւն տարած չլինի Հարյուրավոր ու Հազարավոր դիակներ: Չկա ոչ մի անջուռն կամ կիրճ, որոնք չլինեն զերեզմաններ բաց երկնքի տակ, որոնց խորքերում չերեւային կմախքների չժամկված կույտերը, քանի որ մարդասպանները գրեթե ոչ մի տեղ չեն վատնել ո՛չ Նաք, ո՛չ ժամանակ, որպեսզի

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 315:

¹²¹ Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութիւնում... էջ 376: Մի այլ պարսիկ Նեյնեղ Մուհամադ-Ալի Ջամալ-զադեն, իր Հուշերում գրել է. «Ես սկսածայց վկա եղա այն անտանայի դժամուտթիւնն ու խոշտանգումներին, որոնք թուրքերը կիրառում էին Հայերի նկատմամբ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին. արդուներ եղով, հիշպես գիտեմ, միջնավոր Հայերի ջարդը» (տե՛ս Իրան-Նամե, 1993, N1, էջ 13, Ս. Մաքբարյանի Հաղորդումը):

¹²² Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութիւնում... էջ 493: Արեւմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանութիւն մասին գրել են նաև բազմաթիւ արաբ պատմաբաններ. տե՛ս Ն. ՀովՀանեթյանի՝ այս Հարցին նկրած Հոդվածը, որ տպագրվել է "Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов" գրքում (Երևան, 1993, էջ 159-218):

թաղեն իրենց զոհերին: Այս լայնատարած շրջանները, որոնցում մի ժամանակ ծաղկել են Հայկական բնակավայրերը, այսօր ամալացած ու անմարդարենակ են»¹²³:

Ուսկական կոտորածների տեղյակ և ականատես, Կ. Պոլսի Հայ պատրիարք Ջավիդ արքեպիսկոպոսը 1915 թ. դեկտեմբերին ամերիկահայերին տեղեկացնում էր. «Պատմութունը չեմ կարծիք, թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը...: Չեմ կարծիք, թե որևէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն զարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8-9 ամիսներուն մեջ թուրքիո մեկ ծայրին մինչև մյուս ծայրը... Համիդյան ոսմի-մին ատեն կամ անկե առաջ տեղի ունեցած կոտորածները չնչին բան մըն են ասոր քով: Այս անգամ գործադրվածը խկապիտան բնաջնջումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլևս կրնա ըսվիլ. թե Հայը իր Հայրենիքին մեջ պատմական դարձած է...: Կուսակալներին ոճանք պարծանք Հեռադրեցին կենտրոնական կառավարության, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի Հայ կոտորվի այլևս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ Հարձակվեցավ խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքը կառավարութունը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանտարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ Հրոսակախմբերու ձեռքով: Հրահանգը կենտրոնեն արվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն: Ժողովուրդը մտարվեցավ իր Հայրենի օջախեն, լքելով ամեն ինչ և ճամբան կողոպտվեցավ ու կոտորվեցավ: Սամսոնեն սկզբալ մինչև Տիգրանակերտ գրեթե Հայ այր մարդ չէ ազատված: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկներն առևանգվեցան ու մատուկները կոտորվեցան: Կոտորածը աճալիկ եղած է Մուշ, Բաղնջ, Տիգրանակերտ, Եղսիս, Տրապիզոն, Եսպին-Գարահնար, Բդի, Բալու և Երզնկա-Բեմաղ. ուր գրեթե ոչ մեկ Հայ ազատված է, մանուկներն ու ծերերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներն ազատվածներ կան, սա-

կայն Հազիվ 5 տոկոսի Համեմատությամբ: Եստ մը քաղաքներն և գյուղերն Հազիվ մեկ-երկու կիներ կան այսօր: Բաղնջ ու շրջականերն, ուրկե Հայ մը ազատված ըլլալու լուր չուենեք տակալին: Տիգրանակերտի նահանգը, ուր ոչ միայն Հայերը, այլև ասորիներն ու քաղցեացիներն ալ կոտորված են: Կուսակալեն արված ջարդի Հրամանը չգործադրվելուն Համար երեք թուրք պաշտպաններ պաշտոնանկվելով սպանված են: Տրապիզոնի և շրջակաների Հայութունը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է»¹²⁴:

Մեծ եղեռնի մասին գոյություն ունեն ճշգրիտ ու անհերքելի այլ վկայություններ: Մեր ժողովրդի այդ աճափոր ողբերգության վերաբերյալ հրապարակվել են բազմաթիվ ու բազմատեսակ աշխատություններ Հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով¹²⁵:

Հայերի ջեղասպանության փաստը բացահայտվեց նաև երեք դատական պրոցեսների ժամանակ: 1919 թ. Կ. Պոլսում թուրքական նոր կառավարության կողմից ստեղծված Թաղմական դատարանը, Հաստատելով երիտթուրքերի Հանցագործությունները, մասվան զատապարանց մի շարք ոճրագործների, դրանք թվում և Թալանթ, էնվեր ու Ջեմալ փաշաներին¹²⁶ (վերջիններս դատվում էին Հեռակա կարգով, քանի որ նրանք, փախչելով Թուրքիայից, ձայված ապրում էին արտասահմանում): Երկրորդ դատավարությունը տեղի ունեցավ 1921 թ. Բեռլինում: Հայտնի է, որ այդ

¹²³ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆոնդ 57, ք. 2, գ. 672, Թ. 72-73:

¹²⁴ Մեծ եղեռնի մասին վերջին երկու տասնամյակում Հայ պատմաբաններ Ռ. Աղայանի, Ա. Բեյլեյանի, Վ. Դադրյանի, Մ. Ներսիսյանի, Թ. Լավճանիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Օճանջաչյանի, Ա. Սանթրոսյանի և ուրիշների ջանքերով հրատարակվեցին ու վերահրատարակվեցին արխիվային փաստաթղթերի նոր, արժեքավոր ծոցովածուկներ, որոնց մի մասը Հայերեն, ռուսերեն, մյուսը անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն: Հայոց ջեղասպանության պատմությունը Հանգամանորեն լուսարանված է մատուցարպետ Վ. Դադրյանի 1995 թ. լույս տեսած The History of the Armenian Genocide ծավալուն աշխատության մեջ:

¹²⁵ Հայերի ջեղասպանությունը բոս երիտթուրքերի զատապարտության փաստաթղթեր, առաջարանք, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Զ. Փափուգյանի, Երևան, 1988:

¹²² А н р и Б а р б и. В стране ужаса. Перевод с французского. Тифлис, 1919, с. 40.

Թվականի մարտի 15-ին երիտասարդ Հայրենասեր, վրիժառու Սողոմոն Թեհլըրյանը սպանեց Հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Մեհ-մեղ Թալանթյանը: Բնույնի դատարանը, հենվելով բազմաթիվ փաստերի ու վկայությունների վրա, ապացուցված Համարեց այն, որ երիտթուրքերն իրենց նվաճողական, պանթուրքիստական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով, իսկապես կազմակերպել են Հայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը և որ կատարված ոճրագործությունների գլխավոր Հեղինակը եղել է Հենց ինքը՝ մեծ գաշահ Ֆայեսթը: Ելնելով դրանից, դատարանը արդարացից Թեհլըրյանին: Դատավճիռը Չեմ արձագանք գտավ շատ երկրների Հասարակայնության մեջ¹²⁷:

Հայերի ցեղասպանության Հարցը նորից քննարկվեց 1984 թ. ապրիլի 13-16-ին Փարիզում (Սորբոնի Համալսարանում): Ժողովուրդներ մնայուն առյուծ կոչվող դատարանը, որի կազմում ընդգրկված էին միջազգային Համալսարանական կենտրոններ, Հասարակական ու քաղաքական գործիչներ, մի անգամ ևս անվերապահորեն ընդունեց Հայերի ցեղասպանության փաստը և պահանջեց, որ այն ճանաչվի որպես պետությունների կողմից¹²⁸:

Հարկ է նկատել, որ Օսմանյան պետությունը ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին դաման քաղաքականություն էր վարում նաև արաբ ժողովրդի նկատմամբ: Հավատարիմ իրենց էությունը, թուրքական իշխանությունները դանդաղմամբ շարժեր կազմակերպեցին, որինակ, Եմենում, Լիբանանում, Պաղեստինում և Սիրիայում: Չմոռանանք, որ 1915-1916 թթ. ռազմաշուռնչ պանթուրքիստ երիտ-

¹²⁷ Մ. Ե. Եր օ ի յ ա ն (Ա. Ա.), Ռեյոն, արգարացվեց ամբաստանյալու-տն Գառնա-բանասիրական Հանգն, 1986, №1-2:

¹²⁸ A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent People's Tribunal. The English text was edited by Gerard Libaridian. London, 1985. Չնայած Մեծ եղեռնի մասին եղած Հարուստ գիտական գրականության սակայությունը թուրքական իշխանությունների այսօր էլ Համառորեն այնատուժ են մտնել Հայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը: Բնորոշ է, որ նրանք մեծ դուժար-ներ են ստաշարվում ԱՄՆ-ի Համայնությանն աջ ամբողջներին, որոնք կհրատարակեն Հայոց մեծ ողբերգության փաստը միառժամանակապես թուրքական (սեփա "Республика Армения", 1998, №7, 16).

թուրքերը խիստ Հալածանքների ու կոտորածի ենթարկեցին, ի թիվս մյուս ժողովուրդների, նաև Հույներին:

Այս բուրբից Հնտո, կարծում եմ, տեղին է այստեղ հիշել մեր մեծ բանաստեղծ Լուկանին Թուրքիայում, որը Հակառակ օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին բարբառող կեղծարարների, գրել է, թե Սուլթանական Թուրքիան եղել է «ու թե պետություն, այլ սպանդանոց»¹²⁹:

Հայանի է, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջ գոյութ-յան ընթացքում, Հատկապես XVIII-XX դարերում, տեղի են ունեցել ազգային-ազատագրական բնույթի բազմաթիվ ապստամբու-թյուններ: Բնականորեն Հարց է ծագում ի՞նչն էր դրանց պատճա-ռը: Պատմության կեղծարարները սովորաբար աշխատում են մո-ռացություն տալ այդ իրողությունը, իսկ եթե այնուամենայնիվ ստիպված են պատասխանել Հարցին, ապա փորձում են ցույց տալ, որ դրանք հրահրել ու կազմակերպել են Թուրքիայի թշնամի պետությունները՝ Ռուսաստանը և երբեմն էլ Մեծ Բրիտանիան: Նորից արտառոց ստախոսություն: Խնդրին վերաբերող գիտական պատմագրությունը բազմիցս ապացուցել է, որ Օսմանյան պե-տության դեմ ուղղված ազատագրական շարժումների գլխավոր պատճառը թուրքական սուլթանների կողմից նվաճված երկրնե-րում տեղեված բարբարոսական, անտանելի ուժերն էր: Այդ է ճշմարտությունը: Պատահական է, իհարկե, որ թուրքական բռնապետության դեմ ծավալված ազատագրական այդ շարժում-ները զոլմերպել ու փառարանել են առաջագոյն և Հուժանրաս բազմաթիվ նշանավոր դեմքեր:

Աղչարհահահակ անգլիացի բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը, որինակ, շատ ճիշդ թափեց, որպեսզի Հույն և Հայ ժո-ղովուրդները ևս ազատագրվեն թուրքական սուլթանների լծից:

¹²⁹ Լ ո ս Վ ա ն ն ե ս Թ ո ս մ ա ն յ ա ն. Երկերի ժողովածու. Հատար յոթերորդ. Երևան, 1995, էջ 194:

Հայտնի է, որ նա, չսահմանափակվելով գաղափարական պրոպագանդայով, միացավ հույն ապստամբներին և զենքը ձեռքին պաշտպանեց ապստամբ ժողովրդին: Մեծ բանաստեղծը նշելով այն, որ Հայաստանը դարձրեց շարունակ գտնվել է օտար բռնապետների և մասնավորապես թուրք փաշաների տիրապետության տակ, ազատագրական պայքարի կողմ էր անում նաև Հայերին: Բայրոնը մտերմական կապեր հաստատեց Վենետիկի Մխիթարյանների հետ, սովորեց Հայերեն, ուսումնասիրեց Հայոց պատմությունը, կատարեց մի շարք թարգմանություններ Հայերենից անգլերեն, բարձր գնահատական տվեց Հայոց լեզվին, մշակութային և այլն: Շատ հետաքրքիր էր, որ նա խիստ դատապարտել է այն Հայ հոգևորականներին, որոնք զեմ էին Հայերի ազատագրական շարժմանը: Գիմնով նրանք՝ Բայրոնը ասել է. «Դուք վախենում եք խիստ կարծիք տպել ձեզ ճնշողների մասին: Ստրուկներ և վախկոտներ, դուք արժանի եք բիրտ իշխանավորների: Դուք արժանի չեք այն մեծ ազգին, որից ծագում եք»¹³⁰:

Իհնևով բուրբ բռնապետությունների թշնամի՝ Բայրոնը խստորեն քննադատել է նաև Մեծ Բրիտանիային, որը վճռակա նորեն հանդես էր գալիս ազատագրական պայքար վարող ժողովուրդների դեմ: Նա, օրինակ, համարձակորեն նշում էր այն իրողությունը, որ Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի հետապնդած գլխավոր նպատակն է պահպանել օսլթմանական թուրքիայի ամբողջականությունը, այլ կերպ ասած՝ պահպանել օսմանյան բռնապետության տիրապետությունը զենքի ուժով նվաճված ժողովուրդների վրա: Այդ էր պատճառը, որ ազատասեր բանաստեղծը իր «Չայլդ Հարոլդ»-ում ընդգծել է.

И мне гласить на языке британца
Что он Афин слезами упоен?

¹³⁰ Ն. Գ ա շ ա ն ց. Բայրոնը և Հայերը. Երևան, 1959, էջ 95: Տե՛ս նաև Thomas Moore. The Life and journals of Lord Byron. London, 1866.

Покрять Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?

.....
Сам взялся за грабеж такого рода
Которым брезгали и деспоты и годы¹³¹.

Սուլթանական Թուրքիայի դեմ ուղղված ազատագրական շարժումները ողջունել է նաև ուուս հանճարեղ գրող Ալեքսանդր Սերգևեիչ Գուչկինը: Այսպես. 1829 թ. գրած նրա մի բանաստեղծության մեջ, որն ունի "Восстань, о Греция, восстань!" խորագիրը, կան այսպիսի տողեր.

Восстань, о Греция, восстань,
Недаром напрягала силы,
Недаром потрясала брань
Олимп и Пинд и Фермошлы,

.....
Страна героев и богов
Расторгла рабские вериги
При пеньи пламенных стихов
Тиртея, Байрона и Ринги¹³².

Նկատենք, որ Հույների նկատմամբ ջերմ վերաբերմունք ունեին իր ժամանակի առաջավոր ուուս մտավորականները, և առաջին Հերթին ղեկարբրիստները, որոնցից շատերը ցանկություն հայտնեցին մասնակցելու Հուսաստանում ծավալված ապստամբական շարժմանը:

Հայտնի ղեկարբրիստ, բանաստեղծ Վ. Կյուխերեկերը, ջերմորեն ողջունելով հույների ապստամբությունը, կոչ է արել.

¹³¹ Б а й р о н. Избранные произведения в одном томе. М., 1935, с. 41.

¹³² А. С. П у ш к и н. Собрание сочинений в шести томах. Т. I, М.-Л., 1936, с. 593. Գուչկինի այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ լույս տեսավ 1903 թ.:

Друзья! Нас ждут сыны Элады!
Кто даст нам крылья? Полетим!
Сокройтесь горы, реки, грады—
Они нас ждут—скорее к ним!¹³³.

Երիտասարդ Վիկտոր Հյուգոն 1827 թ. գրել է.

Скорее в Грецию! Пора! Ей вся любовь!
Пусть мученик-народ отмстит врагам за кровь,
Которую там проливают.
Скорее в Грецию, друзья! Свобода! Месты!
Тюрбан на голове.— кривая сабля есть...
Скорей! Пусть мне коня седлают!...¹³⁴.

Ավելի ուշ, 1866 թ. Կրեստ կղզում օսմանյան պետության գեմ ծագած ապստամբության կապակցությամբ Հյուգոն «Orient» պարբերականի գլխավոր խմբագրին Հայտնել է, որ ինքը պատրաստ է Բայրոնի օրինակով կռվել ապստամբների Հաղթանակի Համար¹³⁵:

Կանգ առնենք մի Հարցի վրա ևս: Պատմության կեղծարարները, ինչպես Հայտնի է, պնդում են, որ Հայոց Մեծ Եղեռնի հիմնական պատճառը իբր եղել է 1914 թ. կազմակերպված Հայկական կամավորական ջոկատների Հակաօսմանյան զործուներությունը և Վանի Հայության 1915 թ. ապստամբությունն ուղղված տիրող կարգերի դեմ: Միանգամայն անհիմն ու չի՛նձու պատճառարանություններ: Նախ ինչպես ոչևել ենք, Վանի Հայերը ոչ թե

ապստամբել են, այլ ստիպված են եղել դիմել ինքնապաշտպանական կռիվների: Իրականում Մեծ ոճիրի պատճառը թուրք ազգայնամոլների պանթուրքիստական ծրագրերն էին, ծրագրեր, որոնք մշակվեցին և ընդունվեցին իթթիհաղականների կողմից դեռևս 1910-1911 թթ. Սալոնիկում կայացած գաղտնի ժողովներում ու Համագումարում: Այդ մասին գրել են ոչ քիչ Հեղինակներ, և ամենից առաջ Անգլիայի փոխհյուպատոս Արթուր Բ. Հեյնը: 1910 թ. օգոստոսի 28-ի իր զեկուցագրում ուղղված Գ. Պոլսի Անգլիայի դեսպան Լուսթերին, նա Հայտնում էր. «Ես գաղտնի աղբյուրներից ձեռք եմ բերել բովանդակությունը այն ճառի, որ վերջերս Թալեմթն արտասանել է Սալոնիկի գաղտնի խորհրդակցության մասնակ' «Միություն և առաջադիմություն» տեղական կոմիտեի անդամների առաջ»: Թալեմթը ասել է. «Սահմանադրության Համաձայն պիտի Հաստատվի Հավասարություն մուսուլմանների և գյալուրների միջև, բայց դուք գիտեք, որ դա անիրագործելի է: Եսթիմթը, մեր ողջ անցյալ պատմությունը, Հարյուր Հազարավոր մուսուլմանների և նույնիսկ Հենց իրենց գյալուրների զգացմունքները դեմ են դրան: Գյալուրները Համադրին դիմադրում են օսմանիզացիային: Ուստի չի կարող նույնիսկ խոսք լինել Հավասարության մասին»¹³⁶: Եզրակացությունը պարզ էր՝ պետք է ոչնչացվեն բոլոր գյալուրները և առաջին Հերթին Հայերը և հույները, քանի որ նրանք չեն ցանկանում դառնալ օսմանցիներ: Համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին իթթիհաղականների Հալոթը խորհրդակցություններում:

Նիստ Հատկանշական է, որ արդեն 1912-1913 թթ. տեղի ունեցան Հայ բնակչության ջարդեր, կողոպուտներ և թալան ամբողջ կայսրության մեջ: ԱՀա մի քանի վիպություններ: 1912 թ. սեպտեմբերի 4-ին Գ. Պոլսո պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արարունին էլջմիածնի կաթողիկոսին գրած իր նամակում նշում էր, որ չնայած օսմանյան սահմանադրության առկայութ-

¹³³ В. К ю х е л ь б е к е р. Стихотворения. М., 1939, с. 73.

¹³⁴ В и к т о р Г ю г о. Собрание сочинений в 15-ти томах. Т. I, М., 1943, с. 376.

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 590:

¹³⁶ British Documents on the origins of the War. 1898—1914. Vol. IX, London, 1933, p. 208-209.

յանը, արևմտահայերի վիճակը վատանում է: Ամենուրեք կատարվում են նոր շարագործություններ, շարունակվում են Հայերի սպանությունները, Հայկական դուղիների թայանը և ավերումը: «Վերջերս մեզ հասած հեռագրերը գումեցին սպանությունների, ավարտությունների, առևանգումների, բռնի իսլամացումների մասին: Հայ ժողովրդին սպառնում է իսպառ չքանալու վտանգը, Համբողջանուր կոտորածը»: 1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին Երևանի սպազային, բարեգործական-կրթական Հաստատությունների 32 ներկայացուցիչներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին գրում էին. «Վերսկսվել են մասնակի կոտորածներ, տանկահայ ժողովուրդը կրկին կանգնած է սպառնացող մեծ վտանգի առաջ: Ստեղծվել է մի գրություն, որը կարող է առջ բերել 1895-1896 թթ. ողբալի դեպքերը... Վանի, Բաղեշի, Մուշի, Տիգրանակերտի և Կիլիկիայի կողմերից ստացվող հուշիչ լուրերը, այստեղ՝ Ռուսաստանում ցնցել են Հայ Հասարակության լայն խավերը»: Նամակի հեղինակները խնդրում էին դիմել Ռուսաստանի կայսրին, որպեսզի նա պաշտպանի արևմտահայությանը: Կաթողիկոսը նման խնդրագրեր ստացավ նաև Թիֆլիսի, Ախալցխայի, Վանի, Բաղեշի և այլ քաղաքների հայ բնակչուկանից: 1913 թ. հուլիսին Կ. Պոսյի Հայոց պատրիարքը նորից Հաղորդում էր էջմիածնի կաթողիկոսին, որ ըստ գավառներից ստացած հավաստի տեղեկությունների «Հայ ժողովրդի վիճակը հետզհետե կը վատթարանա և Հայկական ընդհանուր կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կը գտնվի»¹³⁷:

Հայ, ռուս, ինչպես և շատ այլ երկրների մամուլը 1912-1913 թթ. գրում էր, որ թուրքական իշխանությունները ծավալում են հակահայկական պրոպագանդա, կազմակերպում են ջարդարարների, ավազակների խմբեր և նրանց միջոցով ավերում բազմաթիվ դուղիներ ու բնակավայրեր: Որոշ թերթեր ճիշտ կռահեցին, որ նախապատրաստվում են համաատրած կոտորածներ: Այդ եղ-

բակացությունը եկավ մասնավորապես Ս. Պետերբուրգի «Բիրեվիյն վեդոմոստի» թերթի աշխատակից, Հայտնի Հրապարակախոս Տ. Օլգենինը, որը 1913 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին այցելել էր Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ և ականատես եղել նրանցում կատարվող իրազարծություններին: Նա Հաղորդում էր, որ թուրք բարձրաստիճան մի շարք պաշտոնյաներ, պառլամենտի անդամներ ու տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ աշխատում են մահմեդական բնակչությանը զրգուել Հայերի դեմ և կազմակերպել նոր գանգվածային կոտորածներ, որ իշխանություններին բացահայտ հովանավորություն մտելի են ունենում ջարդեր ու կոռուպուտ: Բազմաթիվ Հաղորդումներում և Հատկապես «Անհետացող Հայաստանը» խորագրեր կրող իր հոդվածում Օլգենինը եկավ այն եզրակացություն, որ պատրաստվում և ահավոր ոճեր, սուկալի ողբերգություն Հայերի համար¹³⁸: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Մեծ եղեռնի պատճառը ոչ թե 1914 թ. ստեղծված կամավորական ջոկատներն են եղել և ոչ էլ Վանի Հայ բնակչության 1915 թ. ինքնապաշտպանական կռիվները, այլ երիտթուրքերի պանթուրքիստական, զավթողական ծրագրերը, որոնք մշակվեցին դեռևս 1910-1911 թթ. և 1913 թ. սկսած վերածվեցին պետական քաղաքականության:

Վերագառնալով քննարկվող հիմնական խնդրին, մենք հարկ ենք համարում նորից ընդգծել, որ բոլոր նրանք, ովքեր խստում են օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միտայի» մասին պատմության բացահայտ կեղծարարներ և ստավտներ են: Նրանց քարոզները ոչ մի առնչություն չունեն պատմական ճշմարտության հետ:

Ի դեպ, մի քանի խոսք հետևյալ իրողություն մասին: Երևանում լույս տեսնող «Ազգ» թերթի 1998 թ. մարտի 19-ի հա-

¹³⁷ Մալոտցի անվան Մասնադպրանի Կաթողիկոսական արխիվում պահվում են Հարյուրավոր նման խղճագրեր:

¹³⁸ Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1989, N4 (127):

մարում տպագրվեց «Կալիֆորնիա կուրիեր» պարբերականի խմբագիր Հարութ Սասունյանի հոդվածը, ուր ասված է, որ Բերք-լիի (Կալիֆորնիա) Համալսարանի ղեկավարությունը կազմել է ընդարձակ ծրագիր, բայց որի նա պետք է ձեռնարկի բազմաթիվ միջոցառումներ՝ նպատակ ունենալով ամեն կերպ նպաստելու թուրքագիտության և ընդհանրապես թուրքական մշակույթի զարգացմանը, քանի որ թուրքիան «ԱՄՆ-ի դաշնակիցը լինելուց բացի, առաջատար դեր է կատարում նաև ասիական և եվրոպական քաղաքակրթությունների զարգացման գործում»:

Սովորաբար այդպիսի դեպքերում է, որ ասում են՝ ստախտությունը ևս պետք է իր սահմանն ունենա: Ուժ Հայտնի չէ, թե այսօր ինչ «քաղաքակրթական» գործունեություն է ծավալել թուրքիան քուրդ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպիսի ազդեցիկ քաղաքականություն է վարում նա Կիպրոսում, ինչպես է ոտնահարում անհատի իրավունքը երկրում, որքան ազատամիտ մարդիկ են տանջվում բանտերում և այլն, և այլն: Սասունյանը ճիշտ է նկատում, որ թուրքիային գովերգելու Համար անբարո մի շարք «գիտնականներ» ստանում են Համապատասխան չափի գոլարներ: Նրանք վարձատրվում են ինչպես պատմական անցյալը կեղծելու, այնպես էլ մեր օրերին կատարվող իրադարձությունների իմաստը խեղաթյուրելու Համար:

Գ.

ԱՆՅԵՐԵԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծ Եղեռնի մասին ստեղծված է Հսկայական գրականություն: Հրապարակված են բազմաթիվ ու բազմատեսակ նյութեր, այդ թվում ջարդերից փրկված անհատների ցուցմունքներ, օտարերկրացի ականատեսների վկայություններ, տարբեր ազգություններին պատկանող միտոներների տվյալներ, բազմաթիվ երկրների դեսպանություններում ստացված պաշտոնական զեկուցագրեր: Լույս են տեսել Հայրուրավոր ու Հազարավոր թղթակցություններ ու Հոդվածներ, գրքեր, գրքույկներ, Հուշագրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, գիտական ուսումնասիրություններ և այլ աշխատություններ: Թուրքական կառավարության ոճրագործությունների մասին գրել են տարբեր երկրներում և տարբեր շեղուներով, գրել են գիտնական պատմաբաններ, նշանավոր գրողներ, հրապարակախոսներ, լրագրողներ, պետական բարձր պաշտոններ վարող պատասխանատու անձնավորություններ և այլք:

Հրապարակումների հոսքը շարունակվում է մինչև այսօր: Եվ այդ հարուստ ու բազմալեզու գրականությունը, իհարկե, ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության մեջ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին իսկպակս տեղի են ունեցել արեմտահայերի զանգվածային կոտորածներ, իսկական ցեղասպանություն՝ հրեշավոր իր գաժանությունը ու բարբարոսությունը:

Հարկի է նկատել, որ դեռևս իր ժամանակ Հայերի ցեղասպանության դեմ ազնիվ գայությունով իր ձայնն է բարձրացրել շատ երկրների առաջագեմ Հասարակայնությունը: Հրապարակայնորեն իրենց վրդովմունքն արտահայտեցին, մասնավորապես

այնպիսի ականավոր անձինք, ինչպես Մաքսիմ Կոմպակսկին, Յուրի Վեսելովսկին, Վալերի Բրյուսովը՝ Ռուսաստանում, Անտոն Չքանյուր, Ռոմեն Ռուան Ժակ դը Մորգանը, Անրի Բարբրին Չքանսիայում, Յոհաննես Լեպսիուսը, Արմին Վեյդները, Յոզեֆ Մարկվարտը՝ Գերմանիայում, Ջեյմս Բրայսը, Անտոլ Թոյբրին՝ Անգլիայում, Լենրի Մորգենթաուս, Լեբբերտ Ագամս Գիրբոնսը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, և այլք:

Սակայն թուրքական շատ պատմաբաններ, լրագրողներ, պետական գործիչներ, ինչպես նաև նրանց կրկնող եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք հեղինակներ, անտեսելով պատմական փաստերը, իրենց պաշտպանության տակ են վերցնում երիտթուրքական ոճրագործներին և ջանում են մխտել արևմտահայության ցեղասպանությունը: Այդ միտումը Հատկապես ուժեղացավ վերջին տարիներին: Թուրքիայի Հետադեմ շրջանները, ելնելով իրենց քաղաքական շահերից, Հրապարակում են բազմաթիվ զրբեր ու Հողվածներ, Հանդես են գալիս ուղիղ յով ու Հեռուստատեսությամբ, կազմակերպում են Հարցազրույցներ և «գիտական» սիմպոզիումներ և այլն, որպեսզի ծուռ Հայելու մեջ ներկայացնեն պատմական անցյալը:

Բնորոշ է, օրինակ, որ 1981 թ. Ստամբուլի Համալսարանի խորհուրդը ընդունել է մի «բանաձև», ուր ասվում է, որ 1915 թ. կատարված արևմտահայության տեղահանությունը (դեպորտացիան) եղել է արդարացի ու օրինական, և որ Հիմք չկա ասելու, թե Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի են ունեցել Հայերի զանգվածային կոտորածներ—ցեղասպանություն (Գենոցիդ): Այդ նույն դրույթը կրկնվում է Անկարայի Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի կողմից 1982 թ. Հրատարակած «Հայկական Հարցը. ինը Հարց, ինը պատասխան» խորագիրը կրող կիսապաշտոնական գրքույկում, որը ըստ երևույթին մի խումբ հեղինակների Համատեղ աշխատանքի արդյունք է: 1984 թ. Հոկտեմբեր ամսին, Հրդրումի Աթաթուրքի անվան Համալսարանում կայացել է գիտական սիմպոզիում՝ նվիրված Հայ-թուրքական Հարաբերությունների պատմությանը և, մասնավորապես, Հայկական Հարցին: Չորս օր

տևող այդ սիմպոզիումում Հանդես են եկել Համալսարանի ղեկավարներ, պրոֆեսորներ և այլ դասախոսներ, նախկին զիվանագետներ ու զինվորականներ, պետական պաշտոնյաներ, այդ թվում տեղի նահանգապետը: Հավանորեն Հատուկ Հանձնարարություն Հայկական ազգանունով: Դժվար չէ կուսել, որ գիտության անունով Հանդես եկող, այդ Հավաքի մասնակիցներին Հանձնարարված է եղել Հիմնավորել նախորդը մոզոնաձայն թեզը, թե իրը Հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ունեցել են բարեկեցիկ կյանք, օգտվել են շատ արտոնություններից, որ Թուրքիայում երբեք տեղի չեն ունեցել Հայության կոտորածներ: 1985 թ., ինչպես և մինչ այդ արևմտյան մամուլում Հաճախ Հայտնվում էին թուրքական զեպագանների ու պաշտոնական այլ անձանց գրություններ ու զանազան Հայտարարություններ, որոնք ձգտում էին այս նույն ոգով վերաշարադրել պատմական ճշմարտությունը:

Այսպիսով պատմության ժամանակակից կեղծարարները, արհամարհելով սկզբնաղբյուրները, գիտական Հետազոտություններ և բազմաթիվ այլ Հրատարակություններ, առանց խղճի կայսրի Հայտարարում են, որ արևմտահայության կոտորածների մասին եղած պնդումները կեղծ են ու մոզոնված Հայասերների և պաշտօնյաների կողմից:

Բայց թուրք հեղինակները միտումնավոր «մոռանում» են, որ շատ պետական արխիվներում պահպանված են և մի շարք Հիմնարար գիտական աշխատություններում արդեն Հրապարակված են նաև այնպիսի սկզբնաղբյուրներ ու պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնք կյանքի են կոչված ոչ Հայասիրության և ոչ էլ մարդասիրության թնջադրանքով, քայց նույնպես Հաստատում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Այդ աղբյուրների վկայությունները, Հասկանալի է, արդեն ի փիճակի չեն Հերքելու ամենամոլի կեղծարարներն անգամ:

Եվ ի՞նչ աղբյուրների մասին է խոսքը: Մենք նկատի ունենք նախ և առաջ գերմանական ու թուրքական սկզբնաղբյուրները:

1

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ինչպես գիտենք, թուրքիան և Գերմանիան դաշնակիցներ ու զինակիցներ էին: Այդ շրջանում թուրքական կառավարության գերիթն ըլոր կարևոր ծրագրերը, այդ թվում արևմտահայերի, բռնազավթի և կոտորածների ծրագրերը, կազմվում ու իրագործվում էին Կայզերական Գերմանիայի գիտությունները ու Համաձայնությանը: Գիտակցելով իրենց պատասխանատվությունը արևմտահայության ցեղապանության գործում, գերմանական իմպերալիստները անում էին ամեն ինչ, որպեսզի թաքցնեն կատարվող ոճրագործությունը: Ռազմական գրաքննությունը պահանջում էր չզրկել Հայկական ջարդերի մասին ու «պահպանել լուսթյունը»: Եվ գերմանական մամուլը պահպանում էր ամոթալի լուսթյունը: Լուսն էին նաև պաշտոնական անձինքը: Ավելին, նրանցից շատերը չբազարակալվ Հերբում էին Հայերի գաղթվածային կոտորածների մասին եվրոպական մամուլում ապագրված տեղեկությունների հավաստիությունը:

Բայց այդ նույն պաշտոնական անձինքը, և մասնավորապես թուրքիայում գործող գերմանական բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ ղեսպանները, Հյուսիսատանները, զինվորական ներկայացուցիչները, այսինքն մարդիկ, որ լավ տեղյակ էին այնտեղ կատարվող անցքերին, իրենց գաղտնի և խիստ գաղտնի պաշտոնական գեկուցազրերում, ուղղված Կայզերական Գերմանիայի կառավարության ղեկավարներին, Հայտնում էին շատ կարևոր տեղեկություններ Հայկական ջարդերի մասին: Բերենք մի քանի օրինակ:

1912-1915 թթ. Կայզերական Գերմանիայի Կ. Պոլսի դեսպանն էր գերմանական իմպերալիզմի աչքի ընկնող ներկայացու-

ցիչներինց մեկը, Համոզված թուրքասեր բարոն Փոն Վանգենհայմը: Թուրքական կառավարության Հետ ունենալով քաղաքական շահերի և գործելակերպի ընդհանրություն, նա սերտ, բարեկամական կապեր Հաստատեց երիտթուրքերի կուսակցության շատ ղեկավար գործիչներին և մասնավորապես էնզկեր փաշայի ու Թալեաթ բեյի Հետ, մեծ ազդեցություն ունեն թուրքական կառավարության վրա, լավատեղյակ էր երկրում կատարվող քիչ թե շատ կարևոր անցքերին: Եվ ահա, թուրքական տիրակալներին ամեն կերպ Հովանավորող և բարեկամ, ըստ ամենայնի խիստ ազդեցիկ ու լավատեղյակ այդ դեսպանը Գերմանիայի կանցլեր Բեռտան-Հոլվեգին ուղղած 1915 թ. հունիսի 17-ի թվակիր իր գաղտնի գեկուցազրում Հաղորդում էր. «Միանգամայն ակնհայտ է, որ Հայերին աքսորվել Հետևանք է ոչ միայն ռազմական նկատառումների: Ներքին գործերի միջիտար Թալեաթ բեյը վերջերս առանց քաշվելու հայտարարել է կայզերական դեսպանատանը այժմ հավատարմազրված դոկտոր Մորզմանին, որ «Բարձրագույն Դուռը ցանկանում է օգտագործել Համաշխարհային պատերազմը, որպեսզի վերջնական դատաստան տեսնի իր ներքին թշնամիների (տեղական քրիստոնյաների) Հետ, ընդ որում առանց հարուցելու զիվանագիտական միջամտություն արտասահմանից» (այստեղ և Հետագա ըլոր ընդձուտները մերն են — Մ. Ն.):

Բնագրում.

Daß die Verbannung der Armenier nicht allein durch militärische Rücksichten motiviert ist, liegt zutage. Der Minister des Innern, Talaat Bey, hat sich hierüber kürzlich gegenüber dem zurzeit bei der Kaiserlichen Botschaft beschäftigten Dr. Mordtmann ohne Rückhalt dahin ausgesprochen, "daß die Pforte den Weltkrieg dazu benutzen wollte, um mit ihren inneren Feinden (den einheimischen Christen) gründlich aufzuräumen, ohne dabei durch die diplomatische Intervention des Auslandes gestört zu werden"¹.

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

Գերմանական ղեկավարի այս Հաղորդումը զուտ ճշմարտություն է, այն իսկապես որ անհերքելի է: Շատ կարևոր է, մասնավորապես, ուչադրություն գարձնել Հետևյալին. ղեկավարը բառացիորեն Հայանել է այն, ինչ սակ է Թուրքիայի ներքին գործերի մինիստրը, Հայ ժողովրդի զլխավոր դահճի Թալեաթ բեյը:

Քիչ ավելի ուչ՝ 1915 թ. Հուլիսի 7-ին, նույն ՎանգենՀայքում էր ունեցված հանդիպումը. «Դեռևս 14 օր առաջ Հայ բնակչության բռնազաղթը սահմանափակվում էր մոտավորապես այն նահանգներով, որոնք մոտ էին պատերազմական գործողությունների արևելյան թատերաբեմին, ինչպես նաև Ադանայի նահանգի մի քանի շրջաններով: Դրանից Հետո Բ. Դուռը որոշում ընդունեց այդ գործողությունները տարածել նաև Տրապիզոնի, Մամուրեթ ու Ալիզի (Նարբերդի — Մ. Ն.) և Սեբաստիայի գավառների վրա և արգեն ձեռնամուխ է եղել վերահիշյալի իրականացմանը, թեև երկրի այդ մասերին չի սպառնում թշնամական որևէ ներխուժում»:

Գերմանական ղեկավարի գեկուցադրող վերջանում էր Հետևյալ շատ նշանակալից տողերով. «Այդ գործողությունները (Հայերի բռնազաղթը — Մ. Ն.) և այն ձևերը, որոնց միջոցով կատարվում են դրանք, վկայում են այն մասին, որ կառավարությունը իրոք նպատակ ունի ոչնչացնել Հայ ցեղը Թուրքական պետության մեջ»: (“Dieser Umstand und die Art, wie die Umsiedelung durchgeführt wird, zeigen, daß die Regierung tatsächlich den Zweck verfolgt, die armenische Rasse im türkischen Reiche zu vernichten”)².

Ինչպես տեսնում ենք, սոված է ամեն ինչ, սոված է Հստակ և անգրգռապահ: Իհարկե, գերմանական ղեկավարի այս վկայությունը ևս չի Հարուցում ոչ մի կասկած, քանի որ բարոն ՎանգենՀայքը չէր կարող ո՛չ ամբաստանել իր երիտթուրք բարեկամներին և ո՛չ էլ սխալ տեղեկություններ Հաղորդել իր պետությունը կառավարողներին, որոնք ռազմաքաղաքական ամենասերտ կապերն ունեին Թուրքական կառավարության Հետ:

Բարբարոսական ծրագիրը իրագործվեց. 1915 թ. օգոստոսի 31-ին 4. Պոլսի գերմանական ղեկավարության պատասխանատու աշխատող Կյուպչերուրի կողմից կազմված պաշտոնական արձանագրության մեջ սոված է, որ Թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը այցելել է գերմանական ղեկավարատուն և խոսել է Հայերի մասին: Արձանագրության մեջ կան այսպիսի տողեր. «Լիտամամակ Թալեաթ բեյը Հայտարարեց, որ Հայերի դեմ ուղղված գործողությունները Հիմնականում իրագործվել են: Հայկական Հարցն այլևս գոյություն չունի»: (“Zugleich erklärte Talaat Bey, die Maßnahmen gegen die Armenier seien überhaupt eingestellt. “La question arménienne n'existe plus”)³.

Երիտթուրքերի ղեկավարներից մեկի այս պաշտոնական Հաղորդման մասին է Հիշատակում նաև ղեկավար ՎանգենՀայքի մամանակավորապես փոխարինող Հոհենլուգե Լանգենբուրգը 1915 թ. սեպտեմբերի 4-ին ուսյականցներին ուղղած իր գեկուցադրում:

Այսպես ուրեմն, Հայ ժողովրդի դատան ու նենգ թշնամին այցելել է դաշնակից պետության ղեկավարություն և անթաքույց ցինիկությունը Հայտարարել, որ իր պետության արյունառ ծրագիրը, այսինքն Թուրքիայում Հայերի ոչնչացումը արգեն իրագործվել է, և Հետևապես, Հայկական Հարցն այլևս գոյություն չունի: Ահա և Հրեշավոր ճիվաղի անկեղծ խոստովանությունը:

1915 թ. նոյեմբեր ամսին 4. Պոլսի գերմանական ղեկավար նշանակվեց կոմս Վուլֆ Մետերնիխը, որի գաղտնի գեկուցադրերը ևս պարունակում են կարևոր տեղեկություններ Հայերի գենոցիդի մասին: Այսպես, կանցլեր Բեռտան Հոլվեգին ուղղված 1916 թ. Հունիսի 30-ի թվակիր իր գրություն մեջ նա, խոսելով երիտասարդ Թուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մասին, Հայտնում էր.

² Նույն տեղում, էջ 94:

³ Նույն տեղում, էջ 146:

«Կոմիտան պահանջում է բնաջինջ անկ հայերի վերջին մնացորդները»: ("Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier")⁴.

Բնաջինջ անկ վերջին մնացորդները... Այս զարհուրելի պահանջը ներկայացվում էր գլխավորապես տեղական իշխանություններին: Ոճրագործ քաղաքականության ինչպիսի հետևողականություն: 1916 թ. Հուլիսին, իսկապես, խոսք կարող էր լինել միայն վերջին մնացորդների մասին, որովհետև մինչ այդ հայերի ցեղասպանությունը հիմնականում արդեն իրագործվել էր: Այդ, ինչպես տեսնում ենք, ընդունում էին Հենց իրենք՝ մաղասպանները:

Ի ձեպ, կոմս Մետերնիխը երիտթուրքերի կոմիտեի անդամներին որակում էր որպես մելի ֆանատիկոսներ և «քաղցած դայեր», որոնք չտեսնված ազալությունը հափշտակում են իրենց զոհերի ողջ ունեցվածքը: Գերմանիայի նոր դեսպանը միաժամանակ գրում էր, թե երիտթուրքերի Հրոսակախումբը անհամբերությամբ սպասում է Հարմար առիթի, որպեսզի Հույների Հետ ևս վարվի այնպես, ինչպես վարվեց Հայերի Հետ:

1916 թ. Հուլիսի 10-ին գրած իր մի այլ զեկուցագրում կոմս Մետերնիխը նորից հիշեցնում էր, որ թուրք կառավարիչներին հիմնական ծրագրերից մեկն է եղել «վերջ տալ Հայկական Հարցին Հայ ցեղը ոչնչացնելու միջոցով», և որ այդ հանցավոր ծրագիրը նրանք արդեն իրագործել են ամենայն դաժանությամբ, բոլորովին անտեսելով միջազգային Հասարակական կարծիքը և օտարերկրյա մի շարք դեսպանների բողոքները⁵:

Հայկական դանդաղության կոտորածների փաստը Թուրքիայում 1915-1916 թթ. ընդունել է նաև այնպիսի մի բարձրատիճան պաշտոնական անձ, ինչպիսին էր Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչը Թուրքիայում գեներալ Լիման Փոն Սանդերսը: Հանդես գալով որպես վկա Թալեախ փաշայի սպանությունից,

յան առիթով, 1921 թ. Հունիսին Բեռլինում տեղի ունեցող դատական պրոցեսում, նա չմիտեց Յոհաննես Լեպսիուսի ցուցմունքները Հայերի գենոցիդի մասին, միայն թե աշխատում էր կատարված շարագործությունների զգալի մասը բարդել կառավարության ցածր պաշտնեությունների և քրդերի վրա:

Հավասարի և ստույգ տեղեկություններ են Հաղորդել նաև Թուրքիայում այն ժամանակ պաշտոնավարող գերմանական Հյուպատոսները, որոնք ի պաշտոնն գործելով զավառներում, ավելի մոտ էին կանգնած կատարվող արշուևայի անցքերին և համարյա զարհուրելի ոճրագործությունների ականատեսներ էին լինում: Այսպես, դեռևս 1915 թ. մայիսի 10-ին Հայկալի Հյուպատոս Ռյոսլերը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանը Հայտնում էր կոնկրետ փաստեր Ադանայում, Ջեթուլում և Հարևան մի շարք շրջաններում թուրքական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված հակահայկական միջոցառումների մասին: Հյուպատոսը եզրակացնում էր, որ երիտթուրքերի կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնել այդ զավառների ողջ Հայ բնակչությունը:

1915 թ. Հունիսի 2-ին Էրզրումի գերմանական Հյուպատոս Շոյրներ Ռիխտերը իր դեսպանին հեռագրում էր. «Ե՛մ բունակցությունները գլխավոր Հրամանատարի (Թուրքական 3-րդ բանակի - Մ. Ն.) Հետ Հայերի արաքսման մասին չունենան դրական հետևանքներ: Հայ բնակչությունը բոլոր դատավարներից և բոսերույթին նաև Էրզրումից պետք է արտաքսվի Դեյր չի-Ջորի ուղղությամբ: Այս մեծ մատչաբի դեպոստացիան Հավասարադր էր գանդվածային ոչնչացման... Խաղձական բուռն ժամանակները չեն կարող Համապատասխանել այդ գործողություններին, որովհետև տեղացի Հայերի ապստամբության Հնարավորությունը բացառված է, քանի որ արտաքսվողները ծերունիներ, կանայք և երեխաներ են... Հայկական լքված գյուղերը, որոնք ես այնպեցի,

⁴ Տե՛ս Der Prozess Talaat Pascha. Berlin, 1921; Դատավարություն Թալեախ փաշայի վրեժնա, 1921, էջ 97-99:

⁴ Նույն տեղում, էջ 277:
⁵ Նույն տեղում, էջ 280:

թալանված են. կողոպտված է նաև Լըզրը վանքը (Կարմիր վանք – Մ. Ն.), որի եկեղեցին ավերված է⁹:

Հյուպատոսը ճիշտ էր նկատում, և այդ դեռ այն ժամանակ պարզ էր շատերի համար, որ Հայերի այսպես կոչված դեպորտացիան, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ զանգվածային կոտորածներ, և որ զեպորտացիան հիմնավորելու համար թուրքական կառավարության կողմից սուղ քաշված «նազմական նկատառումները» մաս-ցածին են ու կեղծ:

Նույն Հյուպատոսը 1915 թ. Հուլիսի 8-ին Հեռագրում էր բարոն Վանդենհայմին, որ Բալյուրբում, Երզնկայում ու Դերջանում վերսկսել են Հայերի կոտորածները Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքական կոմիտեի և տեղական իշխանությունների հրահանգներով: Շոյրներ-Տիխտերը Հուլիսի 28-ին գրում էր, թե Էրզրումի վայր թահսին բեյի կողմնակիցները «քացեիբաց խոստովանում են, որ իրենց գործունեության վերջնական նպատակն է Հայերի լրիվ ոչնչացումը Թուրքիայում: Պատերազմից Հետո «մեզ մոտ Թուրքիայում Հայեր այլևս չեն լինի»,- բառացիորեն այսպիսին է մի Հեղինակավոր անձնավորության կարծիքը: Քանի որ այդ նպատակին դժվար է հասնել տարբեր տեսակի ջարդեր կազմակերպելու միջոցով, այստեղ Հույս ունեն, թե դեպի Միջագետք երկարատև ճանապարհի ընթացքում աքսորյալների զրկանքները և անսովոր կլիման ամեն ինչ կբացեն: Հայկական Հարցի այսպիսի «լուծումը» իդեալական է թվում մայրահեղ ուղղության բոլոր կողմնակիցներին, որոնց թվին են պատկանում գրեթե բոլոր գիե-փորականները և կառավարական չլիովելիները: Ինքը՝ թուրք ժողովուրդը, համաձայն չէ Հայկական Հարցի այսպիսի լուծման Հետ»¹⁰:

Ամսուսնի գերմանական փոխհյուպատոս Կուկերֆրե 1915 թ. Հուլիսի 4-ին գեկուցում էր իր դեսպանին, որ Անատոլիայի վի-լայեթներում տեղի ունեցող բռնապաղթը՝ դեպորտացիան, նպա-

⁹ Deutschland und Armenien..., S. 80.

⁸ Նույն տեղում, էջ 113:

տակ ունի կամ ոչնչացնել, կամ էլ մահմեդականացնել ողջ Հայ ժողովուրդը: Այն նույն օրերին՝ Հուլիսի 9-ին, Տրապիզոնի գերմանական Հյուպատոս զոկտոր Բերգֆելզը առյուծկապիցի Բեսման-Հոյվեդին հաղորդում էր Հայ բնակչության տեղահանու-թյան ու դաժան բռնությունների մասին: Հյուպատոսն առանձնա-պես նշում էր, որ իթթիհաղականների կուսակցության կենտրո-նական կոմիտեն «նպատակ ունի այդ ձևով վերջ տալ Հայկական Հարցին»¹¹:

Էրզրումի վիլայեթի Հայ բնակչության բուն տարագրման մասին բավական մանրամասն տեղեկություններ է Հայտնել գնդապետ Շտանդեն, 1915 թ. օգոստոսի 23-ի թվակիր իր գեկու-ցադրում ուղղված Կ. Պոլսում գերմանական գինվորական միսիա-յի ղեկավարությունը: Որպես կատարվող անցքերի ակնատեսն ևս, բերելով կոնկրետ փաստեր թուրքական իշխանությունների հակահայկական գործադրությունների մասին, քնդհանրացնում էր. «Հայերի աքսորման ու ոչնչացման մասին որոշումը ընդունվել է երիտթուրքերի կոմիտեի կողմից Կ. Պոլսում. նա էլ այդ կաղժա-կերպից և իրականացրել է բանակի ու զանազան շրտակախմբերի օգնությամբ»:

Այս նպատակով քացի տեղական (Էրզրումի – Մ. Ն.) աղ-մինիստրացիայի ոստիկանապետ Հուլուսի-բեյից և զլիսավոր գոր-բահրամանատար Մահմուդ Բյամիլի փաշայից տեղերում գտնվում էին նաև կոմիտեի անդամներ Լիմի բեյը, Շաբիր բեյը, Անյֆուլա բեյը»¹⁰:

Գնդապետ Շտանդեն գրել է նաև, որ Էրզրումի թուրքա-կան բանակի հրամանատար Բյամիլ փաշան մի անգամ գերմա-նական Հյուպատոսին ասել է «Պատերազմից Հետո Հայկական Հարցը այլևս չի լինի»¹¹:

⁹ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 142:

¹¹ Նույն տեղում:

1918 թ. երիտթուրքերը փորձեցին կոտորած կազմակերպել նաև Արևելյան Հայաստանում և ընդհանրապես Անդրդրովհաստում: Մտնելով այլ մասին գերմանական միաբանի ղեկավար գեներալ Փոն Կրեսը իր գեկուցազրույթում կանցյրն Փոն Գերտլինգի Հասցեով, 1918 թ. օգոստոսի 5-ին գրում էր. «Թուրքական քաղաքականությունը պարզ է: Թուրքերը մտադիր են բնաջնջել Հայերին: Հայերին հայածում են, ուր որ Հնարավոր է, նրանց հրահրում են, և առիթ են գտնում նոր Հարմատությունների համար: Եթե դա չի հաջողվում, ապա նրանց մատնում են սովի ու աղբառություն: Այս նպատակով նրանք կողոպտում են զբաղված շրջանները և հափշտակում ամեն ինչ, հակառակ Բախումի պայմանագրի»¹²:

Մի այլ գեկուցազրույթում (4 օգոստոսի 1918 թ.) նույն գեներալը Հաղորդում էր. «Թուրքերը ուզում են Ադրբեջանով Թափանցել վաղեմիական Հայկական Ղարաբաղի նահանգ և ավերել այն»¹³:

Կարելի է բերել նման բազմաթիվ այլ վկայություններ, սակայն սահմանափակվենք այսքանով: Ավելացնենք միայն, որ Թուրքական կառավարության բարբարոսությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են Հայտնել նաև ոչ պաշտոնական անձինք, այսպես ասած, շարքային գերմանացիները՝ առևտրականներ, ինժեներներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ ու գթութայն քույրեր և այլն, որոնք 1915-1916 թթ. գտնվելով Թուրքիայում, ակառնատես են եղել Հայկական կոտորածներին: Ահա, օրինակ, ինչ է պատմել Մուշում 1915 թ. գործող գերմանական որբանոցի մի բժիշկ: «Մուշը Հրդեհակց ամբողջությամբ: Յուրաքանչյուր սպա Հպարտանում էր անձամբ իր կողմից սպանվածների թվով, այդ համարելով իր ներդրումը Թուրքիան Հայոց ազգից ազատելու գործում... Շրջակա մի շարք գյուղերից անպաշտպան ու թուլացած խնդհ կանայք գալիս էին մեզ մոտ, խնդրելով ողորմածութ-

յուն ու պաշտպանություն... Մեզ արգելված էր որևէ բան անել նրանց համար, և նրանք մահանում էին մեր աչքերի առաջ»¹⁴:

Թուրք բարբարոսների և նրանց հովանավորող գերմանական իմպերիալիստների դեմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց գերմանական բանվորական հեղափոխական շարժման ակառնավոր գործիչ Կարլ Լիբկնիխտը: Լիբնիով ռալյստապի գեպուտատ, նա 1916 թ. հունվարի 14-ին ռալյսականցիներին հարցապնդում անելու ժամանակ հրատարակավ հայտարարեց. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպել է Հայկական զարհուրելի կոտորած: Ողջ աշխարհը գիտի այդ մասին և ողջ աշխարհը դրա պատասխանատուն է համարում Գերմանիային, չէ որ Թուրքական կառավարությունը ղեկավարում են Կ. Պոլսում գտնվող գերմանական սպաները: Ոչինչ չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական ժամուկի բերանին փականք է զբաղված»¹⁵:

Հիշատակության արժանի է և այն հանգամանքը, որ կայգերական Գերմանիայի փուլուսից հետո գերմանական ժամուլում տպագրվեցին մի շարք մերկացուցիչ և արժեքավոր նյութեր երիտթուրքերի ոճրագրործ ծրագրերի ու գազանությունների մասին:

Այսպես, օրինակ, "Deutsche Hilfsbung fur christl" պարբերականում 1919 թ. հրատարակվել է մի Հաղորդագրություն, ըստ որի էնվեր փաշան մի անգամ հրատարակավ խոստովանել է այն փաստը, որ Հայերի Գեներալը Թուրքական կառավարության կողմից իրազործել է նախօրոք մշակված ծրագրով¹⁶: "Deutsche Allgemeine Zeitung" թերթում 1927 թ. ապրիլի 28-ին հրատարակվել է գերմանացի գեներալ-ֆելդմարշալ Փոն դեր Հոլցի մասնավոր նամակը՝ գրված 1915 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայելում, որում

¹⁴ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. London, 1916, p. 90-91.

¹⁵ Карл Либкнехт. Избранные речи, письма и статьи. М., 1961, с. 334.

¹⁶ С. Степанян. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, 1975, с. 116.

¹² Նույն տեղում, վազ. 426:

¹³ Նույն տեղում, վազ. 424:

խոսվում էր սիրիական անապատ քարտվող հայերի մղձավանջա-
յին վիճակի մասին: Ֆելզմարչալը, չնայած իր թուրքամետոթյա-
նը, գրել է. «Ինչպիսի սարսափելի ժողովրդական ողբերգություն: Առանց ուսույթի ու պարենի, անօղևական, նրանք հազարներով
քշվում են դեպի անհայտություն: Եստեղը մահանում են ճանա-
պարհներին և երկար ժամանակ մնում են առանց թաղվելու: Լո-
գու խորքում ցավակցում են, բայց օգնել չեն կարող»¹⁷:

Պետք է նշել, որ բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր
ու նյութեր, որոնք հաստատում են հայերի զանգվածային կոտո-
րածի փաստը, պահպանվում են Թուրքիայի նաև մյուս գաղնա-
կիցների Ավստրիայի ու Բուլղարիայի պետական արխիվներում:

Մենք արդեն ասացինք, որ գերմանական պաշտոնական
փաստաթղթերը հայկական կոտորածների մասին միանգամայն
անհերքելի են. քանի որ նրանց չնդիմակնիքը, լինելով կայդերա-
կան Գերմանիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, չէին կարող
հորինել փաստեր ու վկայություններ, որոնք կվարկաբեկեն և՛ ի-
րենց, և՛ իրենց զինակից ու բարեկամ երեսմուրթերին:

2

Ոստելով թուրքական աղբյուրների մասին, նախ պետք է
նշել, որ հակահայկական հանցագործ ծրագրերը, ինչպես այդ տե-
սանք նախորդ շարադրանքում, նախապատրաստվել են երես-
մուրթերի 1910-1911 թթ. Սալոնիկում տեղի ունեցած գաղտնի
խորհրդակցություններում և համապատասխանում: Այնտեղ ըն-
դունված որոշումներում պահանջվում էր մահճեղականացնել ողջ
ոչ թուրք ժողովուրդներին, ինչով և դեռևս մինչև 1915 թ. տեսա-
կան հիմք զրվեց հայերի և այլ «օտարածին» ազգությունների
կոտորածներին:

Սակայն դիմենք անմիջապես հայերի ցեղասպանությանը
վերաբերող թուրքական փաստաթղթերին: Իթիհահադականների

¹⁷ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg-Bergedorf, 1930, S. 71.

արյունոտ վարչակարգի տապալումից հետո արդեն 1919-1920
թթ. հայտնաբերվեցին և հրապարակվեցին թուրքական կառավա-
րության ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյի մի շարք
գաղտնի հեռագրեր հայերի կոտորածների վերաբերյալ: Այսպես.
1915 թ. Հայկալի նահանգապետին ուղղված ծածկագիր մի հեռագ-
րում կարդում ենք. «Որոշված է Թուրքիայում սպորդ հայերին
ոչնչացնել ամբողջովին: Նրանք, ովքեր դեմ են այս որոշմանը,
չեն կարող մնալ իրենց վարչական պաշտոններում: Որքան էլ
զաճան լինեն միջոցները, միևնույն է պետք է վերջ տալ հայերի
զոլությունը: Ուշադրություն մի զարժեք ոչ տարիքին, ոչ սե-
ռին, ոչ էլ խղճի խայթին»:

Թալեաթի մի այլ հեռագրում ուղղված նույն նահանգա-
պետին, կան այսպիսի տողեր. «Ի՞նչ հայկական տարրը բնաջնջե-
լու հարցը... վճռված էր ավելի վաղ, հանգամանքները թույլ
չտվին իրագործել այդ սրբազան գործը: Այժմ, երբ բոլոր արգելի-
քները վերացված են, և ժամանակը եկել է մեր հայրենիքը փրկելու
այդ վտանգավոր տարրից, հաստատվածորեն հանձնարարվում է
չենթարկվել կարեկցանքի զգացմունքին ի տես նրանց թշվառ վի-
ճակի, այլ վերջ տալ բոլորին և ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել «Հա-
յաստան» անվանումն իսկ Թուրքիայում»:

Թուրք պաշտոնյա Նալիմ-բեյը պատմում է մի չափազանց
բնորոշ դեպքի մասին: Բանի որ սովից ու վարակիչ հիվանդու-
թյուններից զանգվածորեն մահացել են ոչ միայն Միջագետք բանի
քարտված հայերը, այլև տեղի արաբ բնակչությունը, Նալիմ-բե-
յը մի անգամ դիմել է քարտի գործով զլխավոր կոմիտեի նախա-
գահ Արսուլլահադ Նուրի-բեյին. «Բեյ-էֆենդի եկեք հայերի քե-
տրը կատարենք պակաս խիստ ձևով, այլպես մահը կսպառնա
ողջ Միջագետքին: Այս լայնատարած շրջաններում սատանանե-
րից բացի ոչ ոք չի մնա... Նուրի-բեյը ծիծաղեց: «Տղաս, սաաց նա,

¹⁸ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the
Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London,
1920, p. 64: տե՛ս նաև վերահրատարակումը (University of Pennsylvania, 1965).

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 7:

այդպիսով մենք միանգամից կազատվենք երկու վտանգավոր տարրից: Ձէ որ Հայերի Հետ միասին մեռնում են արարները: Մի-թե՞ դա վատ է: Ձէ որ մաքրվում է ճանապարհը թուրքիզմի Համար»²⁰:

Այստեղ նորից հիշենք Օսմանյան կայսրության XX դարի սկզբի քաղաքական գործիչներից մեկին՝ Մեվլան-գազն Ռեֆաթի (ձագանձով բուրդ) Հիշողություններում, խմբիլիալոց, նկարագրածը այն գազանի խորհրդակցության ընթացքը, որի ժամանակ որոշում էր ընդունվել Հայերի ոչնչացման մասին: Ըստ այդ Հնդի-նակի Հազորդման, երեսուրբքերի առաջնորդներից մեկը՝ դոկտոր Նազըմը, նիստի ժամանակ ելույթ ունենալով, ասել է. «Հայ ծո-ղովրդին պետք է Հիմնովին ոչնչացնել, որպեսզի ոչ մի Հայ չմնա մեր երկրում և մոռացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի Հարմար իրադրություն այլևս չի լինի: Մեծ տերութ-յունների միջամտությունը և Համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքներն աննկատ կմնան, իսկ եթե նրանք իմանան, ապա կանգնած կլինեն կատարված փաստի առաջ, և զրանով էլ Հարցը կվերջանա: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է ընդու-նեն Հայերի ՀամենդՀանուր կտորածի բնույթ: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին, մինչև վերջին մարդը»²¹:

Խորհրդակցությանը ներկա գտնված Էնվերը, Թալեխաթը, ԲնՀանտզին Շաքիրը և մյուսները լիովին Համաձայնել են Նազը-մի Հետ և, ինչպես գրում է Մեվլան-գազեն, «միաձայն քվեարկե-ցին բոլոր Հայերին լրիվ ոչնչացնելու մասին, չբացառելով ոչ մի մարդու»:

1919 թ. երեսուրբք դահիճների կառավարության տապա-լումից Հետո, Թուրքիայի նոր կառավարությունը Համաշխարհա-յին Հասարակության կարծիքի ճնշման ներքո Կ. Պոլսում կազմա-

կերպից ռազմական դատարաններ (տրիբունալներ), որոնք մի շարք մեղադրանքների Համար, այդ թվում Հայերի կտորածները կազմակերպելու մեղադրանքով դատում էին երեսուրբքերի կու-սակցության շատ գործիչներին: Դատաքննությունների ժամանակ, որ վարում էին թուրք զեներալները, բազմաթիվ ավյայների և վկայությունների Հիման վրա լիովին ապացուցվել է արևմտահա-յուսթյան Գենտզիդի փաստը: Արյունուշտ դահիճներ Թալեխաթը, Էնվերը, Ջեմալը, դոկտոր Նազըմը և այլքը Հեռակա կերպով դա-տապարտվեցին մահվան, շատերը՝ բանտարկության:

Կ. Պոլսի ռազմական տրիբունալի մեղադրական ակտում կան, օրինակ, այսպիսի տողեր. «Կարևորը, որ Հետևում է սկսված դատաքննությունից այն է, որ Հանցագործությունները, որ տեղի են ունեցել զանազան վայրեր և տարրեր ժամանակներում Հայե-րին քարտրելուց սկսած, եզակի և տեղական գործողություններ չեն: Իրանը նախօրոք կանխամտածվել և իրագործվել են կենտրո-նական մարմնի կարգադրությամբ... կամ զազանի Հրամանների, կամ բանավոր Հրահանգների Համաձայն»²²: Այնուհետև մեղադ-րական ակտում ասված է, որ երեսուրբքերի կառավարության ո-րոշման Հիման վրա, երկրի Հեռավոր ծայրերը քարտրվող Հայերի քարավանները ոչնչացվում էին ճանապարհին՝ կառավարության կողմից ստեղծված Հրոսակախմբերի կողմից, որոնց մեջ ներգրավ-ված էին բանտերից արձակված Հանցագործները և քրեական տարրերը: Սկզբնական շրջանում, նշված է մեղադրական ակտում, ջանքեր էին գործադրում միամիտ մարդկանց Համոզելու, որ ա-վագապային այդ Հրոսակները, իբրև թե մասնակցելու են պատե-րազմական գործողություններին: «Մինչդեռ բոլոր ապացույց-ներն ու ողջ փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ Հրոսա-կախմբերը ստեղծվում էին տեղահանված Հայերի քարավանները կտորելու և ոչնչացնելու նպատակով»²³:

²⁰ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 420. II изд. 1983, с. 473.

²¹ Mevlan Zade Rifat. Türkiye inkilabının iç yüzü. Halep, 1929, S. 90 (արա-րառաա).

²² Геноцид армян в Османской империи... с. 473. II изд. с. 559.

²³ Takvimi Vekai, 1919, N3540, էջ 6 (արարատոտ), տե՛ս նաև Գամաթ-բանա-սիրական Հանգես, 1985, N3, էջ 117:

Թագավան տրիրունալների դատավարություններում ելույթներ ունեցան թուրքական բարձրաստիճան որոշ պաշտոնյաներ ու գեներալներ, որոնք արժեքավոր վկայություններ տվեցին: Այսպես. Արևմտյան ճակատում գործող 3-րդ բանակի նախկին հրամանատար Վեհրե փաշան դատարանում, որտեղ քննվում էին նաբրեղի դեպքերը, Հայտնեց, որ «Հայերի կոտորածը և ոչնչացումը, նրանց ունեցվածքի թալանը ու հափշտակումները կատարվում էին «Մրուխյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի կենտրոնական ապարատի նախօրոք ծրագրված որոշումների հիման վրա»²⁴:

Հարկ է հիշել նաև իր՝ Թալեաթ-փաշայի խոստովանությունը: Իր հիշողություններում, խոսելով Հայերի բռնի դեպորտացիայի մասին, նա, տարիներ անց, այնուամենայնիվ ստիպված էր խոստովանել, որ դեպորտացիան ժապուխտ մարդկանց պատճառով ողբերգական դարձավ: Ես նպատակ ունեմ ծածկելու այդ գործողությունների դատանությունը²⁵: Արյունարբու զահեճը, ինչպես տեսնում ենք, գիժելով պհնՀայտ կեղծավորության, ջանում էր իր մեղավորությունը բարդել ուրիշների վրա, մինչդեռ Հանրահայտ է, որ «անգուժի մարդկանց» ղեկավարը Հենց ինքն էր:

Գրող և հրապարակախոս, թրքուհի Հալդեհ Էդրիպը հիշում է, որ մի անգամ Թալեաթը, փորձելով արդարացնել Հայերի կոտորածը, ստել է «Ես Համոզված եմ, որ եթե որևէ ազգ անում է ամեն ինչ իր շահերի համար, և այդ Հաղողվում է, ապա աշխարհը այն ընդունում է: Ես պտորաստ եմ մեռնել այն բանի համար, ինչ կատարել եմ, և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ զրա Համար»²⁶:

Թալեաթ-փաշան նախազգուս էր, որ անպատիժ չի մնա կատարած Հանցագործության համար: Եվ իսկապես, ինչպես Հայտնի է, նա սպանվեց 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Հայ Հայրենասեր Սոցիոնի Թեհլիրյանի կողմից:

Հայերի Գենոցիդի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ մենք գտնում ենք նաև այլազան բազմաթիվ գործիչների մոտ: Արարական ազգային-ազատագրական շարժման Հայտնի գործիչ Ֆայեզ էլ-Հուսայինը, որ ձերբակալվել էր թուրքական կառավարության կողմից, Հաղորդում է կարևոր տեղեկություններ: Երբ նրան Ուրֆայի բանտից տեղափոխում էին Դիարբեքրի բանտ, նա տեսել է, թե ինչ էին անում Հայերի Հետ: «Ճանապարհին, — գրում է նա, — մեր առջև բացվեց աճավոր տեսարան: Ճանապարհի երկու կողմում ընկած էին մեծ քանակով դիակներ: Այստեղ ընկած էր մի կին, որի երկար վարսերը ծածկում էին մարմնի կեսը, այնտեղ՝ մի ուրիշը բերանբսխվալով: Տղամարդկանց արևից չորացած դիակները ածուխի պես սևացած էին: Որքան մոտենում էինք Սևերեկին, այնքան ավելանում էր դիակների քանակը, Հատկապես մանուկների... Մենք գիշերեցինք Սևերեկում և մյուս առավոտ ճամփա ընկանք: Մինչև Դիարբեքր Հասնելը, մենք ճանապարհին Հանդիպեցինք Հայ կանանց քարավանի, որոնց ծանց գարձների պահակախմբի հսկողությամբ քշում էին դեպի Սևերեկ: Նրանք այնպիսի Հուսահատ ու թշվառ տեսք ունեին, որ այդ տեսարանը կշարժեր անգամ քարերի գուժը և կարեկցություն կառաջացներ նույնիսկ վայրի գազանների մոտ: Ինչի՞ համար էին նրանց զատապարտել այդպիսի ճակատագրի: Ի՞նչ Հանցագործություն էին կատարել այդ կանայք: Միթե՞ նրանք պատերազմել են թուրքերի դեմ, կամ սպանել են զեթ մեկ Հոգու նրանցից: Եվ ինչու՞մն էր կայանում այս անօրնական տարածների Հանցանքը: Նրանց միակ մեղքն այն էր, որ նրանք Հայուհիներ էին, որոնք գիտեին միայն իրենց գործն ու անտեսությունը, զատարակում էին իրենց երեխաներին, և երբք չէին Հետաքրքրվում ուրիշ ոչնչով, բացի ընտանեկան Հարմարավետություն ստեղծելուց ամուսինների և զավակների համար և իրենց պարտականությունը կատարելուց... Երեկոյան մենք Հասանք մի

²⁴ Геноцид армян в Османской империи... с. 478. II изд. с. 573.

²⁵ Talaat paşanın hatıraları. İstanbul, 1946, s. 72-73.

²⁶ Memoirs of Halide Edip. New York, London, p. 387.

իջևանատուն, որը գտնվում էր Դիարբեքիբից մի քանի ժամվա Հեռավորության վրա: Գիշերն անցկացրինք այստեղ, իսկ առավոտյան նորից ճամփա ընկանք: Ամեն տեղ դիակները, այստեղ մի տղամարդ է կրծքից զարնված, այնտեղ՝ կին հռչաոված մարմնով-կողքին՝ հավերժական քնով քնած երեխա. քիչ այն կողմ մի մատղաջ աղջիկ, որ ձեռքերով ծածկել է իր մերկությունը: Այսպես շարունակվեց մեր ճանապարհը, մինչև հասանք Դիարբեքիբի մոտ գտնվող Լարա Բուևար որ մեծ ջրանցքին: Այստեղ մենք հանդիպեցինք սպանելու և զազանություն մի այլ մեթոդի: Մենք տեսանք ամբողջովին այրված դիակներ: Լոկ միայն ամենատես Տիրոջն է Հայտնի, թե քանի-քանի երիտասարդներ ու գեղեցիկ պարիկներ, որոնք կարող էին միավորել իրենց կյանքը, կենդանի կերպով կրակի են մատուցել այս վայրում: Մենք չէինք կարծում, որ դիակներ կգտնենք նույնիսկ Դիարբեքիբի պարիսպների մոտ: Սակայն ամբողջ ճանապարհը, մինչև քաղաքի զարպասները ծածկված էր նրանցով: Ինչպես են Հետագայում իմացա եվրոպացիներից, այն բանից Հետո միայն, երբ եվրոպական թերթերը խոսեցին այդ մասին, կառավարությունը Հրաման տվեց թաղել սպանվածների դիակները»²⁷:

Նշանավոր արևելագետ-թուրքագետ Վ. Ա. Գորգլևսկին, 1917 թ. այցելելով Արևմտյան Հայաստան, գրել է. «Բիթլիսով անցնելիս ականջալուր եղա այնտեղ տեղի ունեցած կոտորածի արձագանքներին: Ինչպես ինձ պատմեցին տեղի բնակիչները, փողոցները, տները, որտեղ պարուժ էին Հայերը, եկեղեցիներն ու վանքերը լցված էին դիակներով, կանայք ընկած էին բռնաբարությունյունից Հետո սպանված, դիակները թափված էին երբեմն անխցած «ինչպես խորոված խոճկորներ» — ասում էին ականատեսները: Երբեմն որովայնախոռոչը լցված էր լինում ավազով, Հյուսիսից կտրած. կիսամոխրացած կոշիկի և տարատի մեջ ծածկված էր ոտքը, իսկ քիչ Հեռու ընկած էր գանգ ու թևը: Բիթլիսից Հետո

²⁷ Геноцид армян в Османской империи... 1966, с. 356-357. II изд. с. 401-402.

կիրճում ընկած էին դիակների բլուրներ, ոմանց պարանոցին կային պարաններ՝ մետաղյա ծայրակալներով, կարծես թե տանջողները նախ եղջրաճարել են զոհերին: Դա եղել է սպանող, ժողովրդի աննախադեպ կոտորած: Մարդիկ, ասես կորցրել էին իրիզը: Բայց ամաչեց եփրատը և լացեց արյուն-արցունքներով: Մուշի մոտակա կամուրջը տակավին իր վրա պահպանում է այն գծերը, Հետքերը, երբ գետը արյունից վարարել էր: Այդպես ոչնչացան մեկ միլիոնից ավել Հայեր»²⁸:

Իրենց վրդովմունքն արտահայտեցին նաև Եվեյցարիայի Հարյուր Նշանավոր Հատարակական գործիչներ: 1915 թ. սեպտեմբերին նրանք հանդես եկան Հետևյալ Հայտարարությամբ. «Այն ժամանակ, երբ պատերազմը, կլանելով եվրոպայի մեծ ժողովուրդների ողջ ուժերը, իր վրա է սենտում աշխարհի ուշադրությունը, Թուրքիան դարձավ զազանություններով ուղեկցվող իրազարժությունների թատերարժ, զազանություններ, որոնց առաջ աղոտանում են այժմ այլ վայրերում իրագործվող, կամ էլ այդ երկրում նախկինում կատարված չարագործությունները: Խոսքը ողջ Հայ ժողովրդի սիստեմատիկ ընաղջնման մասին է՝ Թուրքական կայսրությունում բացառապես իսլամի տիրապետություն հաստատելու անդրդվելի մտազրույթյամբ: Հարյուր Հազարավոր Հայեր կոտորվել են, կամ էլ զանգվածորեն աքսորվել իրենց քաղաքներից և գյուղերից: Միջազգային անապատներ և այլ վայրեր տեղափոխված, նրանք կործանվում են կարիքի և աղքատության մեջ: Շատ շատերը, հատկապես կանայք ու երեխաները, ստրկված են մահճակալներում ընդունել: Այս փաստերը Հաստատված են առաջառ ականատեսների վկայություններով, որոնք իրենց խառնվածքի և զիբքի պատճառով արժանի են կատարյալ փաստահավանության»²⁹:

Վերհիշենք 1915 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնի «Թրամսում» տպագրված թերթի Կահիրեի թղթակցի Հազորդուժը Հայերի կո-

²⁸ В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. 3, М., с. 129-130.
²⁹ АВГРИ, Полицархив, А. 3492, л. 15.

տորածի մասին, որում ասված է. «Եւ տարբերութիւն պատմակա-
նորեն նախորդած սպանութիւններէ, այժմյան զազանութիւն-
ները չեն սահմանափակվում մի որոշակի շրջանով: Սամաուեից ու
Տրապիզոնից, Օրդուից ու Անիթապից, Մարաշից ու Էրզրումից
միևնույն լուրերն են Հասնում զազանութիւններէ մասին, անկողնորեն զնդակահարված, խաչված, խեղված կամ աշխատան-
քային գումարտակներ տարված տղամարդկանց, առևանգված և
բռնի մահճեղականացված երեխաների մասին, բռնաբարված ու
երկրի խորքերը ստրկութիւն վաճառված կանանց մասին, տեղում
զեղակահարված կամ երեխաների Հետ Մոսուլից արևմուտք ա-
նապատ քարտրված կանանց մասին, որտեղ ոչ ուտելիք կա, ոչ
ջուր, կամ Հալեպի ու Բաղդադի միջև՝ Դեյր էլ-Ջոր քարտրված,
որտեղ պարեն չկա: Եվ մեկ, և մյուս դեպքում նրանց սպանում
է սարսափելի մահ: Այս դժբախտ զոհերից շատերը չՀասան նշա-
նակված վայր, որովհետև պահակախումբը այնպես էր նրանց
բռնում, որ նրանք ընկնում էին, և քանի որ ծնծով ու քաջգիտերով
Հնարավոր էէր նրանց ստիպել շարժվել առաջ, ապա նրանց թող-
նում էին մեռնելու ճանապարհներին, և նրանց դիակները ճշտո-
րեն ցույց էին տալիս այն ուղին, որով նրանք անցել էին: Շատե-
րին կապում էին զույգ-զույգ, մեջք-մեջքի և ողջ-ողջ ջուրն էին
նետում: Ձեյթունում Հայերը խարժեցին Աղանայից Հայտնի
Ցաքրի-փաշայի կողմից: Գերմանական որոշ Հյուպատոսներ ու
գեղնչողներն էին այդ իրազարձութիւնները»³⁰:

Անգլիայի նշանավոր քաղաքական գործիչ Ու. Չերչիլը
այս նույն կոտորածների կապակցութեամբ ասել է. «1915 թ.
Թուրքական կոտորածների կապակցութեամբ Փոքր Ասիայում ապրող Հայերի
նկատմամբ սկսեց անցկացնել անողոր զանգվածային կոտորածի
ու տեղահանութեան քաղաքականութիւն: 300 կամ 400 Հազար
տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ փախան ռուսական տարածք
և մասամբ Պարսկաստան ու Միջագետք... Մտաւոր Հաշիվման-

րով այդ բռնացումներին ենթարկվեցին մոտ 1/4 միլիոն Հայեր, ու-
րոնց կեսից ավելին ոչնչացաւ»³¹:

Մենք ներկայացրինք թուրքական շարժարանների Հան-
ցագործութիւնների մասին գոյութիւն ունեցող փաստաթղթերի
ու վկայութիւնների աննշան մասը միայն: Սակայն սա էլ կա-
կած չի թողնում այն մասին, որ ոճրագործ երիտթուրքերը 1915-
1916 թթ. անօրինակ դաժանութեամբ իրագործեցին արևմտահայե-
րի ցեղասպանութիւնը: Եվ որքան էլ Հանան պատմութեան կեղ-
ծարարները խեղաթյուրել պատմական ճշմարտութիւնը, նրանց
չի Հաջողվի թաքցնել այն և թյուրիմացութեան մեջ դցել Համաշ-
խարհային Հասարակական կարծիքը:

Այս բացարձակ ճշմարտութեան լույսի տակ բոլորովին
պարզ է դառնում այն, որ պատմութեան ժամանակակից կեղծա-
բարները ոչ մի Հիմք չունեն արևմտահայութեան ցեղասպանութե-
ան մասին բազմաթիւ երկրներում ստեղծված Հարուստ գրակա-
նութիւնը մեղադրելու միտումնաւորութեան ու կեղծիքի մեջ: Ձէ
որ գերմանական սկզբնաղբյուրները Հաստատում են այն, ինչ որ
գրել են Հայ, ռուս, ֆրանսիացի, անգլիացի, չիլիցարացի, ամերի-
կացի և այլ ազգութիւնների Հեղինակները: Վերջիններիս կող-
մից Հրապարակված փաստերն ու վկայութիւնները չեն Հակա-
նում գերմանական փաստաթղթերի տվյալներին, ընդհակառակը,
ընդհանուր առմամբ Համընկնում են նրանց Հետ: Այսպիսով,
միակ Հետևութեան այն է, որ կեղծում են ոչ թե տարբեր ազ-
գութիւնների Հարյուրավոր ու Հազարավոր անվանի Հեղինակնե-
րը, այլ մի քանի տասնյակ թուրք նորելուկ «պատմաբանները»,
որոնց Համար ոչ մի նշանակութիւն չունի ոչ գիտական օրյեկ-
տիվութիւնը, և ոչ էլ պատմական ճշմարտութիւնը:

Պետք է ընդգծել, որ արևմտահայերի ցեղասպանութեան
մասին կարևոր փաստաթղթեր են պահպանվում նաև Սոֆիայի,

³⁰ The Times, 29.XI.1915.

³¹ У. Черчилль. Мировой кризис. М.-Л., 1932, с. 27.

Բուլղապեղտի ու Վիեննայի արխիվներում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան պետության դաշնակից ու զինակից բուլղարական և ավստրոհունգարական կառավարությունները՝ Թուրքիայում աշխատող զենպաններն ու հյուպատոսները, չնայած իրենց թուրքախրությանը, նույնպես վկայում են արևմտահայության մասսայական կոտորածներին և երիտթուրքերի անօրինակ գազանությունների մասին: Բուլղարական ու ավստրոհունգարական այդ փաստաթղթերին, որոնք ևս պերճախոս են ու անհերքելի, մենք կանդրադառնանք մի այլ անգամ:

Դառնալով թուրքական արխիվների զուները բաց լինելու և նրանցում ցեղասպանությունը հաստատող նորահնար ազգայնական առասպելի շրջանառությունը, պետք է հստակորեն պատկերացնել, թե հայոց կոտորածը կազմակերպողները, զեռ աշխարհամարտը չափարտած, հոգ էին տանում պաշտոնական հրահանգներն ու նրանց ի պատասխան գրգռող զեկուցագրերը արխիվային գրանցման, առավել ևս պահպանություն չհանձնելու համար: Այլ կերպ՝ ո՛ր են այսօր այն հարյուրավոր վկայությունները, որոնց հիմամբ ի մասնավոր հիմնած ետպատերազմյան առյուծը ոճրագործներից մի քանիսին, այդ թվում Թալեաթին, մահապատժի վճռի արժանացրեց: Ջավեն պատրիարքի հուշերին ծանոթացած ընթերցողները շատ լավ են պատկերացնում, թե ինչն՛ր և ինչպե՛ս չքացան և թե ինչու այժմ համարձակ կոչ են անում վկայություններին փնտրել թուրքական արխիվներում:

Դ.

ՍԻ ԲԱՆԱԿԵ ԶՍՅՈՒՈՆԱՅՅԻ 1922 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՍԱՍԻՆ
(Զնյուսմիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ)

1965 թ. ապրիլի սկզբներին ամերիկյան հայտնի «Թայմս» (“Times”) հանդեսը տպագրեց գրախոսական անգլիացի լրագրի կինոսսի «Աթաթուրք» խորագրեր կրող մեծածավալ գրքի մասին¹: Ընդհանուր առմամբ զրական զեռհատական տալով այդ աշխատությունը, պարբերականը, սակայն, սխալ էր համարում գրքում բերված այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին կատարված ոճրագործություններին: Հատուկ ծանոթագրություն մեջ հանդեսը անհրաժեշտ համարեց նշել այն հանգամանքը, որ կինոսսը ճիշտ չէ, երբ հիմք ընդունելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Պետական զեպարտամենտի տվյալները գրել է, թե Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին զոհված հույների և հայերի ընդհանուր թիվը կազմել է ընդամենը 2000 մարդ: Հանդեսը ճիշտ չէր համարում գրքի հեղինակին նաև այն տեսակետը, որ քաղաքի համատարած հրդեհը իբր ծաղկել է պատահաբար:

Առարկելով անգլիացի լրագրին «Times»-ը պնդում էր, որ Զմյուռնիայում կատարված ջարդերի հետևանքով զոհերի թիվը եղել է 100000, իսկ ավերիչ հրդեհը կազմակերպել են քաղաքը գրաված թուրք զինվորները իրենց հրամանատարի ցուցումներով: Պարբերականում ասված էր. “The scandalous Smyrna massacre of 1922, in which 100000 Greeks and Armenians were allegedly consumed in a conflagration lit by the victorious Turks, is

¹ K i n r o s s, Lord. Ataturk. New York, 1965.

minimized by Kinross, who accepts the U. S. State Department's conclusions: the death toll was about 2000 and the fire was started by accident"².

Ամերիկյան նշանավոր հանդեսի այս իրավացի առարկությունները, իհարկե, չընդունեցին ո՛չ թուրքերը և ո՛չ էլ նրանց այլազգի «բարեկամները»: Արգելվեց շարաթաթերթի այդ համարի տարածումը Թուրքիայում, ի պաշտպանություն կիրրուսի հանդես եկան թուրքօֆիլ մի շարք Հեղինակներ: Խոսեցր դրանցից մեկի մասին:

Ադրիլի վերջերին բանավեճին միջամտեց Մոսկվայում լույս տեսող «Յա քոբեժոմ» շարաթաթերթի աշխատակից, լրագրող Գ. Արիևիչը: Առանց խորանալու փաստերի մեջ, կամ թե հատուկ դիտավորությունը, նա շտապեց հրապարակել մի հոդված, ուր պաշտպանելով կիրրուսի տեսակետը՝ փորձեց ցույց տալ, որ իբր Իզմիրը հրդեհել են ոչ թե թուրքերը, այլ «ինտերվենտները» (այսինքն անգլիացիները, հույները), և որ Ձմյունիայի սեպտեմբերյան անցքերը պետք է համարել ոչ թե «ամոթալի ջարդեր», ինչպես գրում է «Թայմսը», այլ թուրքական «ազատագրական շարժման ավարտ» («Յա քոբեժոմ», 23-29 ապրիլի 1965 թ., № 17):

Արևմտահայերի ցեղատպանության 50-րդ տարեդարձի օրերին մեծ տպաբանակ ունեցող ռուսական շարաթաթերթում հրապարակված այս ամոթալի տողերը չէին կարող զայրույթ չառաջացնել Հարցին տեղյակ մարդկանց մեջ: Մայիսի վերջերին կարդալով Գ. Արիևիչի հոդվածը, ես բողոք արտահայտող մի նամակ ուղարկեցի շարաթաթերթի խմբագրությանը: Ահա մի քանի քաղվածք այդ նամակից:

«Յա քոբեժոմ» պարբերականի խմբագրական խորհրդին:

Հարգելի ընկերներ. Ձեր շարաթաթերթի 1965 թ. ապրիլի 23-29, 17-րդ համարում տպագրված է Գ. Արիևիչի

«Последователи Мединуса» («Մեդինուսի Հետևորդները») փոքրիկ հոդվածը: Հեղինակը մեանում է, թե իբր բացահայտում է ամերիկյան «Թայմս» պարբերականի զրպարտչինքներին, իսկ իրականում կոպիտ կերպով խեղաթյուրում է փաստերը: Ի՛նչ էլ գրում «Թայմսը»: «Իզմիրի ամոթալի կոտորածը 1922 թվականին, երբ Հաղթական թուրքերի կողմից կազմակերպված մեծ հրդեհի ժամանակ ոչնչացան 100000 հույներ և Հայեր, նվազեցված է կիրրուսի կողմից, որը Համաձայնվում է Պետական ղեկավարամեծնոսի այն եզրակացությունն է, որ զուհերի ընդհանուր թիվը եղել է երկու Հազար, և որ հրդեհը պատահար էր ծագել» («Թայմս», 1965 թ. ապրիլի 9, հ. 85, № 15, էջ 63):

Արիևիչը, ըստ երևույթին, վատ գիտի պատմություն: Հանդես բերելով անթույլատրելի թեթևամտություն, նա զայրանում է. «Հակառակ պատմական ճշմարտության, հոդվածում («Թայմսի») հոդվածում — Մ. Ն.) սպառնացվում է, որ 1922 թվականի սեպտեմբերին Իզմիրը իբր հրդեհվել է ոչ թե թուրքական բանակից փախչող ինտերվենտների կողմից, այլ իրենց՝ թուրքերի կողմից: Իսկ ազգային-ազատագրական պայքարը, որ ավարտվեց քաղաքի ազատագրումով, պարբերականն անվանում է «ամոթալի կոտորած» (էջ 18):

Կարգում ես այս տողերը և Հեղինակի փոխարեն կարծում եմ: Բայց Հենց Արիևիչն էլ ջանում փստել պատմական ճշմարտությունը, ըստ էության հանդես է գալիս թուրք զահեճների փաստաբանի դերում և տվյալ Հարցում պաշտպանում է Պետական ղեկավարամեծնոսի տեսակետը: Ձե՛ որ անժխտելի փաստերը խոսում են այն մասին, որ 1922 թվականի սեպտեմբերին Իզմիրում, թուրքական զորքերը իսկապես կոտորել են մոտ 100000 հույներ և Հայեր և հրդեհել են նրանցով բնակեցված քաղաքի թաղամասերը: Իզմիրի կոտորածը և ջարդերը պատահական երևույթներ չէին: Այդ նույն թուրքական (քեմալական) զորքերը, ինչպես հայտնի է 1920-1921 թթ. Արևելյան (Անդրկովկասյան) Հայաստանում

² "Times", 1965, April 9, vol. 85, N 15, p. 63.

կուտրել են 198000 Հայ (տե՛ս Советская историческая энциклопедия, Հ. 1, Մ., 1961, էջ 753):

Մտեղիով Հանրահայտ փաստերը, Գ. Արիևիչը թույլ է տալիս պատմության նեղագիտիսում և անարդու 1922 թ. գազանարար ոչնչացված տասնյակ Հազարավոր անմեղ մարդկանց Հիշատակը: Ավելին, նա վերաբերում է բոլոր Հույների և Հայերի միանգամայն Հասկանալի զգացմունքները, որոնք չեն մոռացել իրենց Հայրենակիցներին որքերգական ճակատագրեր:

Հարկ է նշել, որ Արիևիչի Հաղորդումը Հրապարակվել է ս.թ. ապրիլի վերջին, այսինքն այն օրերին, երբ Հայ ժողովուրդը նշում էր 50-ամյակը իր անճանաճ որքերգության 1915-1916 թվականներին թուրքիայում մեկ և կես միլիոն Հայերի ընաղջման: Արիևիչը և մյուսները, ըստ երևույթին, զուրկ են տարբական տակտից: Գ. Արիևիչի Հոգվածի Հրապարակումը կուպիտ սխալ է: Մնում է Հուսալ, որ նման փաստեր չեն կրկնվի»:

Այս բողոքին միացավ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը, որը նամակին ավելացրեց հետևյալ ստղերը.

«Ամբողջովին Համաձայն եմ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ներսիսյանի նամակի Հետ: Զարմանալի է, որ սովետական լրագրողները շարքում գտնվեց նողկալի դաշիններին պաշտպանող մարդ: Ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյան: I.VI.1965»: Մտավճայի շարաքաթթի արձագանքը չուշացավ: Եուսով ստացվեց հետևյալ պատասխանը.

«Հարգելի ընկ. Ներսիսյան.

Ձեր նամակը Գ. Արիևիչի իսկպան անթույլատրելի սխալի մասին քննվել է մեր շարաքաթթի խմբագրական խորհրդում: Խմբագրական խորհուրդը որոշել է Հետաքննել այս սխալի պատճառները և մեղավորներին պատժել:

Հարգանքներով «За рубежом» շարաքաթթի խմբագրության պատասխանատու քարտուղար Կ. Բելյան: 1965 թ. 17 Հունիսիսի»:

Ի դեպ, խմբագրության այս պատասխանը, ինչպես նաև Հայերի ցեղասպանության հիստունամակի առիթով «Правда» թերթում տպագրված մի Հոդված³, պետք եղավ օգտագործել մեկ տարի Հետո, երբ առաջ քաշվեց մեղադրանք այն մասին, թե առանց ԽՍՀՄ Արտաքերի գործերի մինիստրության թույլտվության երևանում, Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի կողմից Հրապարակվել է «Геноцид армян в Османской империи» փաստաթղթերի ժողովածուն⁴:

Որպեսզի ցույց տրվի, թե Գ. Արիևիչը ինչպես է նեղագիտել պատմությունը, ես նամակին կցել էի Թենե Պյուռյի "La mort de Smyrne" գրքույկի մի քանի գլուխների ուսերեն թարգմանությունը: Ֆրանսիացի Հեղինակի այս աշխատությունը, որը լույս է տեսել Փարիզում 1922 թ. վերջերին, Ջմյուռնիայի Զարդերի մասին գոյություն ունեցող գրականության մեջ ամենահավասար ազդուրներից մեկն է⁵: Այն զբոված է կատարված ոճրագործության ականատեսների (ընդ որում տարբեր ազգությունների պատկանող մարդկանց) անհերքելի ցուցմունքների ու վկայությունների հիման վրա: Այսօր, Ջմյուռնիայի արյունոտ անցքերից տասնամյակներ անց, ավելորդ չենք Համարում նրանից բերել մի շարք քաղվածքներ, որոնք իրենց նշանակությունը չեն կորցրել նաև մեր օրերի Համար:

Նշելով այն փաստը, որ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին (չարաթ օրը) քննապական Հսնկազորը ներխուժեց Ջմյուռնիա, Թենե

³ 1965 թ. ապրիլի 24-ին «Պրավդա»-ում Հրապարակվեց իմ և պրոֆ. Ն. Ուշակովի «Գնեցիղը ամենամար Հանցագործությունն է մարդկության Հանդեպ» Հոդվածը, որանց ուղղակի ասված էր. «Հնուսն տարի առաջ երթթուրքերի կոտորածությունը քննելից մոտավորպես մեկ ու կես միլիոն Հայ» (Հայերեն թարգմ. տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 25 ապրիլի 1965 թ.):

⁴ Տե՛ս Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966.

⁵ R e n e P u a x. La mort de Smyrne. Deuxième édition. Paris, 1922.

Պյուն գրում է (քաղվածքները բերում ենք Հայերեն Մոսկվայի շաբաթաթերթին ուղարկված առևտրին թարգմանությունից)։ «Բոլոր վկայությունները Համընկնում են այն Հարցում, որ Զմյուռնիա մուտք գործելուց հետո թուրքերը չըջապատել են Հայկական թաղամասը։ Բրիտանական մի լիազոր ներկայացուցիչ է. Պոլիս «Թալմախ» թղթակցին Հայտնել է, որ սեփական աչքերով տեսել է Հայկական թաղամասում կանանց ու տղամարդկանց դիակներով ծածկված փողոցները։

Դոկտոր Ուիլֆրիդ Պատը Նյու Յորքից Հայտնում է, որ սպանություններն ու թալանը սկսվեցին Հրդեհից շատ առաջ։ «Փողոցներում,— ասում է նա,— այնքան դիակ կար, որ ես ստիպված եղա դուրս գալ մեքենայից և նրանց մի կողմ Հեռացնել, որպեսզի Հնարավորություն տամ մեքենայի անցնելուն»։

Այն ժամանակ, երբ Հայկական թաղամասում կոտորածը թեժանում էր ամեն ժամ, թուրքերը կանոնավոր ու անկանոն գործառնություններով էին հուճկան թաղամասով դեպի Հյուսիս։

Կանանց ու աղջիկների Հափշտակումը թուրք զինվորների Հին սովորույթն է, և դրան վերաբերող բազմաթիվ վկայությունները վրդովմունք են առաջացնում։ Կանանց բռնաբարում էին ամուսնանքի ու Հայրերի աչքի առաջ, որոնց սպանում էին Հանցանքը խանգարելու փորձի Համար։ Անգլիական Ֆիրմայի աշխատակից մի հույն ներկա էր գտնվել իր Հոր սպանությունը և կնոջ ու աղջկա բռնաբարմանը։ Ամերիկյան Հպատակությունը ընդունած մի արևելցի ինքնասպան եղավ նման մի տեսարանի վկա լինելուց հետո։ Ինչ վերաբերում է անցորդների, նույնիսկ եվրոպացիների կալանավորմանն ու թալանին, ապա դա սովորական երևույթ էր։

Հայերի նկատմամբ որսը, սպանությունները և թալանը շարունակվեցին 12-ի ողջ օրը։ Պարոն Տ. Ռոյ Տրելորը Հայտնում է, որ ամիս 11-ին Հայերին խմբերի բաժանեցին յուրաքանչյուրում 100 մարդ, տարան Կոնակ (նահանգապետի պալատ) և կոտորեցին այնտեղ։ Հայ բնակչության բնաջնջումը շարունակվեց նաև երեքշաբթի [12-ին] երեկոյան. Հազարավոր Հայեր կոտորվե-

ցին։ Հետևյալ օրը դիակներից այնպիսի գարշահոտություն էր գալիս, որ ոչ մի Հնարավորություն չկար մոտենալ որոշ թաղամասերի։ Տ. Ռոյ Տրելորը ավելացնում է. «Անգլիական քահանա պարոն Դորստեր, որը մեծագույն վտանգի էր ենթարկվում, փորձելով թաղել մահացածներին և թնթկացնել կենդանի մացածների տանջանքները, սեփական աչքերով է տեսել ամենանողկալի գազանությունները. մեկը բոլորս՝ նա, ես և մյուս ականատեսները, պատրաստ ենք ներկայանալ ամեն մի Հանձնաժողովի և պատմել այն, ինչ մենք տեսել ենք»⁶։

Գրքույկի Հաջորդ բաժնում խոսվում է Զմյուռնիայում բռնկված Հրդեհի մասին։ Բերվում են բազմաթիվ փաստեր, վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ Հակառակ կեղծարարների պնդումներին, Հրդեհը ու նրան ուղեկցող թալանը, ավերը կազմակերպել են թուրք զինվորները։

«Թուրքերը, թալանելով Հայկական թաղամասը և կոտորելով նրա բնակչություն մեծ մասը, զիմեցին կրակին, իրենց շարագործության Հետքերը կոծկելու Համար։ Այսպիսին է բազմաթիվ ականատեսների միանգամայն որոշակի կարծիքը։ Եվրոպա Հասած առաջին Հեռագիրը ուղարկվել էր «Ջիկագո Տրիբյունի» Հատուկ թղթակցի Ջոն Կլեյտոնի կողմից. Հեռագրում կրկնված էին Հայկական թաղամասի կենտրոնում գտնվող ամերիկյան պարոնի տնօրենուհի Միննի Միլսի վկայությունները։ Նա տեսել է, թե ինչպես կանոնավոր բանակի թուրք ենթասպան մտավ իր դպրոցի մոտի Հայկական տունը։ Նրա ձեռքին կային թիզոններ։ Նրա գնալուց հետո տունը բոցավառվեց։

«Թալմախ» Մալաթյում գտնվող Հատուկ թղթակիցը փախստականներին Հարցումից հետո 18-ին Հեռագրել էր, որ Հրդեհը սկսվեց երեք թաղամասերում միևնույն ժամանակ։ Պարոն Տ. Ռոյ Տրելորը Հայտնում է, որ առաջին Հրդեհը սկսվեց 13-ին, ցերեկը ժամը 2-ին։ Ժամը Հինգին նկատվեցին Հրդեհի չորս նոր օջախներ։ «Զմյուռնիայում ապրող շատ ականավոր անգլիացիներ-

⁶ Նույն անգլում, էջ 8-12։

րի կարծիքով.— գրում է Տրեյորը.— [Թուրքերը] վազեցին զեպի հրդեհը, կոծկելու համար Հայկական թաղամասում իրագործած հրեշավոր սպանողը»: Նա ավելացնում է, որ ապացույցներ կան այն մասին, որ թուրքերը բարիկազով շրջափակում էին տները, նախքան նրանց հրկիզելը, և նավթ էին լցնում Հայկական թաղամասում:

«Էկո զը Պարիի» Մարսելի թղթակիցը «Ճերզիայի» (20 սեպտեմբերի) ուղևորներից լսել է, որ հրդեհի օջախների թիվը հասնում էր քսանի: Հրդեհից փրկվածներից մեկը ասաց, որ «քեմալականները շրջափակեցին Հայկական թաղամասը և սկսեցին ուռնքերի և նավթի միջոցով հրկիզել տները»:

«Մասնատես Գարգիանի» Կ. Պոլսի թղթակիցը Հեռագրում էր 20-ին, որ Ջմյուռնիայից եկած փախստականների հարցումից Հետո նա Համոզվեց, որ հրկիզումը զիտավորյալ կատարել են թուրքերը: Ականատեսներից մեկը տեսել էր, թե ինչպես թուրք զինվորները նավթ էին լցնում:

«Միմպոտն» ականակրող 20-ին Կ. Պոլսի ժամանած ամերիկյան ականատեսները միաձայն աղետի պատասխանատվություն են դնում էին թուրքերի վրա: Այս անկողմնակալ ականատեսները Հայտնեցին. «Քեմալականները անհամեմատ ավելի շատ ատում են Հայերին, քան Հույներին: Քաղաք մտնելուց ի վեր թուրքերը որոշեցին ոչնչացնել Հայերին: Այն բանից Հետո, երբ հրդեհը մոլեգնում էր արդեն մի քանի ժամ, Հանկարծ քամին չուսախեց Հարավ փոխեց ուղղությունը, և կայծերը թռան եկրոպական թաղամաս: Այդ ժամանակ թուրքերը Հասկացան իրենց սխալը. քեմալականները ամենևին էլ չէին պատրաստվում ոչնչացնել ողջ քաղաքը, որը զբաղվում համար նրանք պայքարել էին երկար տարիների ընթացքում. ընդ որում այդ պայքարում նրանք մեծ զոհեր տվին թե մարդկանցով, թե զբաժնով»:

Քաղաքում շրջող պարեկներից ամերիկյան ծովայինները Հայտնում են, որ իրենք տեսել են թե ինչպես թուրք զինվորները հրկիզում էին տները: «Մորնինգ Պոստի» Կ. Պոլսի թղթակիցը 19-ին Հեռագրում էր. «Համեմատելով մի շարք փախստականների

անզլիացիների, սերբերի և բնակչության կուլտուրական շերտին պատկանող այլ ազգությունների քաղաքացիների հաղորդումները, ես անհրաժեշտ եմ համարում Հայտարարել, որ նրանք միաբերան Հաստատում էին, որ հրկիզումը կատարվել է թուրքական անկանոն զորքերի կողմից, կանոնավոր զորքերի մասնակցությամբ և զինվորական իշխանությունների ակնառու թույլատվությամբ»:

Ռենն Պյուոյի զբոսիչուհի այնուհետև բերվում են փաստեր այն բարբարոսությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Ջմյուռնիա քաղաքի երկու արվարձաններում: Այսպես, օրինակ, Բուռնարաթ արվարձանում կատարված ոճրագործությունների մասին կարգում ենք. «Թուրքերը ոչ միայն ավարառության մասունեցին Բուռնարաթը, այլև դազանբար մորթեցին ողջ քրիստոնյա բնակչությանը, անգամ այդ ավանի անզլիական ընտանիքների հույն և Հայ աղախիներին: Բրիտանական զլխավոր անզլիներտներից մեկը, պարոն Սայքսը, տեսել է, թե ինչպես թուրքերը սպանել են 26 զմբաստ աղախիներին: Աղախիների մի ուրիշ խումբ, 20-25 աղջիկներ, ապաստան էր փնտրում մի անզլիական կալվածքում, բայց ապարդյուն. աղջիկները այնտեղ բռնվեցին և նոզկայի անարդանքից Հետո սպանվեցին»⁷:

Մտեթացեցելով «3a pyбeжoм» շարաթաթերթի խմբագրությանը Ռենն Պյուոյի աշխատույթյանը՝ ես միաժամանակ նամակում գրել էի, որ Քրանսիացի Հեղինեկի կողմից բերված Հարուստ տեղեկությունները ցույց են տալիս, թե որքան անբարեխիղճ ու ստախոս են այն թուրքասեր Հեղինեկները, որոնք փոր-

⁷ Նույն տեղում, էջ 13-15:

⁸ Նույն տեղում, էջ 18: Ջմյուռնիայի ավերման, քրիստոնյա բնակչության ջարդերի մասին մանրամասն ու Հավաստի տեղեկություններ է հրատարակել ամերիկացի Հոլանդացի զորջ Էռնեստ Լեմինգտոնը, որը այդ ժամանակ որպես կանադական «The Toronto Daily Star» թերթի թղթակից գտնվում էր Ջմյուռնիայում (տե՛ս E r n e s t H e m i n g w a y . In Our Time. New York, 1930): Հետագա տարիներին լույս տեսած գրքերից առանձնապես Հիստորիայի արժանի են Մ. Նոկսի գրքիս «The Smyrna Affair» գիրքը (N. Y., 1966, 1968, 1972 թթ.) և ապա «Smyrna 1922. Destruction of a City» աշխատությունը (N. Y., 1988).

ծուս են նենգափոխել Ջմուռնիա քաղաքում 1922 թ. կատարված ոճրագործությունների պատմությունը: Գրքույկում իրավացիորեն նշված է, որ բացահայտ կեղծարարների ճամբարում գտնվեցին նաև մի շարք պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի պետական շատ գործիչներ ու ԱՄՆ-ի պետական ղեկավարության անդամների, որոնց հետաքրքրում էր ոչ թե պատմական ճշմարտությունը, այլ իրենց քաղաքական շահը: Հեղինակը նշում է նաև այն հանգամանքը, որ արևմտյան պետությունները Ջմուռնիայի արյունոտ դեպքերի նկատմամբ ցուցաբերեցին Հանցավոր անտարբերություն: Այդ է պատճառը, որ նա իր գրքույկը վերջացնում է հետևյալ տողերով. «Եթե Համերայնությունը մարդկանց միջև դատարկ խոսք չէ, եթե այս մեղսագործ երկրի վրա կա ևս ուրիշ մի բան, բացի պոլիտիկանների և ֆինանսական գործարարների պայքարից, ապա թող դադարի ատելությունն ու մրցակցությունը Արևմուտքի քրիստոնեաների միջև այս ահռելի աղետի առաջ, թող որ եվրոպան իր Հանցավոր նսապրությունը քափի օրինապահությանը և մեծ ներդրումով գիթարտություն գործում»:

Ունեն Պյուոյի տասնամյակներ առաջ գրված խոսքերը արևմտյան պետությունների «Հանցավոր էգոիզմի» վերաբերյալ դարմանալիորեն այժմեական են նաև մեր օրերի Համար: Բանն այն է, որ չնայած ամենուրեք ազգաբարձող մարդասիրական դադարներին և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի շնորհ բարոյների, ակնհայտ է, որ ԱՄՆ-ում ու եվրոպական մի շարք պետություններում «թուրքոֆիլությունը» նորից դարձել է ստրատեգիական խոսքուկներ Հոստայնդոդ պետական քաղաքականություն: Մի՞թե պատահական է, երբ արևմտյան շատ քաղաքագետների աչքից «վրիպում է» այն իրողությունը, որ չփոխելով իր էությունը, խիստ աշխուժացել է այժմ արդեն «քաղաքակրթության» անուկից Հանդես եկող, բայց մեղ բողոքի լավ ծանոթ, պանթուրքիզմը: Կարծում են խիստ բնորոշ է, օրինակ,

այն Հանգամանքը, որ իր ժամանակ երիտթուրքերի կողմից առաջ քաշված «Կովկասյան տուն» ստեղծելու դադափաբը այսօր էլ լայն տարածում է գտել թուրք Հասարակության ասարեր շրջաններում և կովկասյան այն ազգայնամոլ լեռնականների մեջ, որոնք գործում են Խուսաստանի դեմ:

Վերջացնելով ասելիքս բանավեճի մասին, Հարկ եմ Համարում նկատել, որ մեր գլխավոր նպատակն է վերհիշել տարիներ առաջ տեղի ունեցած արյունոտ անցքերը, որպեսզի, կատարելով մեր բարոյական պարտքը, մոռացություն չտանք տասնյակ Հանցաբավոր Հայ և Հույն զոհերի Հիշատակը¹⁰: Այդ կարևոր է անել առանձնապես այսօր, երբ առանձին Հայ քաղաքացիները, նկենդով իրք պրագմատիկ որոշ նկատառումներից, փորձում են լուռության մատնել մեր ժողովրդի պատմության ինչպես Հերոսական, այնպես էլ ողբերգական դրամաները:

Ջյուռնալում կատարված ոճրագործության ներկայացված պատկերը անվերապահ դարձնելու Համար կարևոր ենք Համարում այստեղ բերել երկար ժամանակ կեսարահայտ առաջնորդ եղած և Հայագիտության ճանաչված վաստակավոր Տրդատ եպիսկոպոս Պայլանի նամակ-վկայությունը, ուր ներկայացված էր իր տեսածն ու կրածը:

ՊԱԼԵՍՏԻՆԻ ԵԱՍԱԿԸ ՎԵՆԵՆԱ՝ ԺԱՌՆԱԳՈՒՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԻՐ ԱՍՆ,
ԱՏԱՄԱՐՈՅԾ ՎԱՐՆ ԻՄՈՂԻՇԵԱՆԻՆ

Ես 1922 Սեպտեմբեր ամսու սկիզբները, Մադինայէն Իզմիր իջած էի եղբորս մէկ տունը բնակելու Համար, կարծելով թէ՛ Մուստաֆա Քէմալը Հոս գալու իսկ ըլլալ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու Հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք, բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուստաֆա Քէմալի Ես իւր անօրէն գորքերու վայրագութեան միջոցս ամենամեծ Հալածումի, կողոպտարի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տառապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը

⁹ Ֆրանսիական կառավարող շրջանների թուրքոֆիլական դիրքորոշումն իր անսրող արտահայտությունները գտավ, օրինակ, Փարիզ «Ֆրանս» Հայասնի թերթում 1922 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսին Հրատարակված Հոգովաններում ու լրագրական կոլյաներում:

¹⁰ Հաղինակ Ա. Բյուրասի տվյալներով Ջմուռնիայի անվան հետևանքով Հայ զոհերի թիվը կազմել է մոտ 35000 (տե՛ս նրա մեռազեր այնատուրքուրը ՀԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվում):

կրակի տուին Քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուններու կ'ընէին, երեք չորս օթոժոպիլ բերին տունիս առջև, եւ իմ ամբողջ գոյքերս զորս բերած էի Մադինա-ա-ձէն, դրամներս, նամակագրո՞ւմի մեծ Հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական Հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ Հազուտներս ու զգեստեղէններս, թղթեան եւ մագաղաթեայ Հին ձեռագիր եւ 600 Հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբորս 40 պարկ շամիչը եւ տանը գոյքերը եւն. այդ օթոժոպիլներու մէջ լցնելով սուրի տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ Հայ տուններու ալ, որուն վրայ տեղաւեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախիլի աղտոտ միակ վերաբիւլով մը. այսպէս փողոց փողոց քանի մը օրեր սազին անգին միայն Հաց ուտելով թափառելէ յետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք Հանգստանալու Համար. տաք տասնեւՀինգ օր վերջը Հատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ Հասանք Աթէնք, թէ եւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթէնք թշուառ վիճակով, իմ այս վիճակս յսուելով Երուսաղէմէն, Կ. Պոլսէն, Բարիզէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փոքր ինչ նպաստեր զրկուած են, որով այժմ քիչ Հատ Հանգստութիւն մը ունեցայ, չը պիտի մոռնամ այդ բարիքները, որ կ'ըլլան ինձ: Աթէնքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցնեմ խեղճ քրոջս Հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովՀետեւ եղբայրս Իզմիրի մէջ կորուսեցաւ, իր մէկ փեսայով:

ՏՈՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՍԵՆՍ

29 ՅՈՒՆԻՈՒՐ 1923. ԱՅԵԼՔ. ՊԱՅՈՑ ԵՆԵՂԵՑԻ

Յ. Գր. Եթէ կարելի է, այս նամակին ամբողջ պարունակութիւնը Հաղորդէ Վիեննայի Միսիթարեան վանուց միբարան Հայր Եկրաէս Ակիենանին: Նոյն:

Հատուածական Հրատ. Ն. Ակիենանի.- ԼԱ, 1923, էջ 551-2:

Ե.

ՍՈՒՍԱՅԱՖԱ ՔԵՍՍԼ ՓԱՇԱՆ ԱՐԵՎՍԱՄԱՅԵՐԻ 1915-1916 թթ. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Յրանսիայի Ազգային ժողովի ստորին պալատի 1998 թ. մայիսին ընդունած որոշումը՝ ճանաչել Հայերի ցեղասպանութիւնը, ինչպէս Հայասնի է, մեծ իրարանցում եւ աղմուկ առաջ բերեց Թուրքիայում: Երկրի պաշտոնական շրջանները Հատկապես խիստ Հարձակուձ սկսեցին բոլոր նրանց դեմ, ովքեր խոսում կամ գրում են այն մասին, թե 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրութիւնում տեղի է ունեցել արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւն: Այսպիսի կարծիք ունեցողներին Թուրքական իշխանութիւնները Համարում են իրենց երկրի թշնամիներ:

Զարմանալին, սակայն այն է, որ Թուրք աղմկարարները «մոռանում են» այն իրողութիւնը, որ Հայութեան Մեծ Եղեռնի փաստը զեռու տասնյակ տարիներ առաջ Հրապարակորեն ընդունել է նաև Թուրք Հայասնի նացիոնալիստ, Թուրքիայում այսօր գրեթե սրբազան Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը («Թուրքերի Հայրը»): Իսկ այն է, որ Թուրքական Հանրապետութեան Հիմնադիր, նրա առաջին պրեզիդենտ Մուստաֆա Քեմալը 1926 թ. Հունիսի 22-ին Անկարայում շվիցարացի լրագրող էմիլ Լիկտերրանտի Հետ ունեցած Հարցազրույցի ժամանակ, խոսելով Օսմանյան կայսրութիւնում 1915-1916 թթ. տեղի ունեցած բարբարոսութիւնների մասին, ասել է. «Երիտթուրքերը պետք է պատասխան տային մեր Հպատակ մի քանի միլիոն քրիստոնյաների Համար, որոնք դամանորեն արսորվեցին իրենց Հայրենի օջախներից ե ոչնչացվեցին»: (Young Turkey Party, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven in masse from their homes and massacred):

Այս տողերը տպագրվեցին «Լուս-Անջելես Իբրզամիներ» թերթի 1926 թ. օգոստոսի 1-ի Համարում: Անցել են շատ տարիներ, բայց ոչ ոք չի հերքել նշված Հրապարակումը:

Յրանախացի Հայտնի Հրապարակխոս Պոլ յուս Վուսն իր մի շարք աշխատություններում և մասնավորապես «Ալեքսանդրեոսի աղետը» աշխատության մեջ, որ լույս է տեսել Փարիզում, Փրանսերեն, 1938 թ., գրել է, որ Մուստաֆա Քեմալ փաշան 1919 թ. Հունվարի 27-ին Ստամբուլի ռազմական գաղտնարանում տված իր ջեզմունքներում երիտթուրքերի պարագլուխներ էնվեր, Թալեաթ, Ջամալ փաշաների և Երանջ զործակիցների մասին ասել է, որ «Նրանք Հաստատել էին բուսակալության բոլոր ձևերը, կազմակերպել տեղահանություն և կոտորած, նրանք այրել էին ծովեր երեսկաներին՝ Երանջ վրա նավթ լցնելով, բուսարարի կանանց և երիտասարդ աղջիկներին՝ ոտքերն ու ձեռքերը կապած ծնողների աչքերի առջև, խլել աղջիկներին Հայրերից ու մայրերից, բուսազրավել շարժական ու անշարժ գույքը և Միջագետքում թշվառ վիճակում գտնվող մարդկանց քաղաքի՝ ճանապարհչին զործարքելով ամեն տեսակի դաժանություն: Նրանք նավակներ են նստեցրել Հազարավոր անմեղ մարդկանց և ջրախեղդ արել ծովում: Իրենց մարդկանց միջոցով Հայտարարել են մահճակալանություն ընդունելու անհրաժեշտություն... Սովազած ծերունիներին Հարկազրում էին քայլել ամրիներով, քշում նրանց Հարկադրական աշխատանքի... Կանանց նետում էին Հասարակաց տներ. դնում նրանց այնպիսի պայմաններում, որոնք նախորդը չունեն ոչ մի ազգի պատմություն մեջ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Մուստաֆա Քեմալն անվերապահորեն ընդունել է Հայերի ցեղասպանության փաստը: Ինչո՞ւ: Համենայն դեպս ոչ այն պատճառով, որ նա եղել է Թուրքիայի թիշնամի: Գուցե նա եղել է Հայաստանի: Ի Հարկե, այդ ևս բացառվում է: Հանրահայտ է, որ 1920-1922 թթ. Քեմալ փաշան Հայերի ու հույների նկատմամբ իրագործեց դաժան ցեղասպանության քաղաքականություն: Բավական է Հիշել նախորդ բաժնում մեր բերած փաստերը, թե ինչպիսի բարբարոսություններ կատարեցին քեմալիստ ազգայնամուլները 1920-1921 թթ. Արևելյան Հայաստանում և 1922 թ. Իզմիրում (Ջմյուռնիայում):

Ավելորդ չեմ Համարում նշել Հետևյալ Հանգամանքը ևս. Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիայի պետական արխիվներում պահվում են գաղտնի և խիստ գաղտնի բնույթի շատ փաստաթղթեր, որոնց մի զգալի մասը գեներալ 1919 թ. Հրապարակել է Յուսանես Լեպախուսը «Գերմանիան և Հայաստանը» գերմաներեն մեծածավալ գրքում: Այստեղ զետեղված փաստաթղթերում բազմեց խոսվում է այն մասին, որ 1915-1916 թթ. երիտթուրքերի (իթիխանականների) կառավարությունը նախօրոք կազմած ծրագրով ու ամենաալայրազ ձևերով իրագործել է արևմտահայերի Գեներալը: Հարց է ծագում, ինչո՞ւ մինչև այսօր ոչ մի Թուրք պատմաբան չհերքեց այդ փաստաթղթերը: Նկատենք, որ չեն հերքված նաև նման կարգի արխիվային այն նյութերը, որոնք Հրապարակվել են Ալստոր-Հուսեյնյանյում ու Բուլղարիայում: Հիշենք, որ այս երկու պետությունները ևս 1914-1918 թթ. պատերազմի ժամանակ նույնպես Թուրքիայի դաշնակիցներն էին և բնական է, որ չէին կարող կեղծ փաստաթղթեր Հորինել իրենց բարեկամ պետության դեմ:

Հայտնի է, որ Մեծ Եղեռնի արևմտահայությունյան 1915-1916 թթ. ցեղասպանության վերաբերյալ Թուսաստանի, Յրանախայի, Միացյալ Նահանգների և մի շարք այլ երկրների պետական արխիվներում ևս պահվում են Հարուստ նյութեր, որոնց մի զգալի մասն արդեն Հրապարակվել է: Թուրքական կառավարության անօրինակ ոճրագործությունների մասին կան բազմաթիվ անհերքելի փաստեր և վկայություններ մեծ ողբերգության ժամանակակիցներ ու ակամատեսներ Յ. Լեպախուսի, Ա. Վեզնեբի, Հ. Շույուրեբի, Ջեյմս Բրայսի, Ա. Թոյրբի, Յուս. Վեսելովսկու, Վ. Գորդլևսկու, Հ. Մորգենթաուի, Հ. Գիրբոնսի, Հ. Բարբիի, Յ. Նանսենի, Գ. Պալաքյանի, Պոլս Հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի և որիշների Հիշողություններում ու աշխատություններում, ինչպես նաև Հետապետում տարբեր լեզուներով լույս տեսած ուսումնասիրություններում, որոնց թիվը բավական մեծ է (տես Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը. մատենագիտություն. Երևան, 1995):

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԷԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920 Թ. ՎԵՐՃԻՆ ԵՎ 1921 Թ. ՍՎՋԲԵՐԻՆ

1920 թ. աշնանը քեմալական թուրքիայի արևելյան զորաբանակը, որի հրամանատարն էր ռուսիտա Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, ներխուժելով Արևելյան Հայաստան, խնդիր ուներ ոչ միայն ոչնչացնել երկրի պետականությունը, այլև դաժանորեն իրագործել արևելահայության ցեղասպանությունը: Սակայն Անկարայից ստացված հրահանգների համաձայն ռազմաշունչ փաշան պետք է խիստ զգուշորեն պահեր ջարդարարական այդ ծրագիրը և հանգես զար խաղաղասերի դիմակով: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես ճիշտ նկատել է պատմաբան Վ. Դադրյանը 1995 թ. անդլերենով հրատարակված «Հայերի Գենոցիդի պատմությունը» իր ծավալուն աշխատության մեջ, թուրքական զորքերի այս արշավանքը մեծ ոգևորություն առաջացրեց արտասահման փախած երիտթուրքերի պարագլուխներ, Հայության գահճիճներ Թալիսի, էնվեր, Ջեմալ փաշաների և մյուսների շրջանում: Բնորոշ է, որ նրանք ողջունի նամակներ հղեցին Կարաբեքիրին:

Հայտնի է, որ քեմալիստները չկարողացան իրագործել իրենց նպատակը, քանի որ ինքնակազմի իրապետների 11-րդ բանակը, վճռականորեն պաշտպանեց Ռուսաստանի դարափոր բարեկամ Հայ ժողովրդին և ստիպեց Հայության նոր ջարդարարներին հեռ քաշվել Շիրակից և մյուս գավառներից: Բայց, դժբախտաբար, մինչ այդ թուրքական զորքերը այս անգամ էլ կատարեցին ոչ քիչ ջարդարություններ ու բարբարոսություններ:

Քեմալիստների կողմից Արևելյան Հայաստանում կատարած արյունոտ զործողությունների մասին հարուստ նյութեր են պահպանում Հայաստանի Ազգային արխիվում: Ներկա պարագային, սակայն, տպագրում ենք նրանցից որոշ էջեր միայն: Դրանք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում կատարված ողբերգական անցքերի և մասնավորապես այն զանգվածային կոտո-

րածների մասին, որոնք տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի գավառներում ու Հարևան շրջաններում: Արժեքավոր են հատկապես ինքնակազմի Հայաստանի իշխանության գանազան պաշտոնական մարմինների կողմից կազմված զեկուցագրերն ու տեղեկագրերը, կոտորածներից փրկվածների, ականատեսների ցուցմունքները և այլ նյութեր:

Արխիվային նյութերում կան նաև օտարերկրյա քաղաքացիների Հետաքրքիր վկայություններ: Ռումինացի Վասիլի Իոնեսկոն, որպես ականատես, գրել է Կարսում և Ալեքսանդրապոլում թուրքերի կողմից կատարված զազանությունների մասին: Զաչուրի շրջանում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում Դարաքիլիսայում գործող Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Ջորջ Ֆ. Գրանալը, Վրաստանի կապի միսիստություն աշխատակից Կոստանոշվիլին և ուրիշներ:

Հրապարակվող վավերագրերը պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվում: Առանձին դեպքերում մենք նրանցում կատարել ենք քննության առարկային չվերաբերող որոշ կրճատումներ, այդպիսիք նշանակելով կախման կետերով: Վավերագրերում խուսափել ենք հատուկ անունները կամ տեղիանները միօրինակ զարմանելուց (Կարս, Դարս, սակյար, սակեր ևն): Եթե փաստաթղթի թարգմանական լինելու վերաբերյալ նշում չենք կատարում, ուրեմն հրապարակվողը քնազրի է: Աշխատությունը մանրամասնություններով չմանրաբեռնելու համար ավելորդ նկատեցինք առանձին վավերագրերի ունեցած հրապարակումների մասնակցություն կազմելը: Մեր աշխատություններին ծանոթ ընթերցողները գիտեն նրանց տեղը:

Բացատրութիւն Մեծ Ղարաքիլիսայում և շրջակայքում
 Թուրքերի կողմից կոտորած Հայերի դիակներին նկարահանումների
 կապակցութեամբ

Թարգմանութիւն ռուսերենից

Նկարները արված են 1918 թ. նոյեմբերի 1-4-ը, տեղի ունեցած դեպքերից հինգ ամիս անց:

Հայ բնակչությունը և զորքը, թուրքերի ճնշման ներքո նահանջելով, հավաքվեցին Մեծ Ղարաքիլիսայում, որը գրավելուց հետո, թուրքերը իրագործեցին Հայ բնակչության տղամարդկանց նկատմամբ ըստ ամենայնի կազմակերպած ոչնչացումը: Մեծ Ղարաքիլիսայում, ըստ տեղական բնակիչների հաղորդման, մնացել է 1500-2000 Հայ զինվոր ու սպա, որոնք ստիպված եղան զերի հանձնվել: Թուրքերին հավատալով, նրանք Հանձնեցին իրենց զենքը, իսկ շատերն էլ, որպես իրենց խաղաղասիրական վերաբերմունքի վկայություն, ձեռքերին սպիտակ շոր կապեցին:

Մի տեղ հավաքելով 17-ից 50 և ավելի տարիքի բոլոր Հասուն տղամարդ բնակչությունը, թուրքերը նրանց հանդեպ կատարեցին աննկարագրելի դաժանություններ: Դժբախտ զոհերի ձեռքերը կապելով թոկերով, տանում էին նրանց գնդակահարման: Ժողովրդի ոչնչացումը կատարվում էր հեղեղատաներում, բարձր սարերում, կիրճերում, խրամատներում, ջանալով արշավելով պայմաններ ստեղծել, որի ժամանակ կարելի կլիներ մահը ենթադրելու ուսումնական իրադրություն պատճառով: 400 կապակցված տղամարդկանց մի խումբ թուրքերը տարան երկաթգծի պատաստով դեպի Փամբակ գետի ափը «Բաղալի աղբյուր» կոչված վայր, և այդտեղ գնդակահարելով, սրբերով, հրացանի կոթերով հարվածելով առափնյա բարձրուկների վայր նետեցին, և այնտեղ առանց թողվելու մնացին նրանք, մինչև Հայկական զորամասերին Մեծ Ղարաքիլիսան հանձնելը: Այս խմբում գերակշռում էր խաղաղ բնակչությունը: Ենթերի և վայրի գազանների կողմից կրճատված մարդկային ոսկորները ցրված էին շրջապատում:

Առաջին շարքի առաջին նկարում երևում են թոկերը, որոնցով կապված են եղել զոհերը. այդ նույն շարքի երկրորդ նկարում երևում են Փամբակ գետի ափերին ցրված գանգեր ու ոսկորներ:

Երկրորդ շարքը իրենից ներկայացնում է Հենց Մեծ Ղարաքիլիսայում սպանվածների նկարները: Մեծ Ղարաքիլիսայում անտառից ոչ հեռու կա մի փոքրիկ հեղեղատ, այդ հեղեղատի մոտ սպանված է մոտ 600 Հայ զինվոր: Նրանք կապակցված, տարվել են դեպի հեղեղատը, որի մի ափին թողել են Հայերին, իսկ մյուս ափին տեղադրել են թնդանութները և այս ափից թնդանութազարկով սպանել են բոլորին: Կատարված է 2-րդ շարքի 6 նկար: 3-րդ նկարում պարզ երևում է 2-րդ հրետանային գնդի կամավորը, որի առաջ զրկված է պայուսակը, սրբիչը: 5-րդ նկարում Նոդի տակից երևում են թոկերով իրար կապված մարդկային մարմնի մասեր:

5-րդ նկարը ներկայացնում է վերոհիշյալ հեղեղատի ընդհանուր պատկերը: Այդ հեղեղատում բոլոր սպանվածների ձեռքերը կապված են թոկերով, լարերով, կաշեգոտիներով և այլն: Այս բոլորը երևում է 2-րդ շարքի բոլոր նկարներում:

3-րդ շարքը ներկայացնում է 12 սպանված սպանների նկարները, որոնք միմյանց են կապվել հաստ թոկերով, տարվել են անտառ և այնտեղ գնդակահարվել: Աջից առաջին նկարը ենթապարունչիկ Ավագյանցիին է: 2-րդը պրապորշչիկ Հարությունյանցիին է: 3-րդը պրապորշչիկ Ղազիյանցիին է: Մնացյալ դիակները գտնվում էին գերեզմանի խորքում, և խիստ քայքայված լինելու պատճառով դուրս չեն բերվել: Նրանք բոլորը թաղվել են տեղի Հայերի կողմից, մեկ եղբայրական գերեզմանում, անտառում գնդակահարման վայրից ոչ հեռու:

4-րդ շարքում կա երկու նկար. դա, այսպես կոչված, երկաթգծի աշխատողների դիակներն են. Մ. Ղարաքիլիսան գրավելու երրորդ օրը թուրքերը Հայտարարեցին, որ երկաթգծի աշխատողները աշխատանքի դուրս գան, և որ երաշխավորում են նրանց սպահնությունը: Դյուրահավատ բնակչությունը Հա-

վաքվեց, և թուրքերը նրանց կապկպելով տարան Մ. Ղարաքիլիսայից յոթ վերստ հեռու, բարձր մի սար, որի գագաթից սկսվում է Մեծ ձոր կոչված կիրճը: Այնտեղ նրանք, 400-ից ավելի մարդ, կոտորվել են և թողնվել առանց թաղվելու մինչև օրս: Շատ դիակներ հնգևզը կիրճով տարել է ցած և ամբողջ կիրճը, բարձունքից մինչև ստորոտը, սփռված է դիակներով: Առաջին նկարը՝ կիրճի ընդհանուր տեսքն է. 2-րդ նկարը առանձին տեսքն է, ուր երևում են թոկերը: Շատերի ոսկորները կրճտոված են զազանների կողմից, հազուստները ցիրուցան են:

5-րդ շարքի պատկերները ներկայացնում է Կարաբաշիյանցի ձմեռատան նկարը, Հաջի-Ղարա գյուղից ոչ հեռու: Ղարաքիլիսայից այս ձմեռանոց են բերվել կապկպված տղամարդիկ և խցկվել են այդ ձմեռանոց: Ձմեռանոցը Հրկիզվեց, և մարդիկ ողջողջ այրվեցին, իսկ նրանց, ովքեր պատահամար դուրս էին փախչում ձմեռանոցից, այդտեղ կանգնած թուրք ասկյարները, որ հիանում էին աննկարագրելի տեսարանով, գնդակահարում էին: Այժմ, ձմեռանոցից ոչ հեռու գտնվում են երեք խորը գերեզմաններ՝ լցված գիակներով: 1-ին և 2-րդ նկարները ներկայացնում են ձմեռանոցի ներքին տեսքը, իսկ 3-րդ նկարը՝ ընդհանուր տեսարան է:

Դարբաս գյուղից ոչ հեռու՝ Ղշլաղում և շատ այլ վայրերում, նույնպես կոտորված են շատ հայեր: Բոլոր սպանվածները բերված են Մեծ Ղարաքիլիսայից: Տեղի բնակիչների մոտավոր հաշվումներով սպանված են մինչև 5000—7000 մարդ: Կանանց և աղջիկների մեծ մասը բռնաբարված է, ունեցվածքը մեծ մասամբ թալանված է:

Ք. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 51, 52:

Հեռագրի պատճեն

Ղարաքիլիսայից Երևան՝ Զորահրամանատարին

17 նոյեմբերի, 1920

Երևան

Թարգմանություն ուսուցիչից

Նոյեմբերի 17-ին Ղալթաղչիից փախած, Ղարաքիլիսայից եկած 65-ամյա Վարդան Աֆրիկյանը հետևյալ տեղեկությունը հայտնեց. «Նոյեմբերի 14-ին, հետ ճաշու թուրքերը մտան Ղալթաղչի գյուղը մեկ թնդանոթով, մեծ թվով զնդացիներով: Սպանվածներ և վիրավորներ նրանց հետ չկային: Մենք նրանց դիմավորեցինք հաց ու աղով: Նրանք հայտարարեցին, որ մենք չվախենանք և չփախչենք, քանի որ նրանք գործ ունեն թուրքահայերի հետ: Մեր առաջարկությունը՝ զորքի համար ճաշ պատրաստելու, նրանք մերժեցին, ասելով, որ կճաշեն վաղը: Մինչև մուխը ընկնելը, նրանք շրջապատեցին գյուղը և հետո պահանջեցին գյուղի քահանային և երեք ազդեցիկ գյուղացիների ու նրանց վերցնելով իրենց հետ, իրենց զորքով հեռացան Փոքր Կապանակի ուղղությամբ՝ թնդանոթը թողնելով գյուղում: Նոյեմբերի 15-ին՝ ճաշի մամին, թուրքերը մեծ ուժերով և երեք զորասյունով նորից եկան: Մեկ զորասյունը մտավ Ղալթաղչի, մյուսը գնաց Կարաբոյա, իսկ երրորդը՝ Աղբուլաղ: Մինչ մուխը ընկնելը, նրանք գյուղը պահեցին պաշարված վիճակում, իսկ երեկոյան գյուղի ամաղից պահանջեցին հավաքել բոլոր գյուղացիներին և նույնիսկ երեխաներին, ձերբերին ու կանանց, իբր ցուցակագրման համար, սպառնալով, որ ով չներկայանա, կամ թաքցնի, կախաղան [կ]արբժարացվի, իսկ նրանց տները Հրի կմատնվեն: Բոլորին հավաքելով նրանք առանձնացրին բոլոր տղամարդկանց և 20 հոգանոց խմբերով, յոթ ասկերների ուղեկցությամբ ինչ-որ տեղ տարան: Այդ խմբերը նրանք խցկում էին տները և այնտեղ կոտորում: Նրանք բոլորից վերցրին զանակներ[ը] և փողերը, որից Հե-

սու 4-ական մարդ մտցնում էին տները և սվիններով խողխողում: Սվինների առաջին հարվածից հետո ես ճշալով ընկա գետին: Մյուսները սկսեցին ընկնել ինձ վրա, և այսպիսով ակերները չէին կարող իմանալ, որ ես կենդանի եմ: Դիակների տակից ես լսում էի սպանվող կանանց և երեխաների ճիչերն ու Հեծկլտանքները: Երևի նրանց հետ դատաստան տեսնելուց հետո, նրանք սկսեցին կանանց և երեխաներին կոտորել: Վերջիններին կոտորելուց հետո արդեն մուլթն էր, և թուրքերը լույս վառեցին: Վիրավորներին հայհոյելով՝ նրանց սպանում էին սվիններով: Այդպիսով նրանք փոքրից մինչև մեծ կոտորեցին ողջ գյուղը: Գիշերը ինձ հաջողվեց դուրս գալ դիակների տակից և տներին միջով, որոնք նույնպես լցված էին դիակներով, հասնել գյուղի ծայրը: Թուրքերը խարույկներ էին վառել և ցնծում էին: Ես աննկատ փախա Փոքր Կապանակի կողմը ու, անցնելով երեք վերստ, շրջվեցի Ավզի-բեկ գյուղի կողմը և նոյեմբերի 16-ի լուսաբացին եկա Համամյու»:

Հակառակորդի մասին ես չկարողացավ ոչ մի տեղեկություն տալ:

Սեպուհ

Ք. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 322

№ 3

Հեռագրի պատճեն

Ղարաբաղի իսլամյան զորահրամանատարին

17 նոյեմբերի, 1920

Թարգմանություն ուսուսերենից

Նոյեմբերի 16, ժամը 20-ի ռազմական գործողությունների ամփոփագիր.

Մեր հետախուզությունը պարզել է, որ Ղալթաղչի և Աղբուլաղ գյուղերը գտնվում են Հակառակորդի ձեռքում: Հակառա-

կորդի հետախուզները հասել են մինչ Ղալթաղ գյուղ և պահանջել են 800 մարդու համար տեղ պատրաստել: Հակառակորդը Բյուլուջան և Թոփալու գյուղերից պահանջել է 15 մարդ: Ղալթաղչից փախած մի կնոջ ասածով, Հակառակորդը երկու անգամ գրավել է այդ գյուղը, կոտորել է ողջ բնակչությանը չխնայելով նույնիսկ կանանց, երեխաներին և ծերերին: Պարզվում է, որ նոյեմբերի 16-ի մարտերի ժամանակ Հակառակորդը կորցրել է մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ, որոնց չեն հասցրել տանել: Նոյեմբերի 16-ին Մյանիս ուղարկված հետախուզները մատախուղի պատճառով ոչինչ չեն նկատել: Նոյեմբերի 17-ին Նոր-Միխայ-լովկայի ուղղությամբ ուղարկում եմ հետախուզներ:

Սեպուհ

Ճիշտ է՝ փոխտեղակալ,

Հեռագրի գեներալ՝ Նազարբեկով

Ք. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 307:

№ 4

Ջորբերի հրամանատարի շտաբի ամփոփագրից

17 նոյեմբերի, 1920

Թարգմանություն ուսուսերենից

Ջաջուռի շոկատ

Մեր հետախուզության կողմից պարզված է, որ Հակառակորդը նորից գրավել է Ղալթաղչի, Աղբուլաղ գյուղերը: Ղալթաղչի գյուղում թուրքերը կոտորել են ողջ հայ բնակչությանը: Ըստ ստացված լրացուցիչ տեղեկությունների, նոյեմբերի 14-ի և 15-ի կռիվներում թշնամին կրել է մեծ կորուստներ վիրավորներով և սպանվածներով, որոնց դիակները չեն հասցրել տանել:

Բաշ-Ապարանի ջուկում

Թուրքերը դրավել և կրակի են տվել Խինվայի գյուղը, բնակիչներին զուրս են քշել դեպի Չիրախլի գյուղը և այրել են նրանց ցախատներում:

Կասիտան (ստորագրութուն)
Ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 321:

№ 5

Մոսկվայի կոմիտեի պաշտոնյաներից Արամ Լյուլիկյանի վկայութունները Ղարսի դրության մասին

[23 դեկտեմբերի, 1920]

Լյուլիկյանը փախել է Ղարսից դեկտեմբերի 9-ին, ես այնտեղ թաքնված է եղել ամերիկացիների մոտ: Նրա ասելով երբ թուրքերը առաջին անգամ մտնում են Ղարս, զորքն ու խոժանը սկսում են թայանել և կոտորել Հայերին առանց սեռի և տարիքի խտրության, մոտավորապես տասնհինգ Հազար հոգի զոհ են գնում այդ կոտորածին: Կոտորածից ազատված տղամարդկանց պարբերաբար ուղարկում են դեպի Սարիղամիշ. մինչև իր մեկնելը թե քաղաքից և թե շրջակայքից ուղարկված կլինեն մինչև 30000 հոգի տղամարդ - 15-ից մինչև 60 տարեկան: Բուժաբուրության դեպքեր Հայ կանանց Հանդեպ շատ են պատահում: Թուրք սպայությունը և զորքը վարվում են Հայ կանանց Հետ այնպես, ինչպես ցանկանում են: Այժմ քաղաքում Հայ տղամարդ գրեթե չկա, մնում են միայն մասնագետները, որոնց թուրքերը օգտագործում են, և մի տասնյակ թաքնվածներ ամերիկացիների մոտ կամ այլուր: Թուրք զորական իշխանությունը Հայ բնակչության ինչքը և դուրքը սիստեմատիկ կերպով թալանում է, ուղարկելով դեպի Էրզրում այն ամեն, ինչ որ փոխադրելի է: Էրզրումից և շրջակայքից սկսել են Ղարս գալ թուրք առևտրական-

ներ, որոնք առևտուրը իրենց ձեռքին են պահում: Բացի թուրքական թղթադրամից ուրիշ ոչ մի թղթադրամ կուրս չունի:

Ամերիկյան կոմիտեն գործում է, բայց սահմանափակ: Վերջերս տարիլ են նրանց պաշտոնյաներից մոտ 90 հոգի և ուղարկել Էրզրում, դեռ որբերին ձեռք չեն տվել: Քաղաքական կուսակցություններ չեն գործում: Նախ թուրքերը խոտացել են քաղաքացիական իշխանությունը Հանձնել կոմունիստ ընկեր Բաբանյանին, բայց Լյուլիկյանի մեկնելուց մի քանի օր առաջ ընկեր Բաբանյանը և իր որդին ձերբակալվում են թուրքերի կողմից, սուսմ են, որ նրանք էլ ուղարկված են դեպի Էրզրում:

Քաղաքում կլինի մոտ երեք ոտս զորք: Թաղամասերը փոխադրում են դեպի Էրզրում:

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 36:

№ 6

Ալեքսանդրապոլի Լեղկոմի գեկույցից Հայաստանի Լեղկոմին

25 դեկտեմբերի, 1920

Ալեքսանդրապոլ
Թաղամասություն և ուսանողներից

Քաղաքում տրամադրությունը տազնապալի է, ահա արդեն երկու շաբաթից ավելի է, որ քաղաքից տարվում է բացաճակապես ամեն ինչ՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, շոգեքարչներ, հեռագրային և հեռախոսային սպարատներ, ավտոմեքենաների մասեր, մեքենաներ, կահկարասի և այլն: Մի խոսքով, բնակիչների ողջ ունեցվածքը տարվել է. գալառը ամբողջովին ամայացված է. բոլոր անասունները քշվել տարվել են. բնակիչների մի մասը սպանված է, մյուսները փախել են: Իսկ այժմ, երբ իրենց կողմից թալանված է ամբողջ ունեցվածքը և մոզովրդական տնտեսությունը հիմնովին քայքայված է, նրանք մեզ անվերջ այս կամ այն

պահանջներն են ներկայացնում, ոչ թե ինչ-որ բան մեզնից վերցնելու նպատակով, այլ որպեսզի սրեն մեր փոխհարաբերությունները և առիթ ստեղծեն ընդհարման համար:

Հեղինակ անդամ

Մ. Ջավադյան

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 11. և գ. 33, թ. 1:

№ 7

Հայկական ՍՍՀ Հեղինակի ներկայացված զեկուցագրից

28 դեկտեմբերի 1920

Երևան

Թարգմանություն Բուսնից

Ալեքսանդրապոլի գավառում և Ախալքալաքի շրջանում սրի են քաշվել մոտ 30 գյուղ, մի մասը, որ հասցրել է փրկվել, գտնվում է ամենաթվառ վիճակում: Քաղաքում ամբողջ պարենը թաքցված է՝ թուրքերի բռնազրավումից վախենալու պատճառով...: Բռնազրավելու գործում թուրքերը իրենք իրենց գերազանցեցին: Տարվում է ամենայն ինչ, նույնիսկ կրոնական բովանդակություններ...: Չբավականալով իրենց զգեստով, նրանք փողոցներում նույնիսկ օրը ցերեկով, կողոպտում են քիչ թե շատ լավ կոշիկներ կամ վերարկու ունեցող քաղաքացիներին...: Նրանց կառավարման սկզբնական շրջանում էրզրում են ուղարկվել 14-ից 28 տարեկան բազմաթիվ երիտասարդներ, Կարսից եկածներին տեղեկություններով, նրանց լրիվ մերկացրել են, հագուստի փոխարեն տվել են պարկեր և ստիպել են աշխատել այդպիսի սառնամանիքին, իհարկե նրանցից շատերը մահանում են քաղցից ու ցրտից: Կարմիր բանակի նկատմամբ թուրքերի վերաբերմունքը թշնամական է, թեև նրանք փորձում են թաքցնել դա:

Մի սպա ինձ բացարձակ ձևով հայտնեց, որ ուսու բուլլետեններին պետք է կոտորել:

Ասորազրույթյուն

Հոկտ. Սոց. Մեծ ուկույ. և Սով. իշխ. Հաղթանակը Հայաստանում

(ժամատարների ժողովածու), Երևան, 1960, էջ 438-439

(այսուհետև՝ Փաստաթղթերի ժողովածու):

№ 8

Պատճեն

ՀՍՍՌ Ալեքսանդրապոլի գավառի 2-րդ գավառամասի կոմիտարը
Երևանի Հեղինակին

1 հունվարի 1921

Քյավթաուլու

Թարգմանություն Բուսնից

Անցյալ 1920 թվականի դեկտեմբերի 26-ին Քյավթաուլու ժամանեց թուրքական մի ջոկատ, բաղկացած 36-րդ թուրքական եգերական գնդից:

Քեմալական շարժումը, որպես ազգային շարժում, սկզբից իսկ մեր առջև բաց արեց իր քաղաքական նպատակը՝ Հայաստանի ամայացնելը, լինի դաշնակցական, թե սովետական, անկախ կուսակցություններից Հայերի ոչնչացնելը...:

Պարենամթերքները ամբողջովին տարված են, բոլոր անասունները՝ հափշտակված, մարդիկ սարսափահար փախել են անտառները, գյուղերը վերջնականապես ավերված են, սև ամպեր են կուտակվել Հայկական տիրալի իրականության վրա, ոչնչանում է ժողովուրդը, ոչնչանում է Հարստությունը, մոտենում է սովա-

մահութեան դատան ուրվականը, մանավանդ, որ առջևում ոչ մի լավ բան չի նախատեսվում...:

Կոմիսար
խոսկականի Հետ ճիշտ է՝
ՀՍՍՒ պատգամավորութեան քարտուղար
(ստորագրութեան)
7 մարտի 1921
Մոսկվա
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 21,
նաև՝ Փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 463:

№ 9

Չեզոք գոտու Արմինիստրացիայի կոմիսարի օգնականը
Կենտրոնական Հեղկոմի նախագահ ընկ. Կասյանին

2 Հունվարի, 1921
Չեզոք գոտի

Տանիկների վերաբերմունքը վերջին ժամանակ փոխվել է դեպի ժողովուրդը, նրանք ոչ մի միջոց չեն խնայում ժողովրդի քայքայման և ճնշման համար, ամեն օր տանկական զորավաճ վայրերի գյուղերից գալիս են Չեզոք գոտի մեզ մոտ և գանգատվում են նրանց ավարառութեան, բռնաբարութեան և սպանութեանների համար, բացի դրանից ամսի 1-ին եկան գյուղացիները և Հայտնեցին, որ առաջինը եղող տանկական հրամանատարութիւնը Հավաքեց ամեն մի նյութական բանից «բայրա», որի մասին ունենք ստացականներ և փաստաթղթեր, ներկայիս փոխվեցին, նրանց տեղը եկել են նորերը, կրկին պահանջում են բայրա, չնայած որ ունենք Համապատասխան ստացական: Այս գիշեր ստացաք 4-րդ գավառամասի կոմիսարից գրութիւն, որը նկարագրում է ժողովրդի խուճապի մեջ լինելը, նրանք գալիս են գյուղերը և ան-

պաշտպան գյուղացիութեանը թալանելուց Հետո, կատարում են անխնա սպանութիւններ, այս մի քանի օրվա ընթացքում միայն 4-րդ գավառամասում սպանված են Հայտնապես 200-ից ավելի Հայ գյուղացիներ, մենք մեր միջոցներով անզոր ենք այդ բաների առաջը առնելու, ուստի դիմում ենք ձեր կարգադրութեանը, Հայտնեցի՛մք ձեզ ի գիտութիւն, միևնույն ժամանակ խնդրում ենք դիմել կարուկ միջոցների, ուր հարկն է և ազատել խեղճ քայքայված գյուղացիութեանը այդ դրութիւնից:

Կոմիսարի օգնական Գալոյան
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 30:

№ 10

Իգգիբըի ուսուցիչ Խշտոյանի Հայտարարութիւնը Ղարսի
դեպքերի մասին

6 Հունվարի, 1921
Երևան

Խշտոյանը փախել է Ղարսից դեկտեմբերի 7-ի գիշերը. Թուրքերը Ղարս գրավելու նրան հաջողվել է թաքնվել ամերկացիների մոտ: Թուրք զորքը քաղաք մտնելու, երեք օր անխնա և անպատիժ թալանել, բռնաբարել և կոտորել է: Երեք օրից Հետո փաշան հրամայել է մաքրել քաղաքը դիակներից, համաձայն Մոսկվայի Գույրերի կոմիտեի Հայտարարութեան, որ ականատես են եղել այդ մաքրումին, դրեթե յուրաքանչյուր տնից մեկ-երկու դիակ հանվել է: Հայ ազգաբնակչութիւնը այժմ զրկված է իր ամբողջ ունեցվածքից և ապրում է ստակալի դրութեան մեջ. սովա-մահութեան դեպքեր արդեն Խշտոյանի Ղարսում եղած միջոցին պատահած են: Թուրք զորական իշխանութիւնը զրազել է բոլոր վառելիքը. նույնիսկ Ամերիկայան Կոմիտեի Հաստատութիւնները մնացել են առանց վառելիանյութի:

Երեք օրից Հետո ընդհանուր կոտորած էլ եղել, բայց մասնակի սպանություններ Հաճախ պատահելիս են եղել: Բռնաբարությունները թուրք զորքի և զինվորի կողմից շարունակվում են, ասկյարները գիշերով, մտնելով Հայ տներ, պահանջում են կիներ: Ամերիկյան Հաստատությունները ևս գերծ չեն ասկյարների գիշերային այցելություններից: Խշոտյանը ականատես է եղել մի գիշեր, երբ ասկյարները գալով, իր թաքնված Ամերիկյան տնից պահանջել և ըռնի տարել [են] երկու կիներ, որոնց վերադարձրել են երկու ժամ պահելուց Հետո:

Թուրք իշխանությունը 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան տղամարդիկ Հավաքել է, գզեատները Հանելուց Հետո ուղարկել է Սարիզամիշ, մի ուսու, որ Հայ կարծվելով ուղարկված է եղել Սարիզամիշ, վերադարձվել է և պատմել, որ Սարիզամիշում ռազմագերիներին և տարագրյալներին դրությունը ստակալի է, թե զինվորներին և թե սպաների զգեստները առել են և սովել մեղոքից կարված ինչ-որ մի Հագուստ, աշխատեցնում են չարաչար, տալով միայն կես ֆունտ շաց և երբեմն բրնձալուր:

[Հարցաքննել է Արտգործմինիստրության
գրասենյակի վարիչ Վ. Թերբայանը]
թ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 32:

№ 11

Մարիամ Ջավարյանի Հայտարարությունը Ջաջուռի մոտ Հայ
գաղթականներին կողոպտելու մասին

10 Հունվարի, 1921
Երևան

Սանահինի մոտ և մեջը թափված կա անպատասպար 6000
Հայ գաղթականություն. Վրաց կառավարությունը կատեզորիկ
կերպով մերժում է նրանց թույլատրել շարունակել իրենց ճանա-

պարհը Վրաստանի միջով. Սանահինի Վրաց իշխանությունը
Հայանել է, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը չուտով այդ
գաղթականության մասին որոշ կարգադրություն չանի, ինքը
ստիպված կլինի գաղթականներին դուրս Հանել Վրաստանի տե-
րիտորիայից:

Տիկին Ջավարյանը, որ եկել էր ամսի 21-ին Թիֆլիսից,
գաղթականների գործերով դիմում է Ղարաքիլիսայի Հեղկոմին,
որպեսզի նա միջոցներ ձեռք առնե այդ խեղճ գաղթականներին
փոխադրել Հայաստան: Հեղկոմը Հայտնում է, որ ինքը լիազոր-
ված չլինելով այդ Հարցում, ավելի լավ է դիմել Երևան ընկ. Կաս-
յանին: Մինչ այդ մի գնացք, բաղկացած Հինգ վագոններից լե-
ցուն գաղթականներով, Ղարաքիլիսայի Հեղկոմը ուղարկում է
ղեկ Ալեքսանդրապոլ: Գնացքում լինում է նաև Ղարաքիլիսայի
թուրք սպա իր Հետևորդներով: Գնացքը Ջաջուռի մոտ թունելի
մուտքի առջև կանգ է առնում մեքենան ձյունի մեջ խրվելու
պատճառով և մնում է երկու օր. Ջաջուռի թուրք զինվորները և
խուճանը, տեղեկանալով այդ մասին, գիշերով Հարձակվում են
գնացքի վրա և թալանում են գաղթականներին, շատերին թողնե-
լով միայն ներքին շորերով: Սարսափահար գաղթականությունը
ուղարկում է իրենցից մեկը Ղարաքիլիսե Հեղկոմին խնդրելով
նոր մեքենա՝ Հետ գնալու դեպի Ղարաքիլիսե, որովհետև այդ տե-
ղը մնալը իրենց սպանում է թուրքերի կողմից կոտորած: Հեղկո-
մը ուղարկում է խնդրված մեքենան, որը բերում է գնացքը Ղա-
րաքիլիսա՝ ահաբեկված գաղթականներով:

Մարիամ Ջավարյան
Ք. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 39:

Հեռախոսագիր շտապ

Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ ընկեր Կասյանին

11 Հունվարի, 1921

Մեծ Արթուրի

Հայտնում եմ, որ ամսին 11-ին առավոտյան ժամը 11-ին թուրքական 12 ասկերներ Հարձակվեցին Եկանյեար գյուղի վրա, և Հրացանաձգություն տեղի ունեցավ մեր և եկողների միջև. Հրացանաձգությունը տեղեց Հինգ բուսե, որից Հետո ասկերները թողեցին և փախան, զոհեր չկան ոչ մեկի կողմից: Խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունը ուղարկել Ալեքս-պոլի թուրք Հրամանատարությունը, որպեսզի այդպիսի դեպքերը վերջ տրվեն, որը ահա կրկնվում է մի քանի անգամ և կարող են լուրջ Հետևանքներ ունենալ: Գրաված վայրերում ազգաբնակչության զրոյությունը խիստ վատ է, թալանից Հետո սպանությունները սովորական բան են դարձել: Համարյա թե մասսայական է, սպասում եմ Ձեր կարգադրությունը:

Չեզոք գոտի

Հեղկոմի նախագահ Գրիգոր Տեր Սարգսյան
Խ.Պ.Ք. Անուշավան Սարգսյան
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 24, 25:

№ 13

Ալեքսանդրոպոլի Հեղկոմի անդամ Նահապետի վկայությունը

14 Հունվարի 1921

Ալեք-պոլ

Ամբողջ զավառը բաժանված է 8 զավառամասերի, որոնցից 4-ը Արվաշայի մյուս կողմն են գտնվում, որտեք բոլորովին դատարկ են: 1-ին զավառամասը ունի 34 գյուղ, այս գյուղերից

մնացել են կիսազավառված դրուժյան մեջ 4-ը միայն՝ Ղարաքիլիսա, Գյուզգբանդ, Թափաղոլլաք և Դիարչի: Մյուս գյուղերում ոչ մարդ կա և ոչ մի անասուն: Այս շրջանից տարած գերիների թիվը Հասնում է մոտ 8000-ի. բռնաբարված են բոլոր կանայք, չխնայելով նույնիսկ 12 տարեկան աղջիկներին. պատահել էր որ աչքովս նսա, որ սայլերով գյուղերից բերում էին խոտ, իսկ տակին թաքցրել էին կանանց, 2-3 անձ: Ահա դրուժյունը: 11 զավառամասից զբաղվել են միայն 6 գյուղ: Ղուլաթի և Ղուլիջան գյուղերը բոլորովին քանդել են. այս շրջանում սպանել են 150 մարդ. գերիների թիվը 200 է. բռնաբարված են կանանց 90%. բացի թալանից վերցրել են նաև ամբողջ տավարի և Հարստության 1/8 մասը. Վերջերս էլ Բիսվթառի գյուղում խոտերի դեզի մեջ սպանել են մեր կուսակցական 10-ը ընկերներին: 111 զավառամասը բոլորովին թույլ չտվին մեզից մարդ զնայու: Այս շրջանի 15 գյուղերի բնակիչներին գաղթեցրել են Ձիվթալի գյուղը, նրանց ամբողջ Հարստությունը թալանի մատնելով: Տարել են գերիներ, բայց անհայտ է թե ուր:

IV զավառամասի 39 գյուղից մնացել են Մոլլազողչա, Հոռոմ և Միազիտլու գյուղերը: Միայն կանայք: Մյուս գյուղերում ոչ ոք չկա: Գյուղը թալանեղծ Հետո կրակ են տվել. բացի այս գյուղից, մնացած մի քանի գյուղերն էլ քանդված են բոլորովին:

Ամբողջ զավառից տարել են 300000 (երեք Հարյուր Հազար տավար), որից 200000-ը տարված է Ղարսի շրջանի Բաշքյանդիկարի շրջանը, իսկ մնացածը այս կողմումն են ծախել:

Քաղաքից և զավառից տարած գերիների թիվն է 14140 անձ, սպանել են 4845-ը, բռնաբարված կանանց և աղջիկների թիվը 25 Հազարից անց է: Թալանած ցորենի և ալյուրի թիվը մեկ ու կես միլիոն փիթից անց է: Կարող եմ ասել, որ չուներք զավառ. ամբողջ զավառի 75 Հազար բնակչությունից 15-ը Հազիվ է մնացել, ոչ մի Հարստություն չկա. ամենուրեք ամայություն է. մեր միլիցիոներներից ոչ ոք չի կարող զավառ դուրս գալ: Դրանց կամ սպանում են և կամ անհետ կորցնում: Սպանված են մինչև այժմ մեզից 22 միլիցիոներ, որից 13-ը կուսակցական. սպանել են նաև

մեր 2 կոմիտարները: Գերի տանելիս նույնիսկ չէին խնայում մեր կուսակցական ընկերներին. տարված են 30-ից ավելի կուսակցականներ: Գիշերները մտնում են տները թալանում, կանանց բռնաբարում, իսկ տղամարդկանց տանում են ու սպանում: Դրությունը սարսափելի է...

Հեղկոմի անդամ Նահապետ
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 5-7:

№ 14

Կարսի շրջանից ժխտատական Գևորգ Գևորգյանցի
վկայությունից

24 հունվարի 1921
Թարգմանություն Բուսերենից

Կարսի շրջանում թուրքական զազանությունների մասին կարող եմ վկայել հետևյալը. առհասարակ թուրք-քեմալականները քրիստոնյաներին, բացի մուսուլմաններից, վերաբերվում են թշնամաբար: Բոլոր քրիստոսաբողիքները, ինչպես տղամարդիկ, այնպես էլ կանայք, թաքնվել են թուրքերից: Կարս քաղաքում այժմ կարելի է հանդիպել միայն ծերերի, որոնց հաճախ քշում են հարկադիր աշխատանքի: Հայերին էրզրում ուղարկելու կապակցությամբ կասեմ Հետևյալ փաստերը. Կարսը զբաղեցրեց 5 օր անց, թուրքերը գերի ընկած բոլոր զաչնակ դիմորդներին, թվով 1500 մարդ ուղարկեցին էրզրում: Այնուհետև, բանտարկելով բոլոր քրիստոսաբողիքներին, մոտ երկու հազար հոգու, ուղարկեցին 18 վագոնով:

Ուղարկելուց հետո, ինչպես ասացի վերը, սկսեցին թալանել, բռնաբարել մնացածներին:

Հունվարի 10-ին Կարս բերեցին բազմաթիվ վիրավորների և պառկեցրին տեղական հիվանդանոցներում: Վիրավորների ա-

սաններից (իհարկե թուրք) թուրքերի և քրդերի միջև ինչ-որ տեղ կռիվներ են գնում, և վիրավորները այնտեղից են: Վերջին ժամանակներս ես վկա եղա, որ բազմաթիվ անասուններ, հացահատիկ Ալեքսանդրապոլից ուղարկեցին Կարս: Հունվարի առաջին օրերին Կարսից զորքեր ուղարկվեցին Արդահանի ուղղությամբ:

...Առհասարակ քրիստոնյաների զրությունը անտանելի է: Ամեն թուրք դիմվոր ու սպա իր պարտքն է Համարում ամեն ինչը տնօրինել իր կամքով:

Փ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 43, թ. 71:

№ 15

Հայաստանի Հեղկոմին, պատճենը՝ Ադրհեղկոմին, ՌԱՅԽՆՀ
Ժողովրդական Կոմիտարների Սերհրդին, III Կոմունիստական
Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտեին,
բուրին, բուրին, բուրին

25 հունվարի, 1921
Ալեքսանդրապոլ

Երկարատև ռազմական տիրապետության անտանելի ծանր մամլիչը, քաղաքացիական իրավունքների կատարյալ ոչնչացումն և քաղաքում ու գավառում ստեղծված սարսափելի պայմանների պատճառով մեր հետագա աշխատանքների անհնար լինելը, ստիպում են մեզ դիմել ձեզ ներկա Հայաստանի կոմիտեին:

1. Հավաքված և ուղարկված են էրզրում մինչև հունվարի մեկը Ալէք-պոլի գավառից և քաղաքից 15000 բանվոր և գյուղացի ի թիվս որոնց բազմաթիվ կոմունիստները:

Անհայտ կորել են և սպանվել 5000 մարդ:

2. 1 գավառամասում 34 գյուղից ողջ մնացել է միայն 4-ը, այն էլ առանց տղամարդկանց, բացառապես կանանցի մեծոդ ազգաբնակչությամբ, որոնց հանդեպ բռնությունները չեն զաղաքում:

3. IV զավատամատւմ ողջ է մնացել միայն 3 զուգը:

Այէք-պօլի զավատի գյուղացիների ողջ ինչքը տարված է: Գրեթե ողջ զավատում սերմացուի համար հատիկ չի մնացել: Տարված են պարենավորման բոլոր պաշարները, նույնիսկ քաղաքի պահեստներից: Քչված է 300000 դուխ մանր ու խոշոր անասուններ:

4. Հանված են և տարված Ղարս ու Տաճկաստանի խորքերը դէպօրի մեքենաները, երկաթուղային գույքը, տպարանական և այլ մեքենաներ...:

5. Անվերջ պրոֆակացիոն սպանութիւնները, կամ մեղադրանքները այդպիսի սպանութիւններում, օրինակ, անհայտ մարդկանց ձեռքով սպանված ասկերի համար մինչև օրս ձերբակալված տասը միլիցիոներներին, որոնցից մեկը արդեն մեռել է, սկզբում ցանկանում էին զնդակահարել, սակայն այժմ ազատելու համար պահանջում են 500 տոկի լիբա զլխագին: Այս զլխագինները ինչպես մասնավոր, այնպես և պետական բնույթ կրող, սխտեմա են դարձել և այդպիսով քամում են առանց այն էլ քայքայված երկրի վերջին հյուսիսները:

Ասկերները կատարում են ձերբակալութիւններ, դուրս են հանում տներից, մերկացնում, թալանում, բռնաբարում: Ներքնահարկերում կատարում են գնդակահարութիւններ չքմեղ (իմ'անմեղ.— Մ. Ն.) բանավորների և գյուղացիների:

Հալաքում են և բռնի ուղարկում էրզրում մասնագետ բանվորներին և արհեստավորներին...:

Հեղկոմի նախագահ՝ Մ. Գրիգորյան և ուրիշ.
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 2
և գ. 33, թ. 33—35:

Ռուսին քաղաքացի Վասիլ Իոսեկոյի վկայութիւնները
Վրաստանում Հայկական ՍՍՀ լիազոր ներկայացուցչութեանը

27 Հունվարի 1921

Թրֆլիս
Թարգմանութիւն ուսուերներից

Անցյալ տարվա հոկտեմբերի 30-ին գերի ընկնելով Կարսում թուրքերին՝ ես տեսա հետևյալը.

Քաղաքի բնակիչները, խուճապի ժամանակ վերցնելով իրենց ամեն արժեքավոր բան, փրկելու համար իրենց կյանքն ու ապրանքները, լցվեցին Մեղիք-քյոյ կայարանի ճանապարհին ընկած կիրճը: Առավոտյան ժամը մոտ 11-ն էր, երբ թուրքական հեծելախումբը գրավեց ճանապարհի վրայի բարձունքները, և միաժամանակ ամրոցի պարետի կողմից բարձրացվեց սպիտակ դրոշ և պատվերակութիւն ուղարկվեց թուրքական փայային Հայտնելու, որ Հայկական բանակն ամբողջովին Հանձնվում է: Երբ թուրքերը գրավեցին կարևոր բարձունքները, նրանք բարձրացրին կարմիր և սպիտակ դրոշները: Ժողովուրդը, տեսնելով այդ, Հանդարտվեց և, դրանից օգտվելով՝ թուրքերը զնդացրային կրակ բաց արին ժողովրդի վրա, որը տևեց մեկ ժամից ավելի: Վերջապես Հայտնվեցին թուրք սպաները և բռնեցին շենքում գտնվող ամրոցի պարետին, մարդկանց ու քիցեցին դեպի կայարան: Ես էլ ընկա նրանց մեջ, ու ճանապարհին մեզ քարկոծում էին և ուղեկցում Հայհոյանքներով: Բազմաթիվ կանաչք նետվեցին Կարս-Հայ գետը և խեղդվեցին: Տեսա Ամերիկայի ներկայացուցիչ պ. Ֆակսին ամբողջովին մերկ և դողողացող: Մեզ տեղավորեցին քաղաքում, 42 մարդ մի փոքրիկ սենյակում և 4 օր թողին առանց Հացի, այնուհետև տեղափոխեցին բանա, որտեղ առաջին օրը տվին յուրաքանչյուրին 1 ֆ. Հաց, բայց մնացյալ 3 օրերի ընթացքում ոչ միայն Հաց չտվին, այլև հրատարվում էին ջուր տալ, ինչի

պատճառով շատերի լեզուները ուռել էին: 5-րդ օրը 700-800 մարդ տեղափոխեցին ամերիկյան թելի գործարան, որտեղ թուրք զինվորները մեզ էլ ամբողջովին մերկացրին: Ողջ գիշեր խուզարկում էին մեզ և տարան նույնիսկ ամբողջ Հնոտինները: Ստիպված բոլորը ծածկվեցին բամբակով, իսկ վրայից՝ թելերով (գործարանում թել շատ կար): Երկրորդ օրը մեզ գնացքով ուղարկեցին Սարիզամիշ, իսկ այնտեղից՝ Էրզրում... Նրան տղամարդկանց բռնաբարման ղեպեր: Ես՝ որպես ռուսին, չուտով, այսինքն մի ամիս հետո ազատվեցի և եկա Կարս, որտեղ ապրեցի մոտ 3 շաբաթ: Կարսում ես թուրք ղոկտոր նուրի բնից իմացա, որ քաղաքում սպանված են 8 Հազար Հայեր (կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ), բայց իմ դիտարկումներով սպանվածների թիվը 10-12 Հազարից քիչ լինել չէր կարող, քանի որ մի ամիս անց քաղաքի չըջակայքում ղեռնա կարելի էր տեսնել բազմաթիվ դիակներ: Բոլոր կանայք, բացառութայամբ 2, 3 ընտանիքների, որոնց պաշտպանել են օսեթները, բռնաբարձված ու վարակված են: Ծառեր այժմ գտնվում են թուրք սպաների ու զինվորների մոտ, մի մասին էլ քրդերն են տարել իրենց գյուղերը: Քաղաքում կան մոտ 15-20 տղամարդ, որոնք էլ աշխատում են թուրքերի մոտ: Հայերի սպառնքներով լի բոլոր խանութները թուրքերը գրավեցին ու առևտուր են անում: Տները ամբողջովին թալանված են: Վերջին ժամանակներս չըջում էին խուզարկություններով, իրր փնտրում են պետական հանդերձանք և զենք և այդ պատրվակով Հափշտակում էին ամեն ինչ, որ գտնում էին տանը (սեղաններ, մահճակալներ և այլ) և բոլորը տանում են Էրզրում: Անմարտարակ տներում հանում են պատուհանների շըջանակները ու հատանկի փայտը և տանում են, իսկ մնացյալ մասը քանդում են փռեղու Համար: Ես՝ որպես ռուսինացի, իշխանութուններից թույլտվություն ստացա և, Հավաքելով փողոցի որբերից 50 երեխա (իսկ դրանք շատ շատ են և ամեն գիշեր տանյակներով սառչում են), բերեցի Ալեքսանդրապոլ և Հանձնեցի Հեղձոմին... Հունվարի 18-ին Ալեքսանդրապոլում, աղքատեղներում Հայտարեղված են մոտ 100 դիակներ, որոնց թվում էր գտնվում և Տեր Խորեն քահանան:

Պարզվել է, որ այնտեղ, երբ բանվորներին քշում են աշխատանքի, երեկոները հափշտակում են 2, 3 հոգու և քաղաքից դուրս սպանում են: Ալեքսանդրապոլից մինչև Նալբանդ կայսրանը գտնվում է թուրքերի ձեռքին և, ըստ տվյալների ոչնչացված է 140 գյուղ ու գլխովին կոտորել են 18-ից 45 տարեկան բոլոր տղամարդկանց: Մի խոսքով այս շըջաններում մնացած Հայերի, ինչպես նաև զերիների վիճակը Հուսահատական է: Գերիներից շատերը սառչում են, և շատերը մեռնում են սովից:

Վ. Իոնեկո
Ք. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 72-73
և գ. 43, թ. 34:

№ 17

Ավանատեսի վկայություններ Կարսի իրադարձությունների վերաբերյալ

2 փետրվարի 1921

Երևան

Թարգմանութուն ռուսերենից

Անցյալ տարվա հոկտեմբերի 30-ին՝ մոտ ժամը մեկին, թուրքական առաջավոր մասերը Հայկական բանակի կողմից առանց որևէ դիմադրություն մասն Կարս: Իշխանութունների կողմից չզգուշացված խաղաղ բնակչությունը, փոքր բացառութայամբ, մնաց իր տեղում... Քաղաքի գրավումից հետո տեղի Հայ խաղաղ բնակչության Համար սկսվեց արյունոտ օրերի շըջան, ուր չխնայվեցին ոչ կանայք, ոչ երեխաներ: Բացառիկ ղեպերից բացի, ինչպես օրինակ հրեա ղեղաղորդ Ռեյշանի և իր կնոջ սպանությունը, սպանում էին միայն Հայերին: Սպանությունների բոլոր ղեպերը ես ի վիճակի չեմ հիշելու, բայց մի քանի առանձին

փաստեր, որոնք խորապես տպավորվել են, կաշխատեմ Համառոտ Հայտնել:

Իմ քաղաքացիական կինը՝ Աերա Պետրովնա Սոկա-նայանը գիտության բուրբեր Կասակովսկայայի, Ադամալյանի և Շի-չենինայի Հետ, որ շատ նման էր ուսուի, վիրակապական նյութերով 5-6 օր շրջում էին տներում, ձեղնահարկերում, վիրավոր բնակչությունը նկուղներում բժշկական օդնութիւն ցույց տալու Համար: Իմ կինը ամեն օր Հիվանդանոցում, որտեղ ես փոքրամիկ երջանիկների Հետ թաքնվում էի, ինձ Հայտնում էր իր տեսած թուրքերի գազանությունների մասին: Տներ էին լինում, որտեղ նա տեսնում էր տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների մինչև 30 դիակներ: Մի քանի օրվա ընթացքում նրա տեսած դիակների ընդհանուր թիվը Հասնում էր մինչև 3 Հազար մարդու:

Կարել գրավման 8-րդ և 9-րդ օրը անձամբ տեսել եմ ինչպես 4-5 օրվա ընթացքում սայլերով տեղափոխում էին սպանված խաղաղ բնակիչների դիակները: Այդ ընթացքում ես Հաշվեցի մոտ 50 սայլ դիակներով:

Իմ տեսածների և իմ կողմից միանգամայն վստահության արժանի անձանց կողմից ստացված տեղեկությունների Հիման վրա, միայն Կարս քաղաքում թուրք Հյուրերի կողմից կոտորվել է մինչև 4 Հազար խաղաղ բնակչություն: Բացի դրանից բնակիչների ողջ ունեցվածքը ամբողջովին թալանված է: Կոտորածից և բնակչության վերջնական ջախջախումից Հետո սկսվեցին բոլոր փրկված Հայ տղամարդկանց ընդհանուր բանտարկությունները: Չեն խնայում 80-85 տարեկան ձեռքերին:

Բանտարկվածները տեղավորվել էին Կարսի մարզային բանտում և ամերիկյան արհեստագործական շենքերում, կայարանից Հետո: Նրանցից մի մասը մերկացվել էր մինչև բանտարկությունը, իսկ մնացյալ մասին մերկացրին կալանավորման վայրերում: Կարսի մարզային բանտի պետը ինձ Հայտնեց, որ իր մոտ գտնվում էին 3 Հազարից ավելի մարդ: Դրանից ավելին էր Հաշվվում ամերիկյան արհեստանոցներում: Բոլոր կալանավորների շուրթերը Հանելու մասին ինձ Հայտնեցին նաև ղեկավոր Տեր-Սարգիստ-

վը, Կարսի Ի-ին տեղամասի կոմիսարի օգնական Կարազեղովը, 4-րդ կուրսի ուսանող-բժիշկ Ադամովը, Կաղզման քաղաքի բնակիչ Պողոս Ասոյանը, որոնց Հաջողվել էր ազատվել բանտից: Բոլոր կալանավորներին մերկ վիճակում աշխատանքի ուղարկեցին, մի մասին Սարեղամիշ, մյուսին՝ էրզրում: Էշտազայում ստացված տեղեկությունների Համաձայն նրանց Հակայական մասը մահացավ:

Արամ Եսայան
Ք. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 67
և գ. 43, թ. 33:

№ 18

ԼեՍՆ Ալեքսանդրապոլի նոր գալուստամասի Հեղկոմից Հայաստանի Սովետական Հանրապետության Նախագահ ընկեր Կասյանին

4 փետրվարի, 1921
Արևիպոլի

36-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի գումարտակապետ Թայ-մաա Յարիկը, որի գումարտակը կանգնած է Ալեք-պոլի գավառի Բավթաուլի գյուղում, ճնշման տակ պահանջում է, որ Բավթաուլիի Պարսիի, Ղասամալիի և այլ գյուղերի բնակիչները ներկայացնեն իրան շնորհակալության թերթեր, այն մարդով, որ տեղիս թուրք Հրամանատարությունը լավ պաշտպան է Հանդիսացել խաղաղ ժողովրդին, տեղի չտալով ոչ անտեսական քայքայման, ոչ թալանի և ոչ էլ սպանության: Մի պահանջ, որը խտրով Հակասում է այդ ժողովրդի արդի կացության, որի անասելի սուկումների ու զուլումների տակ մահվան է գատապարտված տեղիս աշխատավոր գյուղացիությունը:

Երկյուղի տակ վերև Հիշատակված պահանջը կատարվեց:

ես Հասկանում եմ, որ խորամանկ և արեւելյան քաղաքականությունը յուրացնող իմպերիալիստ թուրք հրամանատարությունը այդ ստոր միջոցով ցանկանում է ազդել տեղի ունեցող կոնֆերանսի որոշումների վրա Հօդուտ իրենց քաղաքականության, Հայտնում եմ այս մասին պատշաճավոր կարգադրության Համար:

Լեզկոմի նախագահ (ստորագրութուն)
Ք. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 23

№ 19

Համառոտ տեղեկություններ թուրքերի գործողությունների մասին իրենց կողմից սփուլացված շրջաններում և Չեզոք գոտում (ՌՍՖՍՌ-ի կառավարությանը ներկայացված Հայկական ՍՍՀ Լեզկոմի ղեկուցարկից)

7 մարտի, 1921
Մոսկվա
Թարգմանութուն ուստերներից

Չընդհատվող բռնություններ, թալան, խաղաղ բնակչության սպանություններ, բռնություններ կանանց նկատմամբ: Ամեն տեղից թուրքիս է տարվում Հայաստանի ՍՍՌ պետական գույքը — մասնավոր կայքի և տնտեսության թալան, գյուղացիների անասունների հափշտակում, բնակչության պարենի վերջին պաշարների բռնագրավում:

Կարտաճ: Քաղաքը գրավելուց Հետո առաջին երեք օրերի ընթացքում խաղաղ բնակչության սպանությունները, թալանը և կանանց նկատմամբ թուրքական զորքերի կողմից բռնությունները ստացել են զանգվածային բնույթ: Այնուհետև սպանությունների և բռնությունների թիվը պակասեց ու այդ չափով շարունակվում է և հիմա: Բնակչությունից պարենի ողջ պաշարը

խլված է, վառելիքը ամբողջովին գրավված է, նույնիսկ որբանոցների չեն թողել: 18-ից 50 տարեկան տղամարդիկ Հավաքված են, մերկացված, փոխարենը այլուրի պարկերից զգեստանման մի բան հագցված և այդ տեսքով ուղարկված են Սարիղամիշ և ավելի Հեռու, որտեղ տեղավորվելով ամենաժանր պայմաններում, անհրաժեշտ սննդից Համարյա զրկված, նրանք դատապարտվում են դատան Հարկադիր աշխատանքի:

Ալեքսանդրապոլում: Թալանի, սպանությունների, բռնությունների, բռնազավթումների առավել վատթար պատկերը, որ մանրամասն հաղորդվել է ՀՍՍՌ Զինկոմի կողմից Բաբու XI բանակի զորահրամանատարին:

Աղբուլաղի և Համամուլի շրջաններում: Թուրք զինվորների զինված առանձին զորախմբեր ներխուժում են գյուղերը իրագործելով թալան, սպանություններ, բռնություններ կանանց նկատմամբ: Դեկտեմբերի 13-ին ժամը 2-ին նման դեպք տեղի ունեցավ Քյուլուշա գյուղում: Դեկտեմբերի 26-ին թուրքական ջոկատի կողմից Քյաֆթաուլի գյուղը գրավելուց Հետո, նրա տեղաբաշխման Համար առանձնացված բանվորների թվից ինը երիտասարդ կոմունիստներ, նույն գյուղի բնակիչներ, աշխատանքների ավարտին զազանաբար սպանվել են գյուղի մարազները մեկուկ, նրանց զիակները տարվել են Քյաֆթաուլի բնակիչ Ստեփանոս Բաշաջյանի սայլով, որից Հետո Հանցանքը ծածկելու Համար վերջինս նույնպես սպանվել է:

Չեզոք գոտում: Թուրքական զորքերի կողմից Հաճախակի փորձեր են արվում վերջինս գրավելու Համար իբր այնտեղ տիրող խառնափոթ վիճակը վերացնելու պատրվակով: Գոտուն սահմանակից շրջանների բնակչության վերաբերյալ թուրքերի վերաբերմունքը զգալիորեն մատանում է: Ամեն միջոցներ զորք են դրված բնակչության վերջնական տնտեսական քայքայման և նրա ստրկացման Համար: Հարկահավաքման պատրվակով գյուղացիներից խլվում է նրանց ողջ ունեցվածքը, հափշտակվում է վերջին անասունը: Մի Հարկահավաքից Հետո անմիջապես նշանակվում է նորը, որ ուղեկցվում է թալանով, բռնություններով,

որ սկսում են ընդունել զանգվածային բնույթ: Ընդամենը մի քանի օրերի ընթացքում միայն 4-րդ գավառային տեղամասային կոմիսարիատում գրանցված է 200 այսպիսի սպանություն...:

Ճիշտ է: Հայկական ՍՍՀ պատվիրակության
քարտուղար (ստորագրություն)
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 80 և գ. 43, թ. 17:

№ 20

Պատճեն

Ընկ. ՀԱՍՍ Արտոգործմանիստրին

14 մարտի, 1921

Մոսկվա

Թարգմանություն ռուսերենից

Քաղվածք Հայաստանի Հատուկ Հանձնաժողովի նախագահի տեղակալի Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի և Ալեքսանդրապոլի գավառներ 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ից մինչ 1921 թ. Հունվարի 10-ը կատարած ծառայողական ուղևորությունից:

Ղարաքիլիսայի գավառում բնակչությունը ամեն ժամ սարսափի մեջ է նալրանդ և այլ գյուղերում տեղակայված թուրքական զորքերի վայրագությունների պատճառով: Ասկերների առանձին խմբեր ամեն օր շրջում են գյուղերը և պահանջելով վերցնում մթերք և թանկարժեք առարկաներ: Հանրահայտ պատճառներով ինձ չհաջողվեց բացահայտել առանձին փաստեր, սակայն, այնուամենայնիվ կարողացա արձանագրել հետևյալը:

1. Երկու փաստաթուղթ ձեռք բերի՝ Քյուլուջա և Փամբ գյուղերի մյուզիկների հրամանները, որտեղ հանձնարարվում էր գյուղական Համայնքներին յուրաքանչյուր գյուղից անմիջապես Հանձնել 1 ոչխար, յուղ, 1 արծաթե ժամացույց և 1 ոսկե մատանի՝ ժամանող փաշային (?) նվիրելու Համար: Փաստաթղթերը Հանձնված են Մուստաֆա Մուրադիին:

2. Համայնու գյուղում տեղակայված էր Ղարաքիլիսայի կայազորից կարմիրբանակայինների բաժանմունքը: Կայազորի պետը իր նկատառումներով հետ էր կանչել այդ բաժանմունքը: Այդ նույն օրը բազմաթիվ տեղեկություններ ստացվեցին թուրքական ասկերների վայրագությունների մասին ոչ միայն Չեղզք գոտում, այլև նրանից այն կողմ (անասունների հափշտակում, թալան, կանանց առևանգում և այլն): Հաջորդ օրը Համայնու հետ ուղարկվեց կարմիրբանակայինների մի փոքր շոկատ, որոնք Վորզնավ գյուղում, հանցանքի վայրում, ձերբակալեցին 5 զինված ասկերների թայանած ապրանքի հետ: Այդ ասկերները Հանձնվեցին Ղարաքիլիսայում թուրքական ներկայացուցչին: Այդ կապակցությամբ ես անձամբ խոսակցություն ունեցա թուրք ներկայացուցչի հետ, որը նման երևույթը բացատրեց որպես թյուրիմացություն:

3. Ականատեսների պատմածներով Կարալ, Կարարան, Ղաչաղան, Քյուլուջա, Սպիտակ, Փամբ գյուղերը սարսափի մեջ են. թուրքական զորքերը իրենց պահում են, ինչպես թշնամու զեմ հաղթանակածներ և տանում են այն ամենը, ինչ որ կարելի է տեղադարձել:

4. Ալեքսանդրապոլի գավառը իրենից ներկայացնում է ավելի սարսափելի տեսարան. ըստ II և IV գավառամասերի ստուգված գյուղերի հաղորդագրության՝ այդ շրջաններում ոչնչացված են 54 գյուղեր: Գյուղեր կան, որտեղ նույնիսկ շուն չկա: Բնակիչները մասամբ կոտորված են, մի մասը զեռ-զեն են փախել, իսկ մեծ մասին ուղարկել են Կարս, Թուրքիայի խորքերը: Ես հավաքել էի փաստացի տվյալներ, որոնք հետագայում ստիպված եղա ոչնչացնել Ալեքսանդրապոլի կայարանում թուրքերի կողմից ինձ սպառնացող վտանգի պատճառով:

5. Ս. թ. Հունվարի 2-ին Հաջինազար ու Ղոնախկրան գյուղերի 2 տարեքավոր գեղջկուհիներից զիմում ստացա այն մասին, որ իրենց գյուղերից թուրք ասկերները առևանգել են 4 անչափահաս աղջիկ, որոնք այժմ գտնվում են Ալեքսանդրապոլում: Ձեռք առած միջոցներով հաջողվեց պարզել, որ այդ աղջիկ-

ները գտնվում են Արշակունի գյուղում, Կարախաչի փողոցում: Չնայած տեղի Հեղկոմի միջամտությանը՝ աղջիկները ոչ միայն չազատվեցին, այլև բողոքովին անհայտացան:

6. Լուսնվարի 3—4-ին լուր ստացա, որ գյուղերից բերվել են 20 հայ օրիորդներ: Թուրք սպաները, նրանց զինվորների շուրքեր հագցնելով, պատրաստվում են Կարս ուղարկել: Հեղկոմի եռանդուն բողոքները ոչնչի է հասցրին: Մեզ շատ լավ հայտնի էր, որ այդ աղջիկները գտնվում են վագոններում: Մեզ թույլ չափեցին նայել վագոնները: Թուրք պարետը մենակ մտավ վագոն և նույնիսկ հայտնեց, որ այնտեղ ոչ մի կին չկա:

7. Համարյա ամեն օր թուրքական հրամանատարությունը պահանջում էր 100 բանվոր, որոնք մեկ-երկու օր աշխատելով, սովորաբար անհայտանում էին. ըստ լուրերի նրանց ուղարկում էին Կարսի կողմը:

8. Իմ ներկայությամբ թուրքական հրամանատարությունը որոշակի հայտարարությամբ Հեղկոմից պահանջեց մեկ օրվա ընթացքում 10000 հրացան տրամադրել, որ չկատարելու դեպքում կսկսվեն համընդհանուր խուզարկություններ: Այդ սպառնալիքը չիրագործվեց լուկ շնորհիվ Մզիվանիի և Մուստաֆա Սուրբիի միջամտության:

9. Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը պաշտոնապես հայտարարեց, որ կարծեցյալ դաշնակների շատ մերթափառությունները և Ալեք-պոլի Չեկալի (Արտակարգ Հանձնաժողովի) բոլոր գնդակահարությունները կատարվել են թուրքական հրամանատարության ճշման ներքո:

10. Իմ Ալեք-պոլում եղած ժամանակ, ամեն օր, [Թուրքերը] գիշերով ներխուժում էին քաղաքի ծայրում գտնվող տները, վայրագություններ էին կատարում, հափշտակում էին այն ամենը, ինչ որ ուզում էին: Գանդատներն ու բողոքները Ռուշտի փաշայի կողմից չէին ընդունվում:

Առհասարակ Ալեք-պոլի և զավառի բնակչության վիճակը տաղանապալից է: Նա նվազում է ամեն օր, նվազում է և Ֆիդիկական և բարոյական իմաստով: Հեղկոմը, կոմկազմակերպությունը

ները և այլ, խաղալիք են թուրքական հրամանատարության ձեռքին, իսկ հաճախ էլ գործիք՝ Անկարայի բանակի Ալեք-պոլի կազարի քմահանույթները կատարելու համար:

Հայաստանի Չեկալի եսխազաչի տեղակալ Ամատունի
 իսկական հետ ճիշտ է.
 ՀՍՍԹ պատգամավորության քարտուղար (ստորագրություն)
 Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

№ 21

Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը Հայկական ՍՍՀ Հեղկոմին*

Թարգմանություն ռուսերենից

Հնարավոր չէ ներկայացնել զազանությունների և ավերածությունների լրիվ պատկերը, որ իրագործվել է Ալեքսանդրապոլում և նրա զավառներում թուրքական կարճատև տիրապետության ժամանակ, նախ այն պատճառով, որ զեռես շարունակվում են ստացվել սպանվածների, գերի տարվածների, վիրավորների, բռնաբարվածների, թալանվածների, ինչպես նաև ավերված գյուղերի, զոդացված անասունների, կողոպտած ունեցվածքի և այլ ցուցակները: Ստացված նյութը տալիս է հետևյալ մտավոր թվերը: Մարդկային զոհերը և ունեցվածքի կորուստը պատկերվում է հետևյալ կերպ.

Մարդկային զոհեր

	Տղամարդիկ	Կանայք	Երեխաներ
1 - սպանվածներ	3000	25000	5000
2 - գեղակահարվածներ	25	-	-

* Փաստաթուղթը թվական չունի, ըստ երևույթի կազմված է 1921 թ. ապրիլին - Ս. Ս.:

3 - սոփյոց մահացածներ	10000	12000	10000
4 - վերափորձներ	20000	15000	3000
5 - բուստորվածներ	-	50000 (զբանցից 20000 աղջիկներ)	-
6 - գերի տարվածներ	-	8000 (զբանցից 3000 աղջիկներ)	-

Հավաքված է Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի կողմից ստեղծված Հատուկ Հանձնաժողովի կողմից: Հանձնաժողովը շրջաբերական նամակով դիմել է տեղամասային հեղկոմներին՝ Հետաքրքրող Հարցի կապակցությամբ ստույգ տվյալներ հավաքելու համար և մշակված ձևով ստացել է տվյալներ, որոնք ի մի են բերված այստեղ:

Ստորագրություն
Ք. 114, ց. 1, գ. 46, թ. 4:

№ 22

Հուլի 2 շտապ

Ռուսաստանում և ողջ Կովկասում Հայ-կաթողիկեների Հոգևոր վարչությունից գիմուճը Վրաստանում ՀՍՍԻ դիվանագիտական ներկայացուցչին

7 մայիսի, 1921

Թիֆլիս

Թարգմանություն ուսուցիչներից

Արզվինի շրջանից սույն Հոգևոր վարչությունը ստանում է խիստ ցավալի տեղեկություններ. թաթարական գիշատիչ բանդաները ամայացնում են հիշյալ շրջանի գյուղերը և սիստեմատիկորեն կոտորում են Հայ խաղաղ բնակչությանը: Սաթլիել գյուղից, կոտորածից ինչ-որ հրաշքով փրկված, կամաններով, սարերով Ախալցխա եկած և պատահմամբ այստեղ հասած մի փախուստական պատմում էր, թե ինչպես ինքը ականատես է եղել իր համագյու-

ղացիների տանջամահությունը, արտակերպ խոսքերով նկարագրում է, թե ինչպես կտոր-կտոր են արել ու թառուհիս գտարեկան իրենց վանաՀայր քահանա Տեր Պողոս Բոյաջյանին: Այդպիսով ամայացան ու ջնջվեցին երկրի երեսից Սաթլիել, Պիսիկուր, Մամանելիս և ուրիշ գյուղերը, իսկ դրանց բնակչությունը գլխովին կոտորված է:

Այժմ նույն վտանգն է սպառնում Արզվին քաղաքին, որտեղ ներթալումն գտնվում է շրջանի ծաղկուն երիտասարդությունը և լավագույն մտավորականությունը, նույն ճակատագիրն է սպասվում քաղաքի բնակչությանը և մտավորականությանը:

Սույն Վարչությունը ենթակա հիշյալ քաղաքի ղեկան վարդապետ Կարապետ Դիրուզյանը ինձ հասցեագրված ապրիլի 12-ի իր վերջին նամակում, որքան որ թույլ են տվել տեղի ու ժամանակի հանգամանքները, ինչպես նաև քեմալականների խիստ հսկողությունը, ակնարկել է իրենց սպառնացող այդ վտանգի մասին և խնդրում է կենտրոնական Համապատասխան իշխանություններից անհապաղ օգնություն՝ այդպիսի վտանգը կանխելու համար:

Հարկ է նաև նշել, որ թուրքական բանակի երկու Հարձակումների ղեկավարում վերջին եմրուպական պատերազմի ժամանակ Արզվինի բնակչությունը երկու անգամ փրկվել է տեղի թաթար բնակչության շնորհիվ, որը մշտապես, փոխադարձ բարի դրացիական Հարաբերություններ է տածել Հայերի նկատմամբ, և հստակապես տեղացի մի քանի ազգացիկ մահմեդականների շնորհիվ, որոնք ամեն կերպ պաշտպանում ու Հովանավորում էին քաղաքի քրիստոնյա բնակչությանը:

Իսկ այժմ, վերջին Հավաստի տեղեկությունների համաձայն, տեղի թուրքական իշխանությունները քաղաքից հեռացրել և գերի են տարել այդ նույն մահմեդական պարագլուխներին, որոնք հովանավորում էին Հայ բնակչությանը:

Այս միակ փաստը երևի թաթարների զարգելի մտադրության միակ ապացույցն է Արզվին քաղաքի և արվարձանների Հայ բնակչությանը սպառնացող կոտորածի նախորդին:

եվ այդ պատճառով սույն Հոգեւոր վարչութիւնը թախան-
ձագին խնդրում է Ձեզ վերոշարադրյալը Հասցնել ուժ Հարկն է՝
չուտախույթ և անհապաղ միջոցներ ձեռք ստնելու, կանխելու Հա-
մար վտանգը և փրկելու հիշյալ շրջանում մնացած խաղաղ բնակ-
չութեանը, հիշելով, որ փոքրագույն դանդաղումը կավելացնի
Հարյուրավոր և Հազարավոր անմեղ զոհերի թիվը:

Վ. փոխտեղդ Առաքելական Ազմինիստատորի
և Հոգեւոր Վարչութեան անդամ Ա. Գապոյան
Փ. 114, ց. 1, գ. 131, թ. 6-7:

№ 23

Քաղվածք

Կապի աշխատակից Կոստանովիլու Հայտագրից ուղղված
Վրացական ՍՍՌ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին

13 մայիսի 1921

Քիֆիս

Թարգմանութեան ուսերեկից

...Ահա ինչպես է նկարագրում թուրքական զորքերի գոր-
ծողութիւնները Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի նախագահ ընկ
Սարգսյանը...:

Նոյեմբերի 7-ին, ժամը երեկոյան 10-ին Ալեքսանդրապոլ
քաղաքի կայարանն ու բերդը գրավեցին թուրքերը: Նրանք բռ-
կոտն էին, Համարյա մերկ, նույն զիւեր Հարձակվեցին կայարա-
նամերձ մասի և բերդին մոտ գտնվող շրջանի խաղաղ բնակչու-
թեան վրա: Առաջին իսկ վայրկյանից խախտվեցին Հայտութեան
պայմանները և անարգվեց պատվի ու ունեցվածքի անձեռնմխե-
լիութեան տարրական իրավունքը: Առաջին իսկ քայլերից պարզ-
վեց, որ քաղաքը տրվել է Հրոսակախմբերի քմահաճույքին: Թա-
լանը շարունակվեց նաև ցերեկը նույնիսկ քաղաքի կենտրոնում,

բայց ոչ այնպիսի արագութեամբ, և ոչ այնպիսի չափերով, ինչ-
պես ծայրամասներում:

Վաղ առավոտից Քաղաքային ինքնավարութիւնը Հեղեղ-
վեց զանազան զորամասերի՝ Հարյուրավոր փութ միջբքի պա-
հաններով, մինչդեռ կառավարութեան պահեստները Համարյա
թե գատարկ էին:

...Թուրքերը Հանեցին բոլոր Հեռագրային սարքերը, քա-
ղաքը անջատեցին ողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց
հրեշավոր ծրագրի իրագործմանը՝ մի ողջ ժողովրդի ոչնչացման
ծրագրին: Բոլոր ճանապարհները քաղաքից դուրս է Հակառակը
փակված էին: Ոչինչ էլէր թույլ տրվում անցկացնել: Քաղաքում
պարեն չկար. այստեղից մեկ եղբակացութեան — ժողովրդին
սպանել սովով: Արդյունքը թուրքերի Համար փայլուն եղավ: Աղ-
քատաղույն բնակչութիւնը և փախստականները մահանում էին
Հարյուրներով: Դիակները Հավաքելու Համար կապելու միջոցնե-
րը չէին բավարարում: Այդ միջոցառումը ուժեղ կերպով անդա-
դարձավ երեսանների վրա, որոնք մահանում էին փողոցներում:
Դրան պետք է ավելացնել նաև մեր խտտուշունչ ձմեռը որևէ տե-
ղից վառելիքի ներկրման արգելքով:

Եթե մենք խոսում ենք ծրագրված գործողութիւններին
մասին, որոնց նպատակն է մի ողջ ժողովրդի ոչնչացումը, ապա
նկատի ունենք, բացի բացահայտորեն իրագործվող զագանութ-
իւններից, նաև գաղտնի կարգադրութիւններ, խորամանկ գոր-
ծելիքներ, որոնք բերում են նույն նպատակին: Օրինակ, ամենոր-
յա Հրամաններ՝ իբր աշխատանքի Համար Հարյուրավոր մարդիկ
պահանջելը: Հավաքում էին անհաշիվ քանակի, մեծ քանակի երե-
տասարդների, և ուղարկում Կարս, Սարիզամիշ, Հրզրում: Բոլորին
մենք Համարում էինք անդարձ զոհվածներ: Միայն ստանձին ան-
հատներ դուրս էին պրծնում և այն էլ մահվանը դիմադրելու ա-
մենայն ունակութիւնը կորցրած: Փողոցներում Հափշտակում
էին տղամարդկանց, որոնք անհետ կորչում էին: Միայն Հիմա են
Հայտնաբերվում նրանց դիակները ջրհորներում, փոսերում, ձո-
րակներում, տների ավերակներում, գետերում և դաշտերում:

Եւ ականատես էի մի սարսափելի տեսարանի. Ալեքսանդրապոլից դեպի Ղարաքիլիսայի կայարանի ուղղութեամբ, 20 վերստի վրա, թունելի վրա կա ձորակ, որը լցված է բացառապես կանանց ու երեխաների դիակներով: 1/2 վերստ Հեռավորութեան վրա նրանք ցրված են բաց տեղում, և Հոսոզ առվակը ամեն ժամ ի Հայտ է բերում ավելի ու ավելի դիակներ: Մոտավոր Հաշվումներով այնտեղ կա ոչ պակաս 1200 դիակ, չհաշված նրանց, որ դեռ չեն Հայտնաբերվել ջրի տակից, բայց որոնց ձեռքերն ու ոտքերը երևում են Հողի տակից: Վերքերը մեծ մասամբ գնդակի են կամ սվինի: Մարմնի դիրքից և շորերից կարելի է վստահորեն ասել, որ սպանված կանայք չեն խուսափել բռնությունից:

Տեղական իշխանությունների կողմից կազմված Հանձնաժողովի մոտավոր Հաշվումներով քեմալականների կողմից Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և դավառի ռազմական օկուպացիայի ժամանակ մարդկային կորուստները Հետևյալն են.

Տղամարդիկ	
սպանվածներ	30000
վիրավորներ	20000
գերիներ	18000
կախազան Հանվածներ	25
սովից մահացածներ	10000

Կանայք	
սպանվածներ	15000
վիրավորներ	10000
բռնարարվածներ	25000
առևանգվածներ	2000
սովից մահացածներ	5000

Աղջիկներ	
սպանվածներ	10000
վիրավորներ	5000

բռնարարվածներ	10000
գերի տարվածներ	3000
սովից մահացածներ	1000

Երեխաներ	
սպանվածներ	5000
վիրավորներ	3000
սովից մահացածներ	10000

Քեմալիստների վերաբերմունքը քաղաքացիների ունեցվածքի վերաբերյալ Հաշվիչ Հանձնաժողովի կողմից բնութագրված է Հետևյալ կերպ.

«Բայց առավել նողկալին այն էր, որ որը ցերեկով, բայց նախորդ կազմված ծրագրով սպաները, սալլերով ու ֆուրգոններով, թուրք զինվորների Հետ, ներխուժում էին բնակիչների տները և վերցնում էին իրենից ինչ-որ արժեք ներկայացնող ամեն ինչ: Դա, նրանք ասում էին, վերցնում են որպես «փեչքեչ»:

Նույն ճակատագրին արժանացան զավառից սխալած բնակիչների ամբողջ անասունները...:

Փ. 114, ց. 2, գ. 169, թ. 10-12:

№ 24

Հայերի կոտորածը Ջաջուռի շրջանում
(ամերիկացի Ջարլզ Ֆ. Գրանտի վկայությունները)

20 մայիսի 1921 թ.

Ղարաքիլիսա
Թարգմանություն Լուսերենից

Եւ՝ ներքոստորոգյալ Ջարլզ Ֆ. Գրանտ, Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչը, այն բանից Հետո, երբ ինձ

Հասան լուբեր, որ վերջերս թուրքերի կողմից էվակուացված Ադրուլաղի շրջանում Հայտնաբերվել են Հակայական քանակութ-
յամբ Հայերի դիակներ, Ամերիկյան կոմիտեի անդամներ Ռեյ Լ. Օզդենի և Ջորջ Ա. Բեյ-Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ մեկնեցի
այնտեղ 1921 թ. ապրիլի 28-ին:

Մենք Ադրուլաղ Հասանք, այնտեղից ուղեկցի Հետ խնու-
զով ճամփա ընկանք դեպի Ջաջուռի լեռնաշղթա:

Ջաջուռի լեռնանցքի Համարյա կատարին ուղեկցողը
կանգնեցրեց ավտոմեքենան և մեզ Հրավիրեց Հետևել իրեն ճա-
նապարհի Հյուսիսային կողմում ընկած նեղ ու խորը Հեղեղատի
Հատակով Հոտոլ գետի Հունով: Ոտո երկու Հարյուր ոտնաչափ
Հեռավորության վրա մենք Հանդիպեցինք զգալի թվով դիակներ՝
մեծ մասամբ երեխաների: Այդտեղից մոտ երկու Հարյուր Հիսուն
ոտնաչափ տարածության վրա թափված էին մարմինների կույ-
տեր, որ ընկած էին կիրճի երկու կողմերում՝ մասամբ ավազով
ծածկված: Որոշ մարմիններ ընկած էին Հուռի Հատակի խորքում
ըստ երևույթին դազաթների ձևաչափի պատճառով ավելացած
ջրի ճնշման միջոցով քշված իրենց նախնական գտնված վայրից:

Դատելով վերքերի բնույթից և մարմինների դիրքից և
շատ այլ նշաններից՝ մենք եկանք միաձայն եզրակացության, որ
Հարևան գյուղերի մի խումբ Հայեր, ինչը Հաստատվում է այն
փաստով, որ կենդանի մնացած գյուղացիները Հասցրել են ճանա-
չել և թաղել զգալի թվով տուժածների, կոտորվել են երեք կամ
չորս մոխր դրանից առաջ, ինչի մասին բավական պարզ խոսում
էր մարմինների վիճակը:

Ձոհերի թիվը տատանվում է մոտավորապես 1200-1500-ի
միջև, որոնք ըստ գտնված պարկուճների քանակի մոտ 200 է, մեծ
մասամբ սպանվել են սվիններով կամ որևէ այլ սառը գենքով, ին-
չը Հաստատվում է բազմաթիվ բնորոշ վերքերով, օրինակ կտրված
կուրծքեր, Հզի կանանց պատուված որովայններ և այլն:

Առավել բացորոշ առանձնահատկությունն է տղամարդ-
կանց դիակների լրիվ բացակայությունը, տղամարդ գոհերից ա-
մենից ավազը Հազիվ 14 տարեկան էր:

Պարկուճների վրա թուրքական զորքը և կիսալուսնով ու
աստղով մի քանի փամփուշտների պատյանները կասկած չթողե-
ցին, թե ովքեր են մարդասպանները:

Ձոհերը գնդակահարվել են շատ մոտ տարածությունից՝
կանգնեցված լինելով գառիթափի ամենածայրում: Զառիթափից
Հինգ կամ վեց քայլի վրա եղած մի շարք փամփուշտներ կասկած
չեն թողնում այդ մասին: Դրանից Հետո մարմինները թափվել են
գետահունի կողքերին և ծածկվել են Հողով Հետքերը ծածկելու
Համար:

ես լրիվ Համոզված եմ, որ կիրճից քիչ վեր գտնվող կանա-
ցի սպիտակեղենի ծվեններով ծածկված ոչ մեծ Հարթ սարահարթը
վկան է եղել ոչ քիչ բռնության:

Մեզ Հայտնեցին, որ այդ նույն կիրճից վեր՝ Հինգ վերստի
վրա, գտնվում էին մեծ քանակությամբ դիակներ, սակայն անբա-
րենպաստ եղանակի պատճառով մեզ չՀաջողվեց Հասնել այդտեղ,
ինչպես նաև նկարահանել տեսածը:

Կոտորածի տեղում թափված փամփուշտների ուղիղ Հա-
վասար շարքը, պարզ կերպով ցույց էր տալիս, որ տեղի ունեցածը
իրագործվել էր ուսուցված և դիպուկ ղեկավարված զորքի ջոկա-
տի կողմից:

Մենք բոլորս ցանկացած ժամանակ պատրաստ ենք Հաս-
տատել բոլոր վերը ասվածը:

Զարլո Ֆ. Գրանտ

Ղարաքելիսայի Ամերիկյան կոմիտեի նախագահ
Ք. 114, ց. 1, գ. 124, թ. 8 և գ. 131, թ. 13, գ. 134, թ. 1:

Վրացական կառավարութիւնում ՀՍՍՌ Լիազոր ներկայացուցչին

ԱրղաՀանի շրջանի Հույների լիազոր
Անաստասիա Կ. Կազանջիդիից

30 մայիսի, 1921

Թիֆլիս

Թարգմանութուն ուսւերենից

Դիմում

ԱրղաՀանի շրջանից ս.թ. փետրվարի 23-ին վրացական բանակի նահանջից Հետո, մի շարք գուղեր, այդ թվում և Հինդ Հունական, գրավվեցին թուրքերի կողմից, ընդ որում Բերբերքում և Թորոսխնվում մնացած Հույն բնակչութունը՝ 120 ընտանիք, թուրքերի կողմից մատնվեց Հրի ու սրի:

Հետագայում պարզվեց, որ բացի 30 Հոգուց, որ փախուստով փրկվել էին Ախալցխայի կողմում, ԱրղաՀանի շրջանի տարբեր գյուղերում կենդանի են մնացել 44 Հոգի և Արղվիլի շրջանում ինչը մանկահասակ երեխաներ:

Ինչպես այժմ Ախալցխայում գտնվող այն 30 Հոգու, այնպես էլ Անկարայի կառավարութայն տարածքում մնացած 53 Հոգու ճակատագիրը Հավասարապես ողբալի է և Հնարավոր չէ նկարագրել:

Ախալցխայի Հեղկոմի և 96-րդ բրիգադի շտաբի լիազորութայնը խնդրում են շտապ կարգադրութուն և միջնորդութուն՝ Անկարայի կառավարութայն առաջ նախկին Հայկական, իսկ այժմ Անկարայի կառավարութայն տարածքում մնացած 53 Հոգուն ազատելու կապակցութայնը, որոնց ցուցակը կցվում է. ինչպես նաև թույլ տալ նրանց մուտքը Վրաստանի տարածք, այնու-

Հետև Հունաստան ուղարկելու Համար և նրանց ինչպես պարենի, այնպես էլ նյութական օգնութուն ցույց տալ:

ԱրղաՀանի շրջան
Հույների Լիազոր (ստորագրութուն)
Փ. 114, ց. 2, գ. 83, թ. 121:

№ 26

Հայաստանի Արտաքին գործերի կոմիտարի Հեռազրից
Հայաստանում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Լեզրանին

Թարգմանութուն ուսւերենից

Կարսի շրջանից ստանում ենք շատ տազնապալից լուրեր Հայ բնակչութայն մնացորդների և գերինների նկատմամբ թուրքական իշխանութայնների վերաբերմունքի մասին: Թուրքական հրամանատարութունը, շարունակելով Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման նախկին քաղաքականութունը, բնակչութայնը աքսորում է Թուրքիայի խորքերը: Տասնհինգ օր առաջ Կաղզվանի Հայ փախստականները՝ մոտ 500 Հոգի, քշվել են Էրզրումի կողմ: Այդպիսի ճակատագիր ունեցան նաև Սարիղամիշի Հայերը: Առաջիկայում՝ մինչև Թուրքիայի Հետ խաղաղութայն պայմանագրի կնքումը, Հարկ չՀամարելով Հայաստանի կառավարութայն անունից գործել տվյալ Հարցի վերաբերյալ և կամենալով մեր գործողութունները Համաձայնեցնել Ձեզ Հետ, խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել կոտորվող բնակչութայնը փրկելու Համար: Կարծում ենք, որ Կարտում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցչի սակայնութունը կունենար թուրքերի Համար զսպող նշանակութուն:

Արտաքին գործոց կոմիտար Մուսվաթյան
Փ. 114, ց. 2, գ. 31, թ. 76:

Փաստաթուղթը թվագրված չէ, ըստ երևույթին կազմված է 1921 թ. մայիսին - Ս. Ն.:

Արտաքին գործերի մինիստր Մուսլյանի Հեռագիրը
Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Դավլաթովին

2 Հունիսի [1921]

Թարգմանություն ուսանողին

Հանձնենք ընկեր Մյասնիկովին Ղալթաղչի, Աղբուլաղ և Կարաբոյա գյուղերի շրջանում Հայերի դիակների թաղման վերաբերյալ արձանագրության քաղվածքը. «Ընդամենը թաղված են 11886 դիակներ, որոնցից 90% գերազանցապես կանայք ու երեխաներ են, իսկ 10%-ը՝ տղամարդիկ: Դիակների վրա եղած վերքերից երևում է, որ կոտորածը կատարվել է գազանաբար. օրինակ դիակների վրա կարելի է տեսնել սվիններից և դաշույններից ստացված 10-15 վերքեր, մեծ քանակությամբ դիակներ առանց գլխի էին՝ ամենազաժան ձևով այլանդակված, իսկ կոտորվածների մի մասին այրել են շենքերում: Աղբուլաղ գյուղում տեղի բնակիչներից սպանվել են 1186 հոգի, Ղալթաղչի գյուղում՝ 2100 հոգի, Կարաբոյա գյուղում՝ 1100 հոգի, այս երեք գյուղերում բուն բնակիչներ են ընդամենը 4386 հոգի և այս երեք գյուղերում Կարսի շրջանից ու Ալեքսանդրապոլի գավառից պատուաբարված փախստականներից թուրքերի կողմից կոտորված է 7500 հոգի, իսկ ընդամենը՝ 11886 հոգի»:

Արտգործմինիստր Մուսլյան

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 86:

- Արդուլ Դամիդ II 4, 64, 66
Արուսյան խաչատուր 22
Արախան ԱՆԿՅՈՒՐԱՅԻ 43
Արախան Երևանցի 51
Աղայան Ռ. 75
Աղանով, հյուսիստոս 9, 10
Աղանով, ուսանող-բժիշկ 149
Աբաթուրը տես Մուստաֆա Բենալ
Ալեքսանդր երրորդ 62
Ակինյան հ. Լերսես 53, 120
Աինդ Դիլմի 10
Աղամալյան 148
Ամատունի 155
Անասյան Գ. Ա. 43
Անդրոնյան Արամ 68, 99
Անդրանիկ զորավար 22
Աշիկ փաշա-զաղե 32
Առաքել Բաղիշեցի 43
Ավագյանց 127
Ավետիսյան ժ. Ա. 49
Արիևիչ Գ. 110-112
Արծրունի Գրիգոր 22
Արղուսյան Դովսեփ 22
Արմեն Գարո 22, 23
Արշ Գ. 58, 60
Արշարունի Դովհաննես 81
Արևշատյան Սեն 43
Ասոյան Պողոս 149
Աֆրիկյան Վարդան 129
Բարաջանյան 133
Բաղրամյան Մովսես 55
Բայաջյան Ստեփանոս 151
Բայազիդ 45
Բայրոն Ջորջ Գորդոն 77, 79
Բարրի Անրի 7, 73, 74, 86, 123
Բարկան Օմեր 24, 25
Բեյլա Կ. 113
Բեհաստդին Շաքիր 100
Բեյլեքյան Արտուր 75
Բեյ-Սամիկոնյան Ջորջ Ա. 162
Բեմստեյն Դովբեց 69, 89, 91, 95
Բերգֆելդ 95
Բերձենիշվիլի Լ. Ա. 46
Բլիս Է. Ա. 27
Բոյաջյան Տեր-Պողոս 157
Բոյան Բագրատ 17, 18
Բորոզդին Ի. Ն. 29
Բրայս Ջեյմս 7, 86, 123
Բրյուսով Վալերի 8, 86
Գալոյան 137
Գապոյան Ա. 158
Գերոզի Աֆրանձես 39
Գերտլինգ Ֆրոն 96
Գիբբոնս Դերբերդ Ադամս 7, 86, 123
Գլադստոն Վիլյամ 25, 29, 30
Գլինկա Սերգեյ 27, 29
Գոտլիբ Վ. 12
Գորդլսկի Վ. Ա. 104, 123
Գրոյանով Բ. Տ. 25, 26
Գրիգորյան Ս. 144
Գրին Ֆր. 27
Գուլիև Ա. Ն. 52
Գևորգ Չորրորդ 16, 62
Գևորգյանց Գևորգ 142

Պաղոթյան Վահագն 71, 75, 124
Պաշտենց խաչիկ 78
Պեվալ Շառլ 60
Պերժավին Ն. Ա. 37, 38
Պիլլոն էմիլ 17, 27
Պիրուզյան Կարապետ 157
Պրսոն 115
Պոնդուա Վ. Պ. 46
Պոսոյան Ի. Ա. 34, 39, 50
Պոստոնսկի Ֆ. Ա. 63, 64
Պովարով 166
Պուկաս 40

Եարտըմյան Կ. Տաճատ 21
Եսայան Արամ 149

Զավարյան Մարիամ 134, 138
Զավեն 74, 108, 123
Զեքի փաշա 64
Զուլալյան Մանվել 25, 48, 54

Էմին Գովսեփ 22
Էնգելս Ֆ. 27, 28
Էմվեր փաշա 11, 75, 89, 97, 100,
101, 122, 124
Էվլիյա Չելեբի 48, 49, 56

Թալեսթ Մեծնոց փաշա 11, 68,
69, 75, 76, 81, 89-91, 99-
102, 108, 122, 124

Թահսին բեյ 94
Թայման Ֆաիկ 149
Թեհլիրյան Սողոմոն 76, 102
Թոյնրի Սոմոլոյ 7, 86, 123
Թունանյան Գովհաննես 22, 77

Ժոքեր Ա. 15, 61

Իբրահիմ Փեչևի 46
Իբրահիմով Ջ. Ի. 52
Իման Աֆետ 24
Իոնեսկո Վասիլ 125, 145, 147
Իսահակյան Ավետիք 22
Իսայի 39, 49
Իսպեշեղյան Վահան 119

Լաոնիկ Գալկոկոնդիլ 39
Լեզրան 165
Լեո 17, 30, 34
Լեպսիուս Յոհաննես 7, 69, 86,
89, 93, 123

Լիբկնեխտ Կարլ 97
Լիխտոլին Ա. 15
Լիման Ֆրոն Սանդերս 92
Լիպարիտյան ժ. 76
Լյուիկյան Արամ 132, 133
Լոուբեր 81
Լուկաս Նոտարա 41

Խանջյան Գայրապետ 62
Խաչիկյան Լ. Ա. 53
Խշոտյան 137, 138
Խորեն քահանա 146
Խրիմյան Սկրտիչ (Խրիմյան
Գայրիկ) 62

Կազանցիդի Անաստասիա Վ.
164
Կամարովսկի Լ. Ա. 27
Կարաբեքիր 124
Կարազեղով 149

Կարաքաչիյանց 128
Կասակովսկայա 148
Կասյան 136, 139, 140, 149
Կինրոս 109, 111
Կլեյտոն Ջոն 115
Կյոպպերտ 91
Կյուլիեբեկեր Վ. 79, 80
Կոլոշև Ն. 70
Կոմիտաս 22
Կոստանդզովի 158
Կովալսկի Մաքսիմ 86
Կրես, Ֆոն 96
Կուլցոֆ 94

Գալիդե Էդիպ 102
Գալկոթյան Գովհ. 15, 61
Գալկոթյան Վ. Ա. 52
Գամանիկ Իվան 70
Գամբարձումյան Վ. Գ. 112
Գամմեր Պուրգոստալ Յոզեֆ Ֆրոն
45, 55, 56

Գարուբոյնյան Աշոտ 15
Գարուբոյնյանց 127
Գեգել 27

Գեմինգուել Էմեստ 117
Գերն Արթուր Բ. 81

Գիլդերբրանտ Էմիլ 121
Գիմի բեյ 95
Գյուլգո Վիկտոր 27, 30, 80
Գուց Ֆրոն դեր 97

Գոհեմլոգե Լամզեմբուրգ 91
Գովհաննիսյան Աշոտ 56
Գովհաննիսյան Խորեն 62
Գովհաննիսյան Ն. 73
Գովհաննիսյան Ռ. 75
Գովսեփ Էմին 54

Գովսեփյան Ա. 117
Գուլուսի բեյ 95
Գուսեյնով Ի. Ա. 52

Դազիյանց 127
Դասաբյան Ջ. 70

Ենմենյան Կ. Սահակ 51
Ենիգուզյան Կ. 70

Մահմուդ Քյամիլ փաշա 95
Մարկվարտ Յոզեֆ 86
Մարքս Կարլ 27, 28
Մաքսիմով Վ. 65
Միլիվանի 154
Մետրոպ Մաշտոց (Մաշտոց) 14,
16, 45, 47, 62, 82

Մեվլան-զադե Ռիֆաթ 67, 69,
100

Մետերնիխ Վոլֆ 69, 91, 92
Միլլեր Ա. Ֆ. 11, 33

Միլլինգեն Ֆրիդրիխ (Օսման
Սեյֆի բեյ) 61, 62

Միլս Միմնի 115
Միխայլովիչ Կոնստանտին 41,
42

Միլբայելյան Վ. 75
Միլբայելյաններ 78, 120
Մյասնիկով 166

Մուլտե 60
Մոր Ռոման 78
Մորգան ժակ դը 86
Մորգենբաու Գեորգ 7, 19, 71,
86, 123

Մորոման 69, 89
Մուսկան 165, 166

Սուհամմեղ II (Մեհմեղ II) 25, 28, 30, 31, 35, 37, 39, 41-45
Մուստաֆա Սուրբի 152, 154
Մուստաֆա Քեմալ 86, 109, 119-122
Մուրադ IV 48, 55
Մուրադյան Պարույր 6

Յորգա և. 37

Նազարբեկով 131
Նազարյան Ստեփաննոս 22
Նազըմ բեյ 67, 68, 100, 101
Նայլտով 65
Նահապետ 140, 141
Նայիմ բեյ 68, 99
Նանսեն Ֆրիտյոֆ 123
Ներսես Աշտարակեցի 22
Նոզալիս Ռաֆայել 71
Նուրի բեյ դոկտոր 146
Նուրի-բեյ Աբրուլլահադ 99

Շահամիրյան Շահամիր 22
Շատրոբիան 58, 59
Շաքիր բեյ 95
Շիշենինա 148
Շլոսեր Ֆ. 30
Շլուսերգեր Գ. 27
Շոյնբեր Ռիխտեր 93, 94
Շտանգե 95
Շտյուրմեր 123

Չարլզ Ֆ. Գրանտ 125, 161, 163
Չելեբի-զադե էֆենդի 51
Չերնիշևսկի և. Գ. 27-29
Չերչիլ Ռիչստոն 106, 107

Պալաթյան Գ. 123
Պալան Տրդատ 119, 120
Պատկանյան 5
Պետրոսյան Յու. Ա. 34, 36, 60
Պոլ դյու Վեու 122
Պոլրովսկի Սիխայի 17
Պոմիանկովսկի 70, 71
Պոստ Ուիլֆրեդ 114
Պուշկին Ալեքսանդր Սերգեևիչ 79

Ջանչիև Գ. Ա. 66
Ջեմալ փաշա 11, 75, 101, 124
Ջեվդեթ Ահմեդ փաշա 50

Ռադոլով Վ. 70
Ռահմանի Ա. 47
Ռանսիմեն Ստիվեն 43, 44
Ռեյչան 147
Ռենն Պյուլո 113, 114, 117, 118
Ռյուսլեր 93
Ռոլեն-ժեկոնե Մ. Գ. 27
Ռոմեն Ռուլլան 86
Ռովնյակով Ա. Ա. 38
Ռուշտի փաշա 154

Սակա-Եսայան Վերա Պետրով-
նա 148
Սայթս 117
Սասունյան Դարուբյուր 84
Սարգիսյան Անուշավան 140
Սարգսյան 158
Սարոյան Վիլյամ 22
Ստասուլևիչ 28
Սաֆարյան Ս. 72

Սաֆրաստյան Ա. Խ. 47, 48, 56
Սելիմ I 35
Սեյրեդ Սոհամմեղ-Ալի Ջամալ-
զադե 72
Սեյֆուլա-բեյ 95
Սեպուհ 130, 131
Սիմեոն Լեհացի 53
Ստասուլևիչ Մ. Մ. 28
Ստեփանյան Ա. 75, 97
Սրվանտյան Գարեգին 15, 61
Սուլեյման 35

Վաղինակ Ա. Բյուրատ 119
Վանգենհայմ բարոն ֆոն 69, 89-91, 94
Վարանդյան Մ. 58, 61
Վեզներ Արմին 7, 86, 123
Վեիք փաշա 102
Վեսելովսկի Յուրի 7, 86, 123

Տեր-Մովսեսյան Սահակ 21
Տեր-Սարեաբանյան Գրիգոր 140
Տեր-Սարկիսով 148
Տոգ բարոն 31
Տվերիտինով Ա. Ա. 32, 33
Տրելոր Տ. Ռոյ 114-116

Ռաֆֆի 5, 22
Ռոզով Ա. Ի. 41

Տվայզ Ստեֆան 31
Ուղալցովա Չ. Վ. 36, 37

Ուզունչարչիլ Իսմաիլ 24
Ուշակով և. 113

Փափազյան Ա. և. 75

Քեմալ Մուստաֆա տես
Մուստաֆա Քեմալ
Քեոմուրջյան Երեմիա 49
Քերբելա Ալի Մեհմեդ 72
Քերի Ֆիլիպ 65
Քյազիմբեգ 55
Քյաթր Չելեբի 48
Քյամիլ փաշա 95
Քյոփոբյուլյու Մեհմեդ 24
Քուլի-բեյ 50

Օգոնե Ռեյ L. 162
Օլգենին Տ. 83
Օլիվիե 57
Օհանջանյան Ա. 75
Օսման 27
Օսման Սուրի 66
Օսման Սեյֆի բեյ 61
Օստոն Իզմաստիս Մուրաշիա 26
Օտտեր Մ. 54

Ֆանգ Էլ-Ֆուսեյին 72, 103
Ֆակա 145
Ֆաքիր փաշա 106
Ֆեբուր Միշել 47, 48, 57
Ֆիրդուսներ Գեներիխ 31, 98
Ֆրանս Անատոլ 7, 27, 66
Ֆուադ փաշա 62

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադանա 90, 93, 106
 Ադրբեջան 51, 96
 Աբենք 78, 120
 Ալեքսանդրապոլ (Ալեք-պոլ)
 125, 133, 139, 140, 143, 144,
 146, 147, 149, 151, 154-156,
 158, 160, 166
 Ալեքսանդրապոլի գավառ 140,
 144, 147, 149, 154, 155
 Ախալցխա 82, 156, 164
 Ախալքալաք 125, 134
 Աղբուլաղ 129-131, 151, 162,
 166
 Աղթամար 9
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ-
 ներ 8, 12, 18, 67, 71, 76, 84,
 86, 109, 110, 118, 123, 145
 Այնթափ 106
 Անատոլիա 32, 49, 70, 94
 Անգլիա (Սեծ Բրիտանիա) 18,
 65, 67, 77, 78, 81, 86, 106
 Անդրկովկաս 12, 36, 47, 51, 53,
 96
 Անկարա 70, 86, 121, 124, 154,
 164
 Ավդի-բեկ (գյուղ) 130
 Ավստրիա 8, 12, 45, 55, 70, 98
 Ավստրո-Յունգարիա 123
 Արաբիա 70
 Արդահան 143, 164, 165
 Արդվին 156, 157
 Արխավլի 149
 Արշակունի (գյուղ) 154

Արվիաչայ 140
 Արևելյան Հայաստան 52, 96,
 111, 122, 124
 Արևմտյան Հայաստան 13, 15,
 16, 19, 21, 54, 61, 64, 73, 83
 Բաբերդ 44
 Բաղալի աղբյուր 126
 Բաթում 96
 Բալկանյան թերակղզի 28, 29,
 32, 34, 36
 Բալկաններ 34, 37, 43
 Բալու 74
 Բաղդադ 56, 106
 Բաղեշ 74, 75, 82
 Բայբուրդ 94
 Բաշ-Ապարան 131
 Բաշքադիկար 141
 Բարձր Դուռ (Ք. Դուռ) 14, 16, 57,
 62, 63, 66, 69, 90
 Բաքու 151
 Բեբերեք 164
 Բեյրութ 66
 Բեռլին 16, 30, 62, 75, 93, 102
 Բերքլի 84
 Բիթլիս 65, 70, 72, 104
 Բյուզանդական կայսրություն 41
 Բյուզանդիա 28, 36, 37
 Բոսնիա 63
 Բոստոն 23
 Բուդապեշտ 108
 Բուլղարիա 32, 37-39, 49, 50,
 63, 70, 98, 123

Բուռնաբաթ 117
 Բուրսա 70

Գելիեզուզան 65
 Գերմանիա 8, 12, 18, 69, 86, 88,
 89, 92, 97, 98, 123
 Գյանջա (Գանձակ) 51

Դարբաս 128
 Դեյր էլ-Զոր 93, 106
 Դիարբեքիր 73, 103, 104
 Դիարլի 141
 Դիլիջան 152
 Դյուբյանդ 141

Եգիպտոս 8, 47, 49, 58, 59, 120
 Եդեսիա 74
 Եկանլեար 140
 Եմեն 76
 Եվրոպա 13, 16, 24, 31, 37-39,
 105, 115, 118
 Երզնկա 72, 94
 Երզնկա-Քենաղ 74
 Երուսաղեմ 59, 120
 Եփրատ 73
 Երևան 46, 51, 113, 134, 135,
 138, 139, 147

Չանգու 51
 Չեյթուն 93, 106
 Չմյունիա 70, 109, 110, 113-
 119, 122

Շքմիաձին 14, 62, 81, 82

Էրզրում (Էրզրուն) 9, 10, 65, 70,
 93-95, 106, 132-134, 142-
 144, 146, 149, 159, 165

Թավրիզ 48
 Թափաղուլաք [այժմ Արևիկ] 141
 Թեսալոնիկ 27, 30
 Թիֆլիս 13, 82, 139, 145, 158,
 164
 Թոփալու 131
 Թորոսխեվ 164
 Թուրքիա 9, 11, 15, 18, 24, 25,
 30-33, 45, 47, 50, 54, 57, 60,
 63, 65, 68-70, 74, 75, 77-79,
 84, 86-88, 90-94, 96, 98-100,
 105, 108, 110, 112, 121-124,
 150, 153, 165

Իզմիր 70
 Իզմիր 110, 111, 119, 120, 122
 Իսրայել 8
 Իտալիա 8
 Իրան 46, 48

Լիբանան 76
 Լին 54
 Լոնդոն 10, 105

Խարբերդ 90, 102
 Խիմվալի 132

Կալիֆորնիա 84
 Կահիրե 59, 105
 Կաղզվան 149, 165
 Կանադա 8

Կարաբան 153
Կարաբոյա 129, 166
Կարահիսար 27
Կարայ 153
Կարին 72
Կարս (Ղարս) 125, 132, 134,
137, 141-150, 153, 154, 159,
165
Կարս-չայ 145
Կաֆա 47
Կիլիկիա 82
Կիպրոս 84
Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 9,
10, 21, 27-31, 37, 39-45, 49,
53, 60, 69-71, 74, 75, 81, 82,
88, 91, 93-95, 97, 101, 114,
116, 120, 123
Կովկաս 13, 20, 156
Կրետե 57, 80
Հալեպ 68, 93, 97, 99, 106
Համանլու 130, 151, 153
Հայաստան 8, 11, 13, 17, 19, 22,
23, 43, 46, 47, 49, 55, 62, 63,
73, 78, 112, 124, 125, 133,
135, 139, 140, 143, 149, 150,
152, 165
Հայկական ՍՍՀ 145, 150, 164
Հաջի-Ղարա 128
Հաջի-Նազար 153
Հերցեգովինա 63
Հոռոմ 141
Հունաստան 49, 58, 59, 79, 165
Հունգարիա 32, 35

սբ. Ղազար 21
Ղալբաղչի 129-131, 166
Ղաչաղան 153
Ղասմալի 149
Ղարաբաղ 96
Ղարա-Բունար 104
Ղարաքիլիսա (Մեծ Ղարաքիլի-
սա) 125-130, 139, 141, 149,
153, 160, 161, 163
Ղարաքիլիսայի գավառ 152
Ղրզղլ վանք (Կարմիր վանք) 94
Ղչլաղ 128
Ղուղաթ 141
Ղոնախկրան 153
Ղրիմ 36
Ղուլիջան 141
Եինիս 72
Մալտա 115
Մակեդոնիա 50
Մաղնիսա 119, 120
Մաճանեկիս 157
Մամուրեթ ուլ-Ազիզ (Խարբերդ)
90
Մարաշ 106
Մարզվան 65
Մարսել 116
Մելիք-քոյ 145
Մեծ Արիսպոլի 140
Մեծ ձոր (կիրճ) 128
Մեյմեխ 131
Մերծավոր Արևելք 27, 28
Միագիտլու 141
Մինգրելիա (Եգերք) 56

Սիջազետք 70, 94, 105, 106, 122
Սուրովա 60
Սուլա-Գոզա 141
Սոսկվա 13, 49, 110, 114, 136,
137, 150, 152
Սորեա 59
Սուշ 73, 74, 82, 96, 105
Սուշ գավառ 15
Նալբանդ 131, 147, 152
Նախիջևան 47
Նախիջևանի դաշտ 46
Նեղոս 59
Նիկոպոլիս 45
Նովո-Բորո 42
Նոր-Սիխայլովկա 131
Նյու-Յորք 114
Շապին-Գարահիսար 74
Շաքի 52
Շիրակ 124
Շիրվան 52
Շորազյալ (Շիրակ) 46
Շվեյցարիա 105
Չեզոք գոտի 136, 140, 150, 151,
153
Չիրախլի 132
Չիֆթալի 141
Պալմիրա 59
Պաղեստին 58, 76
Պավլով-Աֆոնյան (վանք) 49
Պարնի 149
Պարսկաստան 52, 106

Պելեպոնես 27, 42, 45, 58
Պետերբուրգ 13, 30, 83
Պիսիկուր 157
Ջաջուռ 125, 131, 138, 139, 161,
162
Ջիհուն գետ 51
Ռոզետա 59
Ռուսաստան 8, 9, 12, 13, 19, 20,
23, 36, 62, 65, 67, 70, 77, 86,
119, 123, 124, 156, 165
Սաթլել 156, 157
Սալոնիկ 8, 81, 98
Սամսուն/Սամսոն 74, 94, 106
Սամցխե-Սաաթաբազո 46
Սանահին 138, 139
Սասուն 64-66
Սարիղամիշ 132, 138, 146, 149,
151, 159, 165
Սեբաստիա 90
Սերբիա 32, 45, 49, 50, 60
Սիրիա 76
Սղերդ 10
Սոֆիա 107
Ս. Սոֆիա (Եկեղեցի) 40
Սպիտակ 153
Ստամբուլ 36, 42, 47, 53, 66, 86
Վալախիա 60
Վան 10, 20, 62, 65, 80, 82, 83
Վաշինգտոն 23
Վենետիկ 20, 78
Վիեննա 108, 119, 120

Վորդնալ 153
 Վրաստան 47, 48, 125, 139, 145,
 156, 158, 164
 Արևմտյան Վրաստան 46

Տաճկաստան 144
 Տըռնովո 39
 Տիգրանակերտ 74, 82
 Տիգրանակերտի նահանգ 75
 Տիգրիս 73
 Տրպալիզոն 42, 49, 74, 75, 90,
 95, 106

Ուկրաինա 49
 Ուրֆա 103

Փամբ 152, 153
 Փամբակ, գետ 126, 127

Փարիզ/Բարիզ 76, 113, 118,
 120, 122

Փոքր Ասիա 26, 27, 66, 106
 Փոքր Կապանակ 129, 130
 Քղի զավատ 61, 74
 Քավթառի/Քիավթառի/Քյավթա
 ռու 135, 141, 149, 151
 Քյուլուջա (Քյուլուջան) 131, 151-
 153

Օդեսա 13
 Օսմանյան Կայսրություն 14, 15,
 18, 31, 37, 56, 57, 66, 69, 77,
 85-87, 100, 105, 121
 Օրդու 106

Ֆիլիպոնես 63
 Ֆրանսիա 8, 12, 18, 67, 86, 118,
 121, 123

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	5
ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915–1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏ- ՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ	7
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ «ԶԱՂԱԶԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ» ՄԱՍԻՆ .24	
ԱՆՂԵՐՔԵԼԻ ՓԱՏԱՍԹՂԹԵՐ ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	85
ՄԻ ԲԱՆԱԿԵՑ ԶՍՅՈՒՌՆԻԱՅԻ 1922 ԹՎԱԿԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	109
ՄՈՒՏԱՏԱՖԱ ԲԵՄԱԼ ՓԱՇԱՆ ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915-1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	121
ԲԵՄԱԼԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920 Թ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1921 Թ. ԱԿՁԲԵՆԻՐԻՆ	124
ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	167
ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	172

М. Г. НЕРСИСЯН

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ
О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

ОТ РЕДАКТОРА

Все, кто знал академика М. Нерсисяна и его весомое научное наследие, были почти уверены, что ученый, подошедший к девяностолетнему рубежу (1909—1999), завершит свои замыслы книгой "Фальсификаторы истории" и публикациями обобщенными в статье "Армянский вопрос и Великие державы" (ИФЖ, 1999, №1, с. 101—108). Однако, при обработке его архива выяснилось, что никогда не терявший исследовательской зоркости и проявляющий методичную последовательность при выборе научных тем М. Г. Нерсисян, запланировал новую монографию, предполагая дополнить новыми материалами имеющиеся публикации и соединив их с содержащими новые акценты последними исследованиями, представить монографию "Неопровержимые документы Геноцида армян".

Наше намерение собрать воедино имеющийся материал и представить читателю эту книгу в знаменательные дни 90-летней годовщины Геноцида армян, продиктовано не только обязанностью почтить волю и память ученого. Все пять глав монографии отличают доскональный анализ накопленного за многие годы богатого фактического материала, новые постановки вопросов и обобщения, влекущие за собой актуальные выводы. М. Г. Нерсисян никогда не мирился с искажением истории, отвергая также любые манипуляции с документами, требующими внимания.

В нашей действительности М. Г. Нерсисян был первым, ученым, проявившим гражданскую смелость и научную компетентность в преодолении политических и идеологических преград, представив 1946 году докторскую диссертацию "Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг."

Невзвывая на шквал обрушившихся на него обвинений, он пересмотрел оценки наследия Раффи и Р. Патканяна, объя-

вив борьбу армян против турецкой тирании освободительной, а домыслы турецкой историографии — фальсификациями.

В 1965 г. Мкртыч Нерсисян своей публикацией в "Правде" во всеуслышание заявил в СССР о Геноциде армян, подготовив затем к изданию первый сборник документов, послуживший основой для исследований Геноцида в Армении ("Геноцид армян в Османской империи", 1966, 1982, 1991).

Из поднятых в книге важных проблем следует особенно выделить две: во-первых доказательств Геноцида армян так много и они настолько убедительны, что стремление турецких властей и исполняющих их заказ турецких историков и историков-туркофилов отвергнуть очевидное перерастает в фальсификацию, и второе — турецкое государство со дня своего зарождения не несло и не могло нести никакой цивилизаторской миссии. Турецкие завоевания сопровождало кровопролитие, резня, грабеж, разрушения и уничтожение достижений цивилизации. М. Нерсисян, сын народа пережившего Геноцид и потерявшего родину не мог говорить об этих фактах, сохраняя невозмутимость и избегая эпитетов.

В сборник вошли материалы на русском и армянском языках, чтобы привести их к единству армянские тексты представлены на русском, а русские переведены на армянский.

Следует отметить, что в книге и после редактуры кое-где остались повторы, возможно следовало смягчить некоторые определения, но в целом это поучительная и служащая своей цели работа.

В приложении представлен материал, тщательно отобранный бесценной сотрудницей ученого Нунэ Дероян из редактурируемого М. Г. Нерсисяном второго тома сборника документов "Геноцид армян в Османской империи", работу над которым он не успел завершить.

Проф. ПАРУЙР МУРАДЯН

А.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1915—1916 гг.¹

О Мец Егерне-Геноциде западных армян 1915—1916 гг. как известно существует богатая литература. Уже в годы Первой мировой войны были написаны и изданы ценные работы, в которых освещены многие страницы истории великой трагедии армянского народа. С выявляющими истину книгами и статьями выступили не только армянские авторы, но также ученые историки и передовые публицисты других народов — русские, англичане, французы, американцы, немцы и др. Армянские читатели и сегодня с уважением и благодарностью произносят имена лорда Джеймса Брайса, Арнольда Тойнби, Юрия Веселовского, Валерия Брюсова, Анатоля Франса, Анри Барби, Генри Моргентау, Герберта Адамса Гиббонса, Иоганнеса Лепсуса, Армина Вегнера и многих других благородных и мужественных людей. Позже представителей старшего поколения сменили продолжившие дело предшественников молодые исследователи, выпустившие в свет новые научные труды. Я не называю имен, они хорошо известны.

В последние годы как в Армении, так и за рубежом состоялись научные сессии. Вспомним, например, что в апреле 1990 года по инициативе Академии Наук Армении в Ереване состоялась международная сессия, посвященная вопросам теории и истории Геноцида армян. С докладами выступили многие известные специалисты из Армении, США, Австрии, Гер-

¹ Краткий вариант статьи был прочитан на международной сессии посвященной 80-летию Мец Егерна, состоявшейся в Ереване 21—23 апреля 1995 года.

мании, Египта, Италии, Израиля, Канады, России, Франции и ряда других стран. Эта сессия, также как и другие международные конференции во многом содействовала освещению и трактовке многих вопросов истории Геноцида армян².

Однако, выделяя и полностью принимая это большое и положительное дело, мы, тем не менее, должны обратить внимание на тот факт, что ряд вопросов истории Геноцида все еще нуждается в более подробном изучении. Более того, в отдельных, посвященных исследуемой проблеме работах имеются ощутимые недостатки и ошибки. Укажем некоторые из них.

Первое: в ряде вышедших на разных языках исследований, посвященных деятельности иттихадистов недостаточно освещена проводимая ими в 1909—1914 гг. политика по национальному вопросу. В частности, не выявлены имевшиеся у них в эти годы антиармянские планы. Часто предается забвению резня киликийских армян. Нет должной глубины в исследовании крайне националистических и шовинистических решений, принятых на состоявшихся в Салониках в 1910—1911 гг. тайных совещаниях и съезде младотурок, решений, в которых отразились панисламистские и пантюркистские планы иттихадистов, направленные как против армян, так и против всех не турецких народов. Не секрет, что именно эти решения и предопределили, в основном, Геноцид 1915—1916 гг. Следует отметить, что во многих работах оставлены без внимания и не упоминаются многие факты, свидетельствующие о том, что уже в 1912—13 гг. младотурки предприняли практические шаги в направлении организации массовой резни армян. Обширный материал и важные свидетельства этого имеются как в государственных архивах, так и в периодической печати этого времени. Считаю нелишним привести несколько примеров:

² Подробная информация об этой научной сессии была напечатана в "Историко-филологическом журнале", 1990 г. №2.

Уже 8 октября 1911 года посол России в Константинополе в депеше, направленной в свое Министерство иностранных дел отмечает, что в Турции особенно усилились гонения в отношении армянского населения, что еще более участились убийства и грабежи армян, их насильственное обращение в ислам и другие действия подобного рода. Особенно подчеркивается то, что в предпринимаемых против армян гонениях принимают деятельное участие официальные лица, и что по распоряжению турецкого правительства у армян отбирают все виды имеющегося у них оружия³. В докладе, направленном в сентябре 1912 года Константинопольскому патриарху представители Ахтамарской епархии сообщают о гонениях, убийствах, происходивших в городах и селах епархии⁴. Главный российский консул в Эрзруме Адамов 7 декабря 1913 года телеграфирует в Константинополь своему послу, что в городе искусственно возбуждают мусульман против армян. Это делается на тайных собраниях происходящих в домах иттихадистов (младотурок). Союз иттихадистов, руководимый комиссаром города Ахмедом Хилми, проводит усиленную антиармянскую пропаганду⁵. В телеграмме того же Адамова от 29 декабря 1913 года сообщалось: "Тайные собрания в городе (Эрзруме) продолжают воевать, причем на них открыто начали говорить об армянской резне. По приказанию мулл мусульмане стали носить на голове белые, чалмы. По слухам все готово к резне, и ждут лишь сигнала из столицы (Константинополя)"⁶.

³ См. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 201—202.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Политархив, д. 3459, л. 68—69.

⁵ Сборник документов Министерства иностранных дел России, Пг., 1915, с. 125.

⁶ Там же, с. 133.

О подобных фактах сообщали также многие газеты. Так, лондонская газета "Таймс" извещала, что Константинопольский Армянский патриарх в декабре 1912 года посетил Министра внутренних дел турецкого правительства, выразив ему протест против развернутой турецкими газетами разнуданной антиармянской пропаганды⁷. Та же газета в номере от 6 февраля 1913 года писала, что из Вана и Сгерда получены телеграммы о том, что отношения между армянами и мусульманами обостряются день ото дня⁸. Множество подобных сообщений было опубликовано в армянской, русской и французской печати.

И все это происходило в 1911—1913 гг., то есть в период, когда не было еще никакой речи о "восстаниях" армян. А как известно, турецкие фальсификаторы истории называли причиной резни и депортаций армян именно "восстания армян" 1915 года. Логика удивительная.

Итак, можно сказать, что если бы была подробно раскрыта националистическая политика младотурок 1909—1914 гг. это во многом позволило бы точнее представить и понять целый ряд вопросов связанных с историей Геноцида (Мец Егерна).

Второе: в ряде историографических исследований посвященных новой истории Турции развивается мысль о том, что в годы Первой мировой войны как внешней, так и внутренней политикой Турции руководили немцы, и что турки только исполняли волю германских военных и дипломатов. Это ошибочное мнение высказывал, например, выдающийся русский турколог Анатолий Миллер в ряде книг и статей, посвященных вопросам новой и новейшей истории Турции⁹.

⁷ The Times, London, 20, 12, 1912.

⁸ Там же, 6, 2, 1913.

⁹ См. А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции, М., 1948. Он же. Турция под гнетом германского империализма в годы мировой войны (1914—1918 гг.) — Исторический журнал, 1942, № 12.

Действительность, однако такова, что Геноцид 1915—16 гг. был ни чем иным, как реализацией варварских планов, задуманных и разработанных младотурками много раньше. Разумеется германские агессоры выступали вместе с младотурками и защищали их. Известно, что многие офицеры германской армии даже участвовали в убийствах армян, но тем не менее бесспорно, что главная и основная вина за Геноцид лежит на *Энвере, Талаате, Джемале и других агрессивных деятелях, преследовавших в Армянском вопросе свои сутубо экспансионистские, губительные и авантюристические планы*. Они ставили целью уничтожить Армению, армянство, стремясь к осуществлению своих пантюркистских идей. И если немцы и использовали турок, то последние использовали немцев. Известно, что между ними иногда возникали и серьезные разногласия. Они проявились со всей остротой особенно в 1918 году, когда турецкие войска вторглись в Закавказье. Итак, младотурки не были просто агентами и исполнителями, а имели также собственную обдуманную и разработанную программу.

О причинах Геноцида армян существует еще одно неверное мнение. Так, известный английский историк В. Готлиб в своем ценном исследовании "Тайная дипломатия во время Первой мировой войны" в вопросе Геноцида армян явно переоценивает конфессиональный фактор, антагонизм между армянской и турецкой буржуазией и роль курдских разбойничьих отрядов. И при этом в книге нет должной ясности в определении непреложного факта, что главная ответственность за Геноцид ложится на клику воинствующих и фанатичных турецких военных¹⁰.

Третье: полагаю также, существенным недостатком следует считать то, что в исследованиях, посвященных Геноциду армян, в частности, в трудах западноевропейских и американс-

¹⁰ В. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960. См. на англ. W. W. Gotlieb. Studies in Secret Diplomacy during the First World. London, 1957.

ких авторов, мало еще используются документы, хранящиеся в государственных архивах России. Разумеется в государственных архивах США, Германии, Австрии, Франции собраны очень важные материалы, это бесспорно. Но нельзя недооценивать и не использовать документы, собранные в российских архивах. Считаю нелишним отметить, что я работал в этих архивах на протяжении ряда лет и могу сказать, что находящийся в них богатый материал имеет важное значение при изучении многих вопросов Геноцида армян, Армянского вопроса и вообще всестороннего изучения новой истории армянского народа. Кстати, считаю нужным отметить, что официальные документы российских архивов в корне опровергают русофобские измышления о том, что российское государство, как в 1890-ые годы, так и в годы Первой мировой войны будто бы стремилось "захватить Западную Армению без армян". Этот тезис фальсификаторов истории, нашедший в свое время широкое распространение и на Кавказе, и в Европе, неверен. Нельзя отождествлять взгляды отдельных чиновников — мракобесов и черносотенцев с политикой российского государства, как это пытались сделать многие публицисты, преследующие политические цели.

Богатый и важный материал о Геноциде армян 1915–16 гг. предоставляет также и российская периодическая печать того времени, также как многие, выходящие в Москве, Санкт-Петербурге, Тифлисе, Одессе и других городах русскоязычные газеты и журналы российских армян, издававшиеся действующими в России армянскими общественно-политическими и благотворительными организациями.

Следует отметить, что сравнительно мало использованы также документы, хранящиеся в архивах и библиотеках Армении, содержащие важные сведения о резне армян и беспримерных зверствах младотурок, об армянском добровольческом движении, о политической ориентации армянства и других вопросах. Эти материалы не оставляют сомнений, в частности,

в том, что в противоположность утверждениям турецких историков, западные армяне не замыслили "заговоров, восстаний", а были вынуждены *прибегнуть к самообороне*, и многие из этих боев завершились победами армян. Факты говорят также о том, что отряды воевавших в составе русской армии армянских добровольцев сыграли значительную роль в деле спасения мирного западноармянского населения. Богатый материал по этим вопросам сосредоточен в Национальном архиве Армении и в Католикосском архиве, хранящемся в Матен-даране им. Маштоца.

Четвертое: ряд историков и публицистов полагает, что организованную султаном Абдул-Гамидом II в 90-ые годы XIX века резню армян следует считать не Геноцидом, а акциями, преследующими карательные цели погромами и гонениями, предпринятыми в ответ на деятельность армянских революционных комитетов. Исследователи, высказывающие подобные соображения вольно или невольно отдадут дань фальсификаторам истории. Добросовестное и подробное исследование исторических фактов приводит к выводу, что жестокий "красный султан" также применял практику Геноцида, политику, осуществленную младотурками в 1915–16 гг. Дело здесь не в количестве жертв: в одном случае 300 тысяч, в другом — полтора миллиона. Мы знаем, что Геноцид может быть как широко-масштабным, так и иметь более узкие рамки.

Пятое: многие исследования, посвященные истории Османской империи, не выявляют должным образом политику грабежей, жестоких притеснений и погромов, осуществляемую турецкими султанами и пашами по отношению к нетурецким народам, особенно к христианам. Очевидно, на многих авторов повлияла пропаганда турецких историков, согласно которой до второй половины XIX века армяне имели обеспеченную жизнь и были наделены широкими правами, и будто Высокая Порта прибегла к притеснениям только когда "неблагодарные" армяне стали поднимать мятежи и восстания против

османского государства. Думаю, что эти лживые и нелепые сказки должны быть решительно опровергнуты. Нужно опубликовать все источники и правдивые свидетельства о том, что армяне жили в Османской империи в рабском и подчиненном положении, что они постоянно подвергались погромам, варварским притеснениям и невыносимому гнету. Приведем несколько свидетельств.

Известный французский востоковед и дипломат А. Жюбер в 1805 году писал о Западной Армении: "В этой стране земледелец напрасно сеет семена. Жатву отбирают у него еще незоревшей. Спасаясь от зверств разбойников и притеснений владетелей провинций — пашей, крестьяне вынуждены бросать поля, бежать с семьями и стадами. В этой несчастной стране не существует ни вотчины, ни гарантий, ни покоя"¹¹.

Русский генерал М. Лихутин, войсковые части которого в 1854 г. заняли границащие с Закавказьем провинции Западной Армении, в своих написанных годы спустя воспоминаниях говоря о тяжелом положении крестьян Западной Армении, отмечал: "Положение армян, также как и других христиан в Турции невыносимо... Я видел несколько армян с отрезанными ушами и носами, что было сделано не по суду, а по произволу и насилию какого-нибудь богатого и влиятельного старшины, может быть члена местного дивана. Они постоянно находятся в тревожном состоянии, имеют напуганный вид"¹².

Наш выдающийся национальный деятель, этнограф Грегин Сраваццян так описал обстановку установившуюся в Мушском гаваре в 1864 году: "Стрельба, льющаяся кровь, хищение имущества, насилие над семьями, ограбление церквей, поругание законов, лишение жизни..."¹³.

¹¹ Հովհ. Հախրչյան. Ազգերգրություններ, հ. 2, ԺԹ դարի առաջին քառորդում: Հրատարակություն Մեծբույնյան ֆունդի, Երևան, 1934, էջ 50:

¹² М. Лихутин. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб., 1863, с. 168.

¹³ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի պատմագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ. 1850—1870 թթ. Երևան, 1955, էջ 70: II изд. — Հայ ժո-

В 1876 году большая группа западных армян, обращаясь к Эчмиадинскому католикосу Геворгу IV пишет: "Уж сколько веков денно и ночью, всегда и постоянно в тревоге, жестоко страдаем от областных начальников, сборщиков налогов, приказчиков и прочих насильников вплоть до того, что они подвергают поруганию нашего пастыря церковного, позорят скромность женщин и честь девушек наших, проливают кровь наших юношей и стариков, подвергают надругательству святость нашего храма и обрядов"¹⁴.

Действующий в Европе комитет армянских патриотов в 1885 году, обращаясь к великим державам, указывает на то, что согласно плану заранее составленному Высокой Портой, в Западной Армении "народ наш... явно обрекается на гибель: гибнут люди, уничтожаются хозяйства, проводится в жизнь план истребления. Со времени принятия статьи 61 Берлинского трактата турецкое правительство тайно направляет все свои усилия к истреблению армянской нации на ее родине"¹⁵.

Известный ирландский востоковед Эмиль Диллон говоря о тяжелом положении западных армян подчеркивал, что в Западной Армении установлена такая дикая система управления в сравнении с которой бытовавшие в свое время в южных штатах Северной Америки "жестокости кажутся незначительными злоупотреблениями"¹⁶. Он же в другой связи писал: "Один известный иностранный государственный деятель, обыкновенно считающийся убежденным туркофилом, недавно заметил в частном разговоре со мною, что турецкое владычество в Армении можно было бы правильно определить, как органи-

զովրդի պատմագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ. 1850—1890 թթ. Երևան, 2002, էջ 63:

¹⁴ Матенадаран им. Маштоца, Архив Католикоса, п. 228, д. 2.

¹⁵ АВПРИ. Посольство в Константинополе, д. 3133, лл. 27—28.

¹⁶ E. J. Dillon. The Condition of Armenia (The Contempora y Review. N. Y., London, August 1895).

зованное разбойничество, узаконенное убийство и вознаграждаемую безразличность»¹⁷.

Подобные свидетельства, которых очень много, конечно же неопровержимы. Следовательно нетрудно понять, что народ, находящийся в тяжелейших, роковых условиях должен был восстать, вступить в борьбу, чтобы защитить свою жизнь, честь, существование. Это было его моральным правом и святым долгом. Однако, как ни удивительно, ряд историков вместо того, чтобы указать серьезные внутренние социально-экономические и политические причины освободительной борьбы армян, пишет, что это движение было искусственно инспирировано внешними силами, в частности российской армянской интеллигенцией. Подобную точку зрения, высказывал, например, наш видный историк, профессор Лео, в работах, созданных им в советское время, в 1920-ые годы под влиянием догм вульгарного социологизма известного русского историка Михаила Покровского. Потому к ряду написанных в эти годы исследований Лео следует проявлять критический подход. Другой автор, Баграт Борьян, руководствуясь теми же вульгарными догмами и прочими политическими соображениями, зашел так далеко, что в противоположность историческим фактам вновь повторил те же нелепые домыслы о том, что положение находящегося под гнетом Османской империи армянского населения было надежно и благополучно¹⁸. Борьян и его последователи фактически повторили откровенных фальсификаторов истории.

Шестое: в ряде работ высказывается мнение, что все великие державы проявили в вопросе Геноцида армян безразличие и ничего не предпринимали, чтобы прекратить преступ-

¹⁷ Там же. См. также «Геноцид армян в Османской империи». Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, изд. Айтастан, 1991, с. 78.

¹⁸ Б. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I. М. — Л., Госиздат, 1928.

ление младотурок. Однако эта точка зрения, преобладающая также в появляющихся в прессе публицистических статьях, ущербна и не отражает полной картины. Дело в том, что в интересующих нас вопросах державы проводили разную политику.

Всем известно, что кайзеровская Германия — военная союзница Турции в Первой мировой войне, всячески поддерживала и защищала турецких расистов. Более того, германские военные принимали участие в разработке и осуществлении планов депортации (насильственного выселения) и массовых убийств западных армян. Иную политику вели Англия и Франция, воевавшие против Германии и Турции и не имевшие в эти годы антиармянских планов, а Соединенные Штаты Америки не вступившие в 1914—1916 гг. в войну, могли бы оказать определенное давление на младотурок. Но американское правительство не желавшее обострения отношений с Турцией и Германией, на самом деле заняло нейтральную позицию, при том, что многие американские гуманисты, передовые деятели и различные общественные организации подняли голос протеста против турецких зверств. Вспомним хотя бы честные и смелые выступления Генри Моргентау против турецких варваров.

А какова была позиция царской России? Царское правительство, предававшее, разумеется, самодержавную власть, вело политику социального и национального угнетения, отвергало идеи создания армянской государственности, оно же закрыло большую часть армянских школ в начале XX века, конфисковало поместья и имущество Армянской церкви и т. д. Это известные факты. Однако, несмотря на все это, Россия, исходя из интересов собственной внешней политики, и верная вековым традициям дружественных армяно-русских отношений, в 1915—1917 гг. так же, как и в предыдущий более чем двухсотлетний период старалась обеспечить и сохранить физическое существование армян, выступала против турецкой шо-

винистической политики направленной на физическое уничтожение армян, пыталась нарушить планы пантюркистов. В Армянском вопросе интересы России и армянского народа совпали.

Выше мы отмечали, что ряд авторов, пренебрегая фактами пытается сформировать мнение, что будто Россия как в 1890-ые годы, так и в 1915—16 гг. желала захватить Западную Армению и освободить ее от армян. Некоторые авторы утверждают, например, что отступление русской армии летом 1915 года имело целью дать возможность турецким войскам организовать новую резню западноармянского населения. Разумеется эти и другие "аргументы" ярых русофобов не соответствуют действительности. Много лет назад это успешно показал начальник Архивного управления Армении, доктор исторических наук, полковник Ашот Арутюнян и другие авторы¹⁹. Здесь следует еще раз подчеркнуть следующее — нельзя отождествлять настроения и желания отдельных военных деятелей с государственной политикой России.

Русофобы, туркофилы и авторы, имеющие западную ориентацию удивительным образом игнорируют и "забывают" факты. Однако, кому не известно, например, что в начале мая 1915 года русские войска спасли осажденное в Ване армянское население от неизбежной резни? Как не вспомнить тот факт, что только в 1916 году российское правительство выделило в помощь западноармянским беженцам 250 миллионов рублей (золотом)? А кто принял армянских беженцев, нашедших приют на Северном Кавказе, в черноморских городах и других частях России? Кто не знает, что храбро сражавшиеся на Кавказском фронте русские солдаты и казаки спасли тысячи армянских сирот. Кстати, очень важные сведения об этом публи-

ковались в журналах "Армянский вестник", "Армяне и война" и других периодических изданиях. Но ограничимся этим.

Следует остановиться еще на одном вопросе. Известно, что наша историография всегда высказывала со всей серьезностью критическое отношение к турецким и иностранным фальсификаторам истории. Однако, почему-то обходится молчанием сочинения армянских авторов, также искажающие важные страницы истории нашего народа. Вот один пример.

В 1993 году в Венеции вышло в свет исследование, озаглавленное "Материалы современной армянской политической истории"²⁰, подготовленное архимандритом отцом Тачатом Еартымяном. Собрав и приведя в порядок записи сделанные в начале XX века (1912—1915 гг.) архимандритом Сааком Тер-Мовсесяном (1878—1956), Тачат Еартымян сумел выпустить в свет книгу, о которой пишет: "По нашему скромному мнению, это представленное общественности издание, является, может быть, самым полезным и смелым из опубликованных до сих пор аналитических и теоретических исследований, посвященных самому горестному периоду нашей новейшей национальной истории (см. "Предисловие" с. 6)".

В работе, разумеется, есть объективные суждения и верные критические наблюдения. Но, к сожалению, в данном случае в подходе к очень важному периоду истории нашего народа допущен ряд грубых ошибок и нелепых рассуждений. Автор, фактически развивает мысль о том, что вина за Геноцид падает на Константинопольского патриарха и западную русофильскую интеллигенцию. Он наставляет читателей, в том, что западные армяне должны были принять предложения младотурок и отказаться от русской ориентации. Автор полагает, что если бы события сложились именно так, то младотурки осуществили бы в Западной Армении запланированные ре-

¹⁹ А. О. Арутюнян. Кавказский фронт 1914—1917. Ереван, 1971; *Մ. Գ. Արտիմյան. Հարավային բաղադրական հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի մասին. — Պատմա-քաղաքագրական Հանդես, 1994, № 1—2.*

²⁰ Մ. Հ. Մաճակ Տեր-Մովսեսյան. *Երուսիմի Հայ ժամանակակից բաղադրական պատմության (1912—1915). Պատմաքաղաքագրական վերլուծություններ. Վեների, Վ. Ղազար, 1993, 347 էջ.*

формы и тем самым был бы предотвращен Геноцид. Наши уважаемые наставники, вдохновленные собственными "аналитическими изысканиями", игнорируют исторические факты, пытаясь убедить читателя в том, что царское правительство было настроено враждебно к западным армянам и что именно оно является главным виновником резни как 1890 годов, так и Геноцида 1915 года. Считая лишним останавливаться на других необоснованных соображениях отметим, однако, что в книге есть также взаимоисключающие утверждения и фактические ошибки.

Интересно, что подобные, искажающие историю Геноцида мнения в последние годы высказывали и другие армянские авторы. Так в ряде периодических изданий Армении были напечатаны статьи, где делались попытки распространить русофобские, то есть по существу туркофильские идеи. Однако, эта пропаганда, как и следовало ожидать, не имела успеха, широкие слои нашей общественности отвергли ее.

Возникает вопрос, чем объяснить перечисленные выше грубые ошибки наших соотечественников? Основная причина, по моему мнению, в том, что эти, пишущие о вопросах истории авторы, являются не специалистами и профессионалами, в области историографии, а просто дилетантами — любителями. Вместо глубоких научных исследований они плодят поверхностные, не имеющие связи с академической наукой сочинения. Удивительно то, что они игнорируют наших умудренных знанием предшественников — Иосифа Эмина, Шаамира Шаамиряна, Иосифа Аргутяна, Нерсеса Аштаракеци, Хачатура Абовяна, Степаноса Назаряна, Григора Арцруни, Раффи, Комитаса, Ованеса Туманяна, генерала Андраника, Аветика Исаакяна, Вильяма Сарояна, а также свидетельства и заветы других выдающихся деятелей, пренебрегают уроками истории.

В таких случаях долг специалистов решительно осудить несведущих в вопросе армянских авторов, у которых, полагаю, должно найтись мужество принять свои ошибки. В прошлом

имели место подобные примеры. Вспомним только один. Выдающийся армянский политический деятель Армен Гаро в конце XIX и в начале XX века имел о политической ориентации армян вполне определенное мнение. Однако, под влиянием исторических событий, в последние годы своей жизни он пришел к другому выводу. В декабре 1921 года, находясь в Вашингтоне А. Гаро направил редактору выходящей в Бостоне газеты "Айреник" письмо, содержащее следующие строки: "Без актив содействия русских у нас не будет возможности осуществить наш национальный идеал даже вполнину — иметь собственную родину — независимую или хотя бы и полунезависимую, где бы наш народ имел возможность жить собственным честным трудом, подальше от турецкого ножа и огня... Мандатером может быть только Россия. Никто больше не пойдет морозить своих солдат в горах Армении. Этот последний пункт прошу накрепко вбить в головы наших византийских и египетских придурков!"²¹.

Этот вывод нашего выдающегося патриота неоспорим. Его вышеприведенные здравые соображения верны и очень актуальны также и в наши дни.

²¹ Հայրենիք, տարեգիրք. Բնասոս, 1946:

Б.

О "ЦИВИЛИЗАТОРСКОЙ МИССИИ" ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Турецкие фальсификаторы истории прикладывают большие усилия, чтобы обосновать ими же самими созданный миф о том, что османское государство было одним из развитых и передовых государств в мире и что турецкие султаны сеяли и распространяли цивилизацию во многих странах Азии и Европы, даряя многим народам свободу и законность, утверждая в покоренных странах порядков и т.д., и т.д. В роли апологетов этой абсурдной "теории" выступают известные историки Афет Инан, Мехмед Кёпрюлю, Исмаил Узунчаршли, Омер Баркан и другие. Например, И. Узунчаршли в своем четырехтомном труде, посвященном истории османской Турции высказывает мнение о том, что завоевания османцев имели прогрессивное значение, что турецкие власти проводили по отношению к поработленным народам справедливую и безусловно доброжелательную политику. Автор фактически повторяет позицию официальной турецкой историографии о том, что османское государство захватывая множество стран осуществляло цивилизаторскую миссию¹. О. Баркан, ученый имеющий не меньший авторитет в туркологии, также всячески пытается убедить читателей в том, что будто в османской Турции были установлены идеальный порядок, замечательное сотрудничество между всеми слоями общества, свобода и справедливость, что султанское государство распространяло в

"отсталых" европейских странах новые передовые идеи и т.д.² Более того, на состоявшемся в 1943 году заседании Турецкого исторического общества многие историки высказывали мнение о том, что будто "турками были зажжены первые факелы мировой культуры"³. Те же мысли в той или иной форме выражали многие расисты-пантюркисты, высокопоставленные чиновники, военные, националистически настроенные публицисты.

Важно отметить, что фальсификаторы истории всегда пользовались покровительством властей. Известно, что по непосредственной инициативе и при финансовой поддержке турецкого правительства в 1930-е годы увидела свет четырехтомная "История" (Tarih) главной целью которой было возвысить и идеализировать османское государство, любой ценой оправдать осуществленные огнем и мечем завоевания и варварства султанов и таким образом, при помощи услужливых писак вновь вызвать к жизни турецкий национализм и шовинизм.

Однако, упомянутые проповеди фальсификаторов истории по разным соображениям повторяет также ряд западных историков — востоковедов. О последних справедливо писал историк Б. Т. Горянов, отмечая, что адепты турок пытаются представить турецких завоевателей и в том числе губителя византийского государства кровожадного Мехмеда (Мухаммеда) II (1451-1481) прогрессивными деятелями⁴.

² Ö. L. Barkan. XV ve XVI asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda hukuki ve mali esaslar. C. I Kanunlar. İstanbul, 1945.

³ Մանվել Զուլայան. Հայոց գաղութային խնդրաթուրուճը արդի թուրք գաղութարարների նկատմամբ. Երևան, 1995, էջ 8:

⁴ Б. Горянов. Фальсификация истории турецкого завоевания и военно-феодалного строя османской Турции в трудах ученых Запада и США (см. Вестник (общественных наук), 1957 №10) Туркофильские взгляды высказывали большей частью французские авторы XVI-XVII веков, когда между Францией и османским государством существовали союзнические отношения. Эта же позиция отличала и имевшего тесные связи с султанским двором Игнатюса Мурадджия д'Оссона по

¹ I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. Cilt I-IV, Ankara, 1947-1959.

Известно, что об этих фальсификаторах истории существует богатая литература, однако интересующей нас проблеме — "теории" "*цивилизаторской миссии*" османского государства не уделялось должного внимания. Поэтому этот вопрос должен стать предметом специального исследования, ибо в действительности это государство во все время своего существования отличалось беспримерным варварством, тормозящим на протяжении веков экономическое и культурное развитие подвластных ему стран, подвергавшим жестоким гонениям, угнетению и убийствам многие нации и народы.

1

Турецко-османское государство, сформировавшееся в начале XIV века в северо-западной части Малой Азии, с самого же начала осуществляло по отношению к соседним государствам самую агрессивную и захватническую политику. Пришедшие к власти султаны и представители феодальной верхушки основным источником своего материального благополучия и обогащения сделали грабительские походы, войны, разбой в завоеванных странах, пленение множества жителей, взывание контрибуций и тяжелых налогов и т.д.

О сущности, особенностях, характерных чертах, или, говоря иными словами, о совершенных османским государством беспримерных злодеяниях писали известные ученые, писатели, общественные и политические деятели XIX века немцы — Гегель, Карл Маркс, русские — Н. Г. Чернышевский, Л. А. Камаровский, С. Глинка, англичанин У. Гладстон, ирландец Эмиль Диллон, француз — Виктор Гюго, Анатоль Франс, бельгиец М. Г. Ролан-Жеквен, американцы — Фр. Грин, Э. М. Блисс и другие. Ознакомимся с мнением некоторых из них.

происхождению константинопольского армянина (см. его многотомное сочинение: M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*. Vol. I-VII, Paris, 1786-1824).

Говоря об основанном в XIII веке кочевыми османцами в Карахисаре княжестве, ставшем впоследствии основной и главной составляющей государства османов, Карл Маркс характеризует его как "разбойничье". О происходивших в 30 годы XIII века на Ближнем Востоке политических событиях Маркс замечает: "Почти в это же самое время орда *гурок-османов* вступает в *Малую Азию*, где они, прежде всего, основывают *разбойничье государство Карахиссар*"⁵. В другой связи Маркс прямо называет воинов Османа — основателя турецкого государства "разбойниками"⁶.

Маркс писал также о варварствах, творимых турецкими султанами в последующие века. Так, например, он упоминает о зверствах, учиненных при взятии Фесалоник в 1430 году и Константинополя в 1453 году⁷. Говоря о жестокостях османских войск, совершенных в 1458 году в Пелопонесе, он отмечал, что турки там "организовали погромы, опустошили страну, взяли в плен жителей". Обобщая сказанное, Маркс констатирует, что турки "*предавали огню и мечу города и села и свирепствовали как канибалы*"⁸. В захваченных странах, писал он, османцы устанавливали военный режим. Маркс считал необходимым подчеркнуть и то, что турецкие варвары давно показали себя врагами всякого прогресса⁹. Такова оценка, данная ученым "распространяющему цивилизацию" государству.

Примерно такую же точку зрения высказывал известный русский публицист Н. Г. Чернышевский. Категорически

⁵ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 223.

⁶ См. там же, т. VI, с. 170.

⁷ Вышло в свет множество свидетельств и исследований, среди них, например, работа G. Schlumberger. *La siege, la prise et la sac de Constantinople par les turks en 1453*, Paris, 1914. О взятии Константинополя и совершенных там грабежах и варварствах.

⁸ К. Маркс. Хронологические записки. Т. VII, с. 202.

⁹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. IX, с. 395.

отвергая мнение своего соотечественника идеалиста и "рутиниста" М. Стасюлевича о том, что султан Мухаммед II (Мехмед II) был миролюбивым гуманистом и не хотел завоевывать столицу Византии — Константинополь, Чернышевский писал: "И неужели можно думать, что Мухаммед II не желал завоевать Византию, а был принужден к тому? Это необъяснимо странно. Турки только и жили завоеваниями, расширение границ было единственной мыслью их... отнимая одну область за другою у православных (греков и сербов) на Балканском полуострове, турки думали просто о завоевании этих областей, о грабеже, дани и владычестве... Кажется очень натурально думать, как и доказывают все без исключения факты турецкой истории XV-XVI столетий, что турки делая завоевания, искали именно добычи и завоеваний"¹⁰.

В статье, озаглавленной "Н. Г. Чернышевский об осаде и взятии Константинополя турками" И. Н. Бороздин отмечает, что Чернышевский в ряде работ обращается к бедам, которые принесло славянским народам Балканского полуострова жестокое османское иго. Чернышевский говорит о бесправном положении народов, угнетаемых ненавистными порабощателями, зверствах, совершаемых разнузданными янычарскими ордями, жестоко истреблявшими коренное население славянских стран. Дав свое известное определение столь ему ненавистного "азиатства", Н. Г. Чернышевский имел в виду прежде всего турецкую деспотию. "Азиатством, — говорил он, — называется такой порядок дел, при котором не ограждены от произвола ни личность, ни труд, ни собственность. В азиатских государствах закон совершенно бессилен. Опирается на него — значит подвергать себя погибели. Там господствует исключительно насилие"¹¹.

¹⁰ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Т. II, М., 1949, с. 641.

¹¹ Византийский Временник, т. VII, М., 1953, с. 92.

Историк, публицист Сергей Глинка, основываясь на множестве фактов писал, что в порабощенных странах турки-османы создавали не гражданское и политическое общество, а "одни лишь военные лагеря. *Всюду, где только блеснул их меч, там уже всегда звучало громохание рабских цепей*"¹².

Уильям Гладстон в своей известной работе "Болгарские ужасы и Восточный вопрос" пишет: османцы "где бы ни появлялись они, всюду оставляли за собою широкий кровавый след; и куда ни проникало их владычество, всюду цивилизация гибла, совсем пропадала из виду. Они представляли повсюду власть и правление грубой силы, с отрицанием правления на законе основанного"¹³. Этот английский либерал в одном из выступлений по поводу резни западных армян в 1894 году писал: "История Турции, это история полная грустных и злых деяний"¹⁴.

О зверствах османской деспотии много раз писал Виктор Гюго. Он также констатирует истину о том, что где бы ни появлялись османские войска, они оставляли за собой кровавый след, руины и запустение¹⁵.

Интересные сведения об османском государстве и его султанах мы находим в известном многотомнике Ф. Шлоссера "Всемирная история", изданном в XIX веке. Вот два свидетельства. В 1430 году, когда султанская армия захватила Салоники, турки пленили и обратили в рабство более 7000 мужчин и женщин разного возраста, расхитили имущество жителей, разграбили церкви и монастыри¹⁶. О захватившем Константи-

¹² С. Глинка. Картины исторические и политические. М., 1840, с. 108.

¹³ У. Гладстон. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. СПб, 1876, с. 6.

¹⁴ *Цит. Византизм, Ррфр, 1899, т. 243.*

¹⁵ Виктор Гюго. Собрание сочинений в 15 томах. Т. I, М., 1953, с. 393.

¹⁶ Ф. Шлоссер. Всемирная история. Т. 9, СПб., 1861, с. 74.

нополь, прославленном в турецкой историографии султана Мехмеде говорится, что он вел множество кровавых войн, разрушил многие города, опустошил целые страны, применяя жестокие и мучительные наказания¹⁷. Так в одной работе посвященной турецкой истории, изданной в Берлине в 1788 году и через год вышедшей на русском языке в Петербурге, говорится, как по повелению этого безжалостного султана с двух врачей иудеев содрали кожу за то, что они не сумели излечить султана от его неизлечимой болезни¹⁸.

О жестокостях султана Мухаммеда II и его последователей писал также Стефан Цвейг. Говоря о том, как этот султан разрушил и разграбил Константинополь, известный писатель называет его жестоким, коварным, двуличным и лицемером. Разрушительная военная мощь османцев в течение веков будет связывать и сковывать силы Европы¹⁹, — замечает он.

Немецкий социал-демократ, известный гуманист, пацифист Генрих Фирбухер констатирует в своей работе "Armenien, 1915", что Османская империя образовалась в результате множества разрушительных набегов, войн и завоеваний, и держалась огнем и мечом. Но в своем государстве турецкие султаны тоже творили беспримерные насилия и варварство. Ни в одной стране в мире, подчеркивал известный публицист, насилие не было столь губительным, а меч столь ужасен, как в Турции. Братоубийство, также как и заговоры против ближайших родственников были для османских султанов обычным явлением. Характерно, что из двухсот великих визирей семьдесят шесть умерли не своей смертью, и та же участь постигла треть султанов²⁰.

¹⁷ Там же, т. 12, с. 76.

¹⁸ Барон Тог. Новейшие известия о Турецкой империи. СПб., 1789, с. 325.

¹⁹ Стефан Цвейг. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3, М., 1963, с. 31.

²⁰ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg, Bergedorf, 1930.

...
Известно, что в XX веке востоковедение и являющаяся ее разделом туркология пережили осязаемый подъем. Возросло число ученых, опубликовавших ценные исследования об османском государстве и империи. Полагаю важным для нас обратиться также к мнению этих авторов — профессионалов.

Известный турколог А. С. Тверитинова, опубликовавшая ряд ценных исследований, посвященных средневековой истории Турции, подчеркивала, что грабительские походы и войны османцев были их постоянным и основным "промыслом". Широко используя турецкие источники, ученый пишет: "Мы знаем, что *грабеж, захват земель и пленных были главным стимулом турецких завоеваний*". Знакомясь по первоисточникам с историей завоевания турками стран Балканского полуострова, мы устанавливаем страшную картину. Каждый поход, захват каждого города и области Сербии, Боснии, Болгарии и т.д. сопровождался истреблением одной части населения и ограблением другой, разрушением жилищ и уводом в плен десятков тысяч людей, и обращением их в рабов. Описание каждого похода в источниках неизменно заканчивается фразой: "Подвергнув опустошению все вокруг, взяли для мусульман неисчислимую добычу". Или: "Возвращаясь из похода, везли с собой бесчисленную добычу, пленных и отрубленные головы". Нередко при захвате отдельных областей, население целых районов вывозилось в Анатолию и т.д. Участвовавший в 1438 г. в набеге на южные области Венгрии летописец Ашик Паша-заде сообщает, что пленных, захваченных в этом походе, оказалось "так много, что рабыню-пленницу можно было получить в обмен на сапоги".

А. Тверитинова совершенно справедливо отмечает, и то, что "султан и окружавшая его знать рассматривали покоренное население захваченных ими областей исключительно как рабов". Не случайно в Турции была широко распростране-

на работорговля. Выступая против фальсификаторов истории, А. Тверитинова подтверждает и другой неопровержимый факт, что османские султаны несли подвластным народам не цивилизованные, а рабовладельческие порядки, грабежи и истребление. Обобщая сказанное, автор пишет: В общен историческом плане "Турецкое господство явилось для завоеванных стран величайшей катастрофой"²¹.

Турколог А. Ф. Миллер также писал, что главным источником обогащения османского государства был "грабеж завоеванных территорий: получение военной добычи, рабов и дани. Всю свою энергию, внимание и время турки направляли на создание боеспособной армии"²².

Говоря о турецкой армии и государственных структурах, А. Миллер констатирует очень характерное обстоятельство: "Солдаты и офицеры регулярной армии (янычары, кавалерия и артиллеристы), в отличие от феодального ополчения, назывались "рабами правительства". Рабами султана считались также все государственные служащие (кроме духовенства)... С помощью рабов султаны рассчитывали уверенее держать в подчинении различные элементы, входившие в правящий феодальный класс"²³.

О бесправных "райя" [простолюдинах не мусульманах] тот же автор писал: "Бесправная "райя" испытывала на себе ничем не сдерживаемый гнет и произвол пашей. Личный налог на христиан превратился в унизи тельный и тяжелый сбор; он стал взиматься и с малолетних, чуть ли не с младенцев. Крестьяне — мусульмане и не мусульмане бросали земли, бежали в города, но там не было для них работы"²⁴.

²¹ А. С. Тверитинова. Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии. См. Византийский Временник, т. VII, с. 23—25.

²² А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948, с. 16.

²³ А. Ф. Миллер. Османская империя (султанская Турция). М., 1946, с. 6.

²⁴ Там же, с. 9.

Известный специалист истории балканских народов И. С. Достян на основании множества источников и фактов заключает следующее: "Известно, что войны в эпоху средневековья обычно сопровождались грабежами, убийствами мирных жителей, пожарами, реквизициями и т.д., однако, турецкие завоеватели далеко превосходили все примеры средневековой жестокости. Грабеж завоеванных территорий был для турецкого военно-феодального государства одной из главных целей военных действий. Отграбление с помощью военной силы покоренных народов было в XIV-XV вв. основным источником доходов казны султана и турецких феодалов. Каждый солдат турецкой армии шел на войну в расчете поживиться грабежом побежденных"²⁵.

По другому поводу И. С. Достян справедливо отметила: "Захватнические войны были главным источником накопления султанской казны, обогащения турецкой знати, средством существования офицеров и солдат турецких армий. Нападая на различные районы Балканского полуострова, турки массами утоняли население в рабство, разграбляли имущество мирных жителей"²⁶.

"Османская политика по отношению к райя заключалась в том, чтобы высасывать из них живительные соки, отнимать у них все то, что представляло силу, красоту, способности", — замечает известный историк Лео²⁷.

О варварствах османских султанов писал также турколог Ю. А. Петросян. Походы турецких войск на Балканы "обернулись страшной трагедией для местного населения. Разорение десятков городов и многих сотен сел, массовые убийства мирных жителей, грабежи и разбой, — такой была картина покорения Балкан". Зверства турецких завоевателей опреде-

²⁵ Византийский Временник, т. VII, с. 38.

²⁶ И. С. Достян. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV — начало XIX вв. М., 1958, с. 17.

²⁷ *Lib. L'opinion publique*, т. 3, brève, 1946, pp. 112.

ленно превосходили даже жестокость средневековых войн. Страдания народов захваченных территорий были поистине безмерны²⁸.

Автор особо подчеркивает жестокость турецких султанов. Так о султани Мехмеде II говорится, что это был необычайно скрытный, коварный, жестокий, необузданный и властолюбивый тиран. Опасаясь за свою власть, он беспощадно уничтожал всех (даже своих родственников) возможных претендентов на престол. "Жестокость Мехмеда II была столь велика, что одно его имя устрало подданных"²⁹. О султани Селиме I (1512-1520) говорится: "По приказу Селима были задушены его братья и племянники, причем некоторых лишили жизни в присутствии самого султана". Жестокость султана Селима проявилась еще больше во время его завоевательских войн. Характерно, что преемник Селима — Сулейман, захватив Венгрию, также осуществил массовые убийства, при которых было предано смерти примерно двести тысяч человек³⁰.

В книге Ю. Петросяна приводится множество фактов, свидетельствующих о варварствах творимых османскими войсками в Закавказье. Армяне и грузины оказывали упорное сопротивление захватчикам, но силы были неравны. И потому они обратили свой взор к России, надеясь на ее помощь и защиту³¹.

Историк показал, какой размах получило в османском государстве пленение людей: "Стамбул был крупнейшим центром работорговли. Невольничьих рынков в городе было несколько. Здесь продавали военнопленных и обращенных в рабство жителей покоренных стран, в том числе русских и украинцев, уведенных с родных земель крымскими татарами. Че-

²⁸ Ю. А. Петросян. Османская империя, могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 23.

²⁹ Там же, с. 40.

³⁰ Там же, с. 57, 62.

³¹ Там же, с. 159.

рез невольничьи рынки Стамбула ежегодно проходили десятки тысяч рабов"³².

Во то же время в книге Ю. Петросяна совершенно справедливо говорится и о тяжелом положении народных масс турок и их выступлениях против османских султанов.

Покойный византинист востоковед З. В. Удальцова писала: "Турецкое завоевание принесло греческому народу, как и другим народам Балканского полуострова *жесточайшие муки, гибель тысяч людей, рабство и разорение...* Глубоко реакционная историческая роль турецкого завоевания Византии и других стран Балканского полуострова состояла прежде всего в том, что это разбойничье завоевание на целые столетия задержало дальнейшее прогрессивное экономическое развитие этих народов, привело к упадку и разрушению их производительных сил, задушило те ростки новых буржуазных отношений, которые уже начали там пробиваться, возродило самые отсталые формы феодального строя"³³. Опровергая фарисейские утверждения ряда ренегатов, принадлежавших к верхушке византийского общества, она показала, что покоритель Константинополя султан Мехмед II был отнюдь не "передовой" и "блестящей" личностью, а кровожадным, жестоким тираном. Вспомним хотя бы то, как он уничтожал замечательные памятники искусства и культуры во всех захваченных им странах. З. Удальцова подвергла справедливой критике двухтомную работу Н. Йорги "История османского государства"³⁴, где делается попытка показать, что в Византии будто было широко распространено туркофильство. "Миф о мнимом "туркофильстве" народных масс в Византии, созданный буржуазными апологетами турок, не имеет никакого научного основания и не находит подтверждения в источниках... Изменническую политику в

³² Там же, с. 85.

³³ Византийский Временник, т. VII, с. 120-121.

³⁴ См. N. Yorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I-II. Gotha, 1908-1909.

пользу турок вела кучка [византийских] знатных ренегатов, стремившихся ценою предательства спасти свои богатства и свою власть"³⁵.

"Османская империя вписала в летопись истории человечества мрачные страницы кровавых войн, покорения и закабаления многочисленных народов Азии и Юго-Восточной Европы", пишет другой автор³⁶.

Известный специалист болгарской истории академик Н. С. Державин показал, что войска османского государства, вторгшись на Балканы "опустошали страну, убивая, грабя и массами уводя в плен ее население, которое затем в качестве рабов распродалось на рынках Малой Азии"³⁷.

Болгарист А. А. Ровняков отмечал, что турки установили в Болгарии военно-феодалный режим: "Османские феодалы-военные ленники (спахии) — захватили все лучшие земли, вытеснили болгар из городов, превратили население в бесправную "райю", стремясь искоренить в болгарях не только национальное самосознание, но и само название — "болгары"³⁸.

Авторы двухтомной работы, посвященной болгарской истории пишут: "Завоевание Болгарии турками в конце XIV в. обрекло болгарский народ на пять веков беспросветного рабства. Время турецкого владычества — самый тяжелый период истории Болгарии, период жестокой и неравной борьбы народа за свою жизнь, свой язык, свою национальную культуру. Турецкие завоеватели, лишив болгарский народ независимости, нарушили ход нормального исторического развития, задержали развитие производительных сил Болгарии. После нескольких веков турецкого господства болгарский народ оказал

³⁵ Византийский Временник, т. VII, с. 120.

³⁶ Там же, с. 122.

³⁷ Н. С. Державин. История Болгарии. Т. 2, М.-Л., 1946, с. 157.

³⁸ А. А. Ровняков. В борьбе за свободу. Л., Наука, 1980, с. 7.

ся одним из самых отсталых в экономическом и политическом отношении народов Европы"³⁹.

О варварствах османских султанов существует довольно богатая литература на болгарском языке. Были опубликованы как сборники документов, научные исследования, так и многотомные работы обобщающего характера.

II

Важные и правдивые сведения об агрессивной политике османского государства, разбойничьих войнах, массовых убийствах и других варварствах сообщают многие летописцы этого времени, очевидцы событий, деятели и историки.

Один из монахов болгарского монастыря Исайя свидетельствует как очевидец, что после известной битвы при Марице в 1371 году турецкие войска разграбили и разрушили множество городов и районов Юго-Восточной Европы, большая часть населения была предана мечу, многие были уведены в плен или умерли от повального голода. Другой монах пишет, что в 1393 году, когда разбойничьи орды турок заняли столицу Болгарии Тырново, началась ужасная резня, город подвергся страшным грабежам, тысячи людей были уведены в плен⁴⁰.

Беспримерные варварства произошли в конце мая 1453 года. Долго и безуспешно пытались сломить упорное и героическое сопротивление защитников Константинополя, султан Мехмед II обещал своим войскам, что позволит им, если они захватят Константинополь, три дня и три ночи свободно и невозбранно грабить этот богатый и роскошный город, и забирать в плен его жителей сколько сумеют захватить и как захотят. Историк XV века, афинянин Лаоник Халкокондил сооб-

³⁹ История Болгарии. Т. I, М., 1954, с. 163.

⁴⁰ См. И. С. Доста. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии XIV-XV вв. — Византийский Временник, т. VII, с. 32-49.

щает, что султан, обращаясь накануне решающего наступления к янычарам, сказал: идите на новый приступ, в случае успеха "будут у вас рабы, за которых вам много дадут, будут и женщины, и дети, и большие богатства этого города"⁴¹. Обещание было выполнено.

Участник героической обороны Константинополя, очевидец трагических событий, известный византийский летописец, историк Георги Франдзи в своей книге "Большая хроника" рассказывает, что турецкие войска ворвавшись 29 мая в город, тотчас же начали убийства и грабеж, "в некоторых местах, вследствие множества трупов, вовсе не видно было земли. И можно было видеть необыкновенное зрелище: стенание и плач и обращение в рабство бесчисленных благородных и знатных женщин, девушек и посвященных богу монахинь, безжалостно, несмотря на их вопли, влекомых турками из церквей за косы и кудри головы, — крик и плач детей и ограбленные священные и святые храмы"⁴². И далее, летописец продолжает, разграбив знаменитый храм святой Софии, "внутри его запретных святилищ, а также на их жертвенниках и трапезах, турки ели и пили и на них же приводили в исполнение и осуществляли свои развратные намерения и похоти с женщинами, девицами и мальчиками... Всюду было всяческое зло, и голова всякого из нас испытывала боль. В жилищах плач и сетования, на перекрестках вопли, в храмах слезы, — везде стоны мужчин и стенания женщин: турки хватают тащат в рабство, разлучают и насильничают... Площади, углы улиц — на всяком месте и всюду все было полно всяческих зол. Ни одно место не осталось необысканным и неограбленным... Чтобы найти спрятанные деньги, нечестивцы перерыли все сады и дома..."⁴³.

Другой современник этих событий, известный греческий историк Дука в своей книге "История Византии", также

повествует о захвате и разрушении Константинополя. Ворвавшись в Константинополь, — писал он, — "Турки, разбегаясь во все стороны, убивая и беря в плен, пришли, наконец, к храму... и, увидев, что ворота заперты, не мешкая, разломали их топорами. Когда они, вооруженные мечами, ворвались внутрь и увидели бесчисленную толпу, каждый стал вязать своего пленника... Кто расскажет о случившемся там? Кто расскажет о плаче и криках детей, о вопле и слезах матерей..."⁴⁴

Источники сообщают, что большую часть добычи и пленных присваивал себе сам султан Мехмед II. Кроме того султан отбирал для своего гарема "красивых девушек и прекрасных мальчиков". Но вот еще более характерный факт: Однажды на пиршестве в каком-то дворце, — писал Дука, — уже "заившийся вином и пьяный" султан велел привести к нему юного сына первого министра (адмирала) Византийской империи — Луки Нотара "ибо мальчик, которому шел четырнадцатый год, был красив". И потому что отец мальчика попытался воспротивиться намерению султана осквернить сына, на следующий же день греческий сановник и два его сына были обезглавлены⁴⁵. Так, захвативший и разрушивший Константинополь Мехмед II, в противоположность придуманному о нем хвалебным сказкам, был властителем не просто жестоким и кровавым, но порочным и извращенным.

Интересные сведения об османских варварствах сообщает сербский летописец XV века Константин Михайлович, в юности уведенный в плен турками, вынужденный участвовать в нескольких походах султана Мехмеда II: "Турки (т.е. султаны. — М. Н.) никогда не находятся в покое, всегда ведут войну, из года в год, от одних земель до других, а если где заключат мир, то только тогда, когда им это выгодно, а в других землях

⁴¹ Византийский Временник, т. VII, с. 440.

⁴² Там же, с. 428-429.

⁴³ Там же, с. 429.

⁴⁴ Там же, с. 402.

⁴⁵ Там же, с. 406-407.

они причиняют одно только зло, захватывают людей, берут в плен, а кто не может ходить тех убивают"⁴⁶.

В летописи Константина Михайловича о султанах Мехмеде II говорится, что "был он очень хитрый и кого только мог обманывал с помощью перемирия; он редко держал слово, а когда кто-либо упрекал его за это, он набрасывался на него, как безумный". Хронист говорит и о том, какую резню и грабежи устроил султан, при штурме Константинополя в майские дни 1453 года. Когда османские войска ворвались в столицу, там начались массовые убийства и разбой "и все мужское население было вырезано, кроме детей и женщин, которые все были розданы"⁴⁷.

В 1458 году при взятии османцами Пелопонеса, Константин Михайлович все еще находится в османской армии. Будучи очевидцем, он писал, что султан Мехмед II сам "убивал людей, ломал им кости и совершал другие жестокости"⁴⁸.

Спустя два года после падения Константинополя, в 1455 году туркам был сдан без сопротивления сербский город Ново Брдо, но несмотря на это "султан Мехмед приказал перебить сильных и здоровых мужчин, а 320 юношей и 700 женщин раздал своим приближенным в качестве рабов"⁴⁹.

В 1461 году султанские войска захватили Трапезунт. Верные своей привычке, завоеватели обошлись со всей жестокостью с жителями города, многие были пленены, истреблены, выселены в Стамбул. Для специального отряда султанской ар-

⁴⁶ Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Остравицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. М., 1978, с. 114.

⁴⁷ Там же, с. 72.

⁴⁸ Там же, с. 81.

⁴⁹ Византийский Временник, т. VII, с. 39.

мии были насильно отобраны 1500 мальчиков⁵⁰. Властитель Трапезунта и члены его семьи были коварно убиты.

Гибель византийского государства была воспринята во многих странах как великое несчастье. Разрушение Константинополя, творившиеся там варварства оставили тяжелый след в памяти современников. Этим событиям было посвящено множество поэм, стихотворений, хроник, горько оплакивающих падение византийского государства, появились сказители во многих краях, в частности славянских странах, на Балканах, а также в Армении, в армянской среде.

Из армянских авторов к происшедшим событиям обратились поэты Абраам Анкюраци, Аракел Багишеци и другие. В состоящей из 392 строк поэме Абраама Анкюраци говорится, что жаждущие крови воины свирепого султана Мухаммеда (Мехмеда II) ворвавшись в Константинополь

Перебили всех,

Кто был в числе воинов,

А остальных мужчин и женщин

Увели в плен.

Малолетних детей

Бросали на камни,

Вырывая их из материнских рук,

Стариков пронзали мечами

.....

.....

Могилы императоров

Под мраморными плитами

Вскрыли они и разграбили,

А кости все раздробили⁵¹

⁵⁰ Там же, с. 118.

⁵¹ Հ. Մ. Մանյան. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957. Русский перевод стихотворений Абраама Анкюраци и Аракела Багишеци в переводе Сена Аревшатяна помещен в VII томе сборника Византийский Временник, с. 455.

О происходивших в Константинополе жестокостях в 1969 году вышла специальная работа английского историка Стивена Рансимена, озаглавленная "Падение Константинополя 1453 г.", написанная на основе многих источников и богатого литературного материала. Автор пишет, что когда турецкие войска ворвались в город "все тотчас же бросились на дикую охоту за добычей. Сначала, еще не осознав что сопротивление уже прекратилось, они убивали всех, кто только встречался на улице — мужчин, женщин, детей. По крутым улицам Константинополя текли потоки крови. Но жажда убийств была вскоре утолена и воины занялись более выгодным делом — пленением людей и захватом имущества... грабеж города продолжался весь день. Турки врывались в мужские и женские монастыри и визали их обитателей. Несколько молодых клириков бросились в колодцы. Все дома горожан подверглись грабежу. Людей забирали с их скарбом. Того, кто падал без сил, сейчас же убивали. Так же поступали и со многими детьми, за которых не могли ничего получить"⁵².

Нельзя не отметить, что как в древних исторических источниках, так и в туркологической литературе позднейших веков не раз говорится, что захвативший Константинополь Мехмед II, пребывавший на престоле с 1451 по 1481 год, за все время своего царствования вел множество грабительских войн, захватил многие страны, и что он был беспримерно жестоким, безразличным и порочным человеком. Он еще более ужесточил притеснения и угнетение в завоеванных странах⁵³. Но при этом делалось и немало попыток прославить

⁵² С. Рансимен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, с. 131-133 (Steven Runcimen. The Fall of Constantinople in 1453, Cambridge, 1969).

⁵³ В колофоне, написанном в одном из монастырей провинции Баберд в 60 годы XV века, говорится в каком тяжелом положении находились христиане при султане Мухаммеде II. Летописец, в частности, подчеркивает трагическое положение армян (см. Матенадаран им. Маштоца, рук. №6273).

этого разнузданного тирана. Примечательно, например, что его часто называют, Великим завоевателем, Непобедимым и героем Падишахом.

Важные сведения об истории османской Турции XIV-XV веков сообщает ряд европейских историков, туркологов XIX века, в частности, австрийский ученый и дипломат Дж. Хаммер. В его многотомной работе обстоятельно освещены ужасающие варварства, творимые турецкими султанами на протяжении веков. Вот небольшая часть из множества фактов, приведенных только в первом томе его работы. В 1396 году в городе Никопле по приказу султана Баязида были жестоко убиты 10000 христианских пленников. Захватив в 1453 году Константинополь, султан Мехмед II совершил беспримерные зверства, он же в 1458 году разграбил и разрушил Пелопонес, устроил резню, увел в плен тысячи людей. Ворвавшись в 1459 году в Сербию, турецкие войска разграбили и разрушили множество крепостей, селений и увели в плен 100000 человек. В 1492-1493 гг. в Австрии совершились ужасающие зверства. Турецкие каннибалы убивали детей, разбивая их головы о стены, насиловали девочек на глазах у матерей и мужчин, а потом убивали, насаживая отрубленные головы на кол, и так далее⁵⁴.

III

Османские султаны осуществляли свою "цивилизаторскую миссию" также в XV-XVIII вв. Уже в начале XVI века они принесли "свободу и справедливость" грузинскому народу. Вот что писали об этом грузинские историки: "В 1510 г. большое турецкое войско вторглось в Западную Грузию... Османцы разорjali города, громили деревни, грабили и жгли церкви". Грузинские жители пустились в массовое бегство. "Практикаизи-

⁵⁴ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. 1 Band. Pest, 1840.

мания хараджа в пользу турок, варварские формы, которые принимала османская барщина... привели к печальным результатам. Неуклонно возрастало число покинутых крестьянских сел. В конце XVI в. в Самцхе-Саатабаго было уже 296 заброшенных селений, а в других 344 селах насчитывалось только от одного до одиннадцати дымов в каждом⁵⁵.

Известный турецкий историк Ибрагим Печевли, говоря о победах османской армии в 1553 году в Армении и Персии, с гордостью констатировал, что когда турецкие войска вторглись в Шорагял (Ширак), они "полностью разрушили и разорили благодатные села, уничтожили и сравняли с землей строения. То же произошло и в Ереване — были сожжены все строения, сады и огороды. На двадцать седьмой день войска добрались до Нахиджеванской долины. От ужаса перед "победоносной армией" города и села, дома и поселения опустели и стали обиталищами сов и воронов. "Жаждающие добычи и грабежа, "ат-огланы" и другие воины напали на дворцы шаха и его сына, и на поселения, разграбили спрятанные сокровища, все разрушили и опустошили, не оставив камня на камне. А кроме того, они так разрушили и разорили все деревни и поселки поля и строения на расстоянии четырех и пяти дней пути вокруг, что не осталось даже ни следов обитания, ни признаков жизни"⁵⁶.

Вторгшись в 1579 году в Армению и Грузию, турецкие войска, сказано в одном колофоне, "до основания разрушили множество церквей и монастырей, перебили множество христиан, архимандритов и епископов, духовных лиц и мирян, предали мукам и увели в плен людей без числа. Из города На-

⁵⁵ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа и др. История Грузии. Т. I. Тбилиси, 1962, с. 292.

⁵⁶ Քուրճական աղբյուրներից Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա. կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, с. 33, 34

хиджевана и других областей увели в плен более 40000 человек⁵⁷.

Армянский летописец XVI века, повествуя о зверствах вторгшихся в 1581 году в Закавказье турок, писал: "Турецкие воины, разрушив, разорили множество городов, сел, областей; мужчин истребили мечем, а женщин и отроков увели в плен и творили даже такие жестокости, когда извлекали дитя из утробы, бросали его в горящий томир, в самое пламя"⁵⁸.

Вот что повествует о творившихся в XVII веке в Османской империи притеснениях и угнетениях известный французский путешественник Мишель Фебур, проживший долгие годы в Турции: "В провинциях паши превратились в маленьких царьков... Они властны как над имуществом, так и, в частности, над жизнью своих подданных, которых могут иногда в порыве гнева и осудить на смерть без суда и следствия. Каких только зверств они не творят... Их ставленники разоряют села, обирают, грабят и опустошают все места, где только пройдут"⁵⁹. В другой связи Фебур писал: "Султан разоряет находящиеся в пределах империи захваченные провинции, оставляя их жителей в таком положении, чтобы те уже не могли восстать. Для этого часть жителей провинции он переселяет из одной области в другую, оставляя прочих несчастных под властью разъяренного паши, который уже окончательно обирает жителей села, провинции"⁶⁰.

⁵⁷ Ученые записки Института востоковедения. Т. 3, М., 1951, с. 111. Интересно, что азербайджанский историк А. Рахмани писал, что в XVI-XVII вв. османцы вторгшись в Закавказье брали в плен не только армян и грузин, но и мусульман, и продавали их на невольничьих рынках в Кафе, Стамбуле и Египте. (А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в начале XVII вв. Баку, 1981, с. 49).

⁵⁸ Матенадаран им. Маштоца, рук. №6273, с. 285г.

⁵⁹ Մ. Քուրճական. Հայոց պատմության խնամարարը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 124:

⁶⁰ Там же, с. 126.

Турецкий историограф и географ XVII века Кятиб Челеби, описывая взятие османскими войсками Тебриза, сообщает, что по повелению султана Мурада IV его воины *"разрушили и опустошили дворец шаха Персии. Предали огню весь базар, разорили благоустроенные дома, прекрасные строения. А потом стали вырубать деревья"*.

Однако, констатируя множество подобных фактов, официальный турецкий историк-летописец не осуждает тех, кто осуществлял эти варварства. Отнюдь. Все это он считает подвигами, которые делают честь султанам. Заметим также, что тот же автор, упоминая об одержанных за век до этого "блестящих" победах турецких войск, с великим удовлетворением и гордостью писал: "Исламские (османские. — М. Н.) войны сравнивали с землей тысячи вражеских городов и подчинили себе многие народы"⁶¹.

Историк и географ Эвлия Челеби, говоря о походе османской армии на Грузию в 1647 году с удовлетворением отмечал, что там имели место массовая резня, пленение и грабежи: "Наше войско, — с радостью констатирует он, — крайне обогатилось пленными и добычей... Добычу увезли в Трапизон и продали с выгодой"⁶². Кстати и сам Эвлия Челеби участвовавший в этом походе, получил "дары", в числе которых были также раб и рабыня.

Важные сведения об опустошительных набегах османских властей сообщает также известный армянский книжник и поэт XVII века, коренной житель Константинополя Иеремия Кемураджан (1637-1695 гг.). Широко используя турецкие источники, он, очевидец целого ряда описываемых событий, изображает в своих поэтических и прозаических сочинениях зверства, творимые турецкими султанами в Греции, на Украине, в Армении и других местах. Так, например, он писал, что турец-

⁶¹ Քուրբանի տարիները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Բ. Նրևան, 1964, էջ 79:

⁶² Там же, с. 130-131.

кие войска, вторгшись в 1674 году на Украину, учинили там ужасные разрушения, разорили "множество провинций", "перебили людей и угнали, продавая пленного за один куруш"⁶³.

Известный церковный деятель XVII века настоятель Афонского монастыря святого Павла — игумен Исайя прибыв в Москву сообщил, что в Греции, Сербии и Болгарии турецкие войска предали мечу запросто без причины 300000 православных христиан, пленив без числа молодых людей и женщин, отправили их в Анатолию, Азию, Египет. А православные города, монастыри и церкви сожгли и разорили.

Один сербский летописец сообщает, что в 1690 году турецкие войска совершили в Сербии, Македонии и Болгарии новые варварства: *"Все эти земли опустели, церкви божины сожжены, монастыри ограблены и разорены совершенно, мужчины перебиты, женщины и юноши взяты в плен"*⁶⁴.

Об установившемся в Османской империи тяжелом положении писали даже, связанные с султанским двором, турецкие историографы-летописцы. Так, например, летописец XVII века Кучи Бей о своем времени был вынужден констатировать: "... притеснений и насилий творимых ныне над неимущими райа не бывало ни в какое другое время и нигде". Говоря о тяжелых налогах и жестокостях, которым подвергался народ, он восклицает: "Как могут райа выносить это насилие? Как может народ страны жить в этих условиях?"⁶⁵.

Ценные сведения сообщает также известный турецкий историк и высокопоставленный сановник Ахмед-Джевдет паша, в распоряжении которого было множество материалов и официальных документов из султанских дворцовых архивов. Говоря о внутреннем положении Турции в XVIII веке и в пред-

⁶³ Երեմիա Քեմուրճեան. Չամուրթիև Համառոտ Դժ տարիոյ օտմանցը Քաղաքացի. Աշխատասիրութեամբ ժ. Մ. Ավետիսյանի, Երևան, 1982, էջ 49:

⁶⁴ И. С. Достян. Борьба сербского народа против турецкого ига ...

с. 87.

⁶⁵ Քուրբանի տարիները..., Հ. Բ, էջ 230:

шествующий период, он писал: "...долгое время насилие и беззаконие переходили все границы, рая в Османской империи, подвергаясь колоссальным бедствиям рассеивались, оставляя свою страну и родину, вот почему страна оказалась разорена и превратилась в обиталище ворон и сов... Причиной такого разорения страны были не только войны". Одной из важных причин было и то, добавляет автор, что на неимущих накладывались очень тяжелые налоги и взимались они со всей жестокостью и насилием⁶⁶.

Интересные сведения содержит и сочинение известного армянского историка Абраама Ереванци, посвященное турецко-персидским войнам 1721-1736 годов. Так Абраам Ереванци пишет, что в 1724 году турецкая армия пролила в Ереване "столько крови, что вода в Зангу стала красной, запах крови распространился в городе, несчастные христиане все были преданы мечу, не осталось христиан, безгрешные праведники были уведены в плен, невинные девы утоплены в воде, столько пленных попало в руки османцев. Пленные заполнили шатры османцев. Были скверна /и/ беззаконие"⁶⁷.

Турецкий историк Челеби-заде Эфенди, описывая взятие в 1725 году турецкими войсками Гянджи (Гандзака), также с гордостью отмечает, что "Прославленное знамя исламской армии реяло в городе, газы, подобные львам, окрасили кровью неверных рафзи, улицы и базары, и пролитая мечем шариата кровь этих неверных лилась как река Джихун..."⁶⁸.

Когда в 20-е годы XVIII века турецкие войска вторглись в Закавказье, население оказалось в катастрофическом положении. Азербайджанские историки об этом писали: "В 1725 г.

⁶⁶ Там же, с. II, էջ 277.

⁶⁷ Աբրահամ Երևանցի. Պատմութիւն պատերազմաց 1721-1736 թթ. Յառաջան, բնագիր, խմբագիր արքեպիսկոպոստոս Կ. Ս. Ջեմալեան. Վենետիկ, 1977, էջ 31: В 1939 г. в Ереване вышел в свет русский перевод книги Абраама Ереванци.

⁶⁸ Թուրքական պրոբլեմներ ... Հ. Ա. էջ 155:

султанской армии ценою больших потерь и с помощью местных протурецких элементов удалось захватить значительную часть территории на юге и севере Азербайджана... *На захваченных землях турецкие феодалы установили невыносимо тяжелый режим. Положение трудового населения стало катастрофическим... Особую нетерпимость проявляли завоеватели к христианскому населению, подвергая его всевозможным преследованиям и унижениям.* В Ширване и Шеки турецкие власти приказали христианам носить на груди отличительный желтый значок. Шекинские христиане в письме русскому царю сообщали, что захватчики сожгли рукописи, книги и церкви. "Многие люди, писали шекинцы, были истреблены мечом из-за их веры".

Уничтожение мирных жителей, ограбление и разрушение городов и сел, насильственное обращение христиан в ислам — все это вызывало резкое недовольство населения, усиливало его борьбу против захватчиков⁶⁹.

Предприняв великий поход в Восточную Армению и Персию, османские войска в 1721 году захватили "множество городов и сел, и имений, разрушив, разорили дворцовые твердыни и пленили весь род армянский — от велика до мала, и, войдя в церкви и монастыри, пустыни, захватили в добычу и пленили множество святых — книг и честных крестов и Евангелий, и иную утварь, украшавшую святые церкви и монастыри, а множество архимандритов и рукоположенных священников, и дьяконов, и мирян зарезали как овец и увели на заклание..."⁷⁰.

⁶⁹ И. А. Гусейнов, З. И. Ибрагимов, А. Н. Гулиев и др. История Азербайджана. Т. I, Баку, 1958, с. 310-311.

⁷⁰ Մատենադարան, № 7534 ձեռագիր հիշատակարանը. Մանր ժամանակագրություններ, 13-18 դդ. Հ. 2, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան. Երևան, 1956, էջ 438:

Богатый материал о таких же зверствах турецких султанов содержат также колофоны армянских рукописей XV века⁷¹.

Об истинной сущности османских порядков свидетельствует также то обстоятельство, что под покровительством государства в стране были созданы специальные рынки (базары), где осуществлялась торговля пленными детьми, девушками, женщинами и мужчинами. Об одном из таких, действующих в Константинополе (Стамбуле) рынков рассказывает как очевидец дьякон Симеон Лехаци: "Девочек и мальчиков, юношей и красивых женщин глашатаи, взяв за руки, показывали и продавали как лошадей либо мулов, а других собирали в каком-нибудь месте или на площади подобно отаре овец. Покупатели открывали лица и грудь молодых девушек и ощупывали с ног до головы все их тело, чтобы у них не оказалось чесотки, язвы, либо других раи. А они стояли тихо и безмолвно; которые пригнутся, их и покупают и, отняв у отца с матерью, и разлучив с сестрами и братьями, увозили к себе. При виде всей этой причиняющей боль скорби, какой я никогда не видал, у меня разболелась голова, затрепетало мое сердце, возмущилась душа моя, и все существо мое содрогнулось..."⁷².

Таков еще один красноречивый факт о "цивилизаторской миссии" османского государства.

Весной 1731 года в фирмане, адресованном своему, находящемуся в Закавказье командующему войском, султан писал: "Жительствующие в соседстве Ганджийской области проклятые Сигнахские гяуры [карабахцы] уже несколько лет перестали платить законную дань и начали упорствовать в не-

⁷¹ Տե՛ս ԺԾ գրքի Հայերն ձեռագրերի Հիշատակարաններ 1401-1450, կազմել է Մ. Մուշեղյան. Երևան, մաս Ա, Բ, Գ, 1955-1967:

⁷² Միջին գրքի Լեհացույ Ուղեգրութիւն, արեգրութիւն եւ իշտակարանք: Առանձնագրից եւ Տրտարակց Հ. Լեռնու Արհնան. Վրննա, 1936, 42 18-19: Русский перевод см. Путевые заметки. Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян. М., Наука, 1965, с. 43-44.

покорности и возмущениях, а потому, согласно постановлениям шариата, оказалось необходимым истребить их в наказание за их действия"⁷³. За этим следует приказ двигаться со всем войском против "неверных". Вот как думали и действовали "распространявшие цивилизацию" султаны.

В книге посетившего Турцию в середине XVIII века скотного к туркофильству немецкого путешественника М. Оттера читаем: "У турак есть пословица, которая гласит: где прошел османли, там даже траве не расти... Войска опустошают все места своего пребывания, как в пределах империи, так и вне ее. Вот почему захваченные ими прекрасные края большей частью не заселены, а земли не обработаны"⁷⁴.

В 1760 году Западную Армению посетил известный представитель армянского просветительского движения Иосиф Эмин. С горечью и возмущением констатировал он, что армяне всюду подвергаются жестокому насилию и угнетению, что "гяуры" т.е. христиане вообще находятся в рабском, холопском положении. В то же время он отмечал и то, что местные невежественные армянские церковнослужители проявляя удивительное раболепие проповедовали "пастве" покорность турецким пашам и надежду только на помощь дарованную Христом⁷⁵.

В датированном этим же годом в одном колофоне из Лимского скриптория говорится, что написан он "В горькое и томительное время, когда со всех сторон тесными мы податными налогами, убийствами и пленением и другими несказанными и непередаваемыми бедами, которые вот уже семь десятков лет заливают всю страну как кровавое море"⁷⁶.

⁷³ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 2, с. 1093.

⁷⁴ Մ. Ջուլյայան. указ. работа, с. 141.

⁷⁵ Life and Adventures of Emin Joseph Emin. 1726-1809. Written by Himself. Second Edition. Calcutta, 1918, p. 141-142.

⁷⁶ Матенадаран, рук. №4982, с. 349г.

Один из известных деятелей армянского освободительного движения 70-х годов XVIII века Мовсес Баграмян с болью писал, что Армения разорена и обратилась в пустыню, а народ, чтобы избавиться от невыносимого гнета и погромов бежит, находя убежище в горах.

не осталось, ни городов, ни строений, ни укрепленных замков,

которые не были бы разорены и разрушены, ибо все до единого села и города, и

поместья, везде и повсюду были уничтожены...

... как земля пустынная и безводная, так

весь наш край от основания затвердевает и застывает.

Ибо поднявшийся гомон смятенных и страшных вестей

не нашел людей, нет пахарей, возделывавших землю, все удалились в торопливом беге, спасаясь от мук в пещерах и расселинах скал⁷⁷.

Не останавливаясь на множестве подобных свидетельств других очевидцев, считаем важным отметить еще то, что известный турколог Дж. Хаммер также упоминает о зверствах, творимых в Османской империи в XVI-XVII вв. Так, например, он пишет, что командующий турецкой армией в Австрии 1532 г. Казимбег жестоко убивал детей и стариков, и, привязав к коню, волочил по улицам юношей и девушек, сжигал села и рынки⁷⁸. В 1638 году по приказу султана Мурада османские воины убили в Багдаде более 30000 человек⁷⁹.

С особым возмущением Хаммер говорит о проводимых в Османской империи наборах христианских мальчиков для османского войска. Он считал ужасной трагедией то, что сул-

таны насильственно обращая христианских детей в фанатичных мусульман, пополняли янычарскую армию, воюющую с собственными отцами и народом. А жестокости, творимые янычарами по всей империи известны.

О подлинной сущности османского государства говорит и тот факт, что подданные христиане должны были предоставлять турецким властям в качестве налога также молодых женщин и мужчин. Известный историк, академик Ашот Иоаннисян опираясь на большой и разнообразный материал, показал, что в османском государстве "налоги и подати взимались не только продуктами и деньгами или трудом, но также и людьми"⁸⁰. Турколог А. Сафрастьян пишет, что султанские налогоплательщики христиане в Ментрелии "наряду с прочими податями должны были посылать каждый год в качестве "налога" султанскому двору определенное число девственниц и красивых мальчиков"⁸¹.

Ряд авторов желая сказать что-то положительное об османском государстве отмечает то, что турецкие султаны сохраняли в подвластных им странах христианские общины, мирясь с их существованием. Однако, как это не раз отмечалось в исторической литературе, это делалось с одной лишь целью — всегда иметь при себе "дойную корову" и не лишиться возможности брать большие поборы. Это отмечал посетивший Турцию еще в XVII веке французский путешественник Мишель Фебур, написавший следующее: османские султаны терпели в своей стране христиан и иудеев, потому, что получали от них больше пользы, чем от своих единоверцев⁸².

Необходимо отметить, что важные сведения о беспримерных варварствах творимых османским государством в XVI—XVIII вв. в Армении и в соседних странах сообщают не

⁷⁷ Նոր տեղանքի որ հոյհ Յորդանի, Մտառան, 1772, էջ 18.

⁷⁸ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. 2 Band. Pest, 1840, S. 91.

⁷⁹ Там же, т. 3, с. 185.

⁸⁰ Աշոտ Զովհաննիսյան. Դրվագներ Հայ պատմագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ. Երևան, 1959, էջ 18-19.

⁸¹ Թուրքական աղբյուրներ. Գ, էջ 117-118, Երևան, 1967, էջ 309.

⁸² M. Febure. L'Etat present de la Turquie. Paris, 1675, p. 217.

только колофоны армянских рукописей, но и многие летописи и историографы.

IV

А какую деятельность развернуло османское государство в XIX и в начале XX веков, в последний период своего существования? Коротко остановимся и на этом вопросе.

Известно, что стремясь предотвратить распад Османской империи, а также восстановить былую мощь султанского государства Высокая Порта попыталась в начале и в последующие десятилетия XIX века осуществить ряд реформ, относящихся в основном к армии, государственным структурам и к вопросам административного характера, что, однако, не улучшило тяжелого положения подвластных народов и наций. Гнет султанской деспотии, жестокие гонения и убийства продолжались с новым размахом.

Известный французский путешественник Оливье, посетивший в начале XIX века остров Крит, писал: "Жатву у христиан всегда отбирает турок управляющий, паша захватывает собственность, а янычары их постоянно бесчестят и избивают дубинами..., видя и переживая все это греческие земледельцы, разумеется, не имеют ни воли, ни желания напрягать силы ни в производстве, ни в земледелии, ибо результат должен перейти в руки ненавистного им элемента. Их поля, поля христиан пустеют день ото дня, оливы покрываются тернием, виноград уничтожается"⁸³.

В своей книге, посвященной греческому национально-освободительному движению Г. Арш отмечал, что очевидцы, посещавшие Грецию в конце XVIII и в начале XIX веков, не

⁸³ *Մ. Վարանդյան. Հայկական շարժման նահանգամանաթյուն. Կ. Ա., 1912, էջ 115:*

могли представить себе, что где-либо еще "мог существовать столь дикий деспотизм и столь жестокое рабство"⁸⁴.

В 1803 г. русский консул писал из Пелопонеса, что "тамошние управители суть хищные волки и назначаются на один только год, чтобы грабить бедных простолудинов (райя) и всех тех, кто не в силах противиться"⁸⁵.

Важные сведения о варварской политике османского государства сообщает известный французский писатель и государственный деятель Шатобриан, побывавший в начале XIX века в Греции, Египте и Палестине, путевые записи которого публиковались в свое время в отрывках как во французской печати, так и в "Вестнике Европы", известном российском журнале. Вот только несколько цитат из него. Говоря о Греции автор воспоминаний подчеркивает "Повсюду огнем и мечом порушенные села, обезлюдевшие городские кварталы. На расстоянии пятнадцати верст мы не увидели никакого жилья. Грабежи, всякое насилие уничтожили земледелие. Самый последний сельский ага (староста) очень легко может выгнать грека из его собственной хижинки, отняв у него жену, ребенка, убить его... Несчастный грек, потеряв терпение, вынуждено покидает родину и пытается найти покой в соседних странах. Но тщетно. Всюду он встречает пашей и кади, всюду — и в песках Иордании и в пустынях Пальмиры"⁸⁶.

В Египте царит ужасная нищета. Вооруженные разбойничьи шайки грабят и разоряют все. "Здесь мы увидели, как албанцы охотятся на детей (плениют детей). 150 сел, расположенных в нижнем течении Нила в районе от Розетты до Каира полностью разрушены. Значительная территория в устье

⁸⁴ Г. Арш. Этерическое движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970, с. 49.

⁸⁵ Там же, с. 48.

⁸⁶ Вестник Европы, 1801, сентябрь, №18, с. 82.

реки осталась необработанной. Большая часть феллахов (крестьян) обречена на гибель⁸⁷.

Мрачными красками Шатобриан описывает также положение Иерусалима. Турецкие власти проводят жестокую политику социальной эксплуатации и национального угнетения. Дома в городе Иерусалиме, пишет он, так убоги и жалки, что невольно спрашиваешь себя "не склепы ли это в пустынях? В городе царит тишина, не слышно ни звука, "только иногда отдается топот дикой кобылицы. Это янычар везет голову бедуина или скачет грабить феллаха"⁸⁸.

О солдатах ряда турецких гарнизонов, расположенных в крепостях в Морее (Греция), русский консул в 1815 г. докладывал, что "они грабят и убивают, и все остается безнаказанным. Здесь не существует ни власти, ни закона"⁸⁹.

В первые два десятилетия XIX века произошли ужасные варварства в Сербии, Молдавии и Валахии. Чтобы искоренить освободительное движение турецкие султаны ограбили и разорили сотни сел и городов, предали мечу или увели в плен десятки тысяч людей⁹⁰. Общеизвестно, какие жестокости происходили в Греции, в то время, когда греки вели героическую освободительную борьбу против османского владычества.

Французский путешественник Шарль Деваль побывавший в 1825-1826 гг. в Константинополе и Греции, обобщая свои впечатления писал, что турецкое государство "строит свое благополучие и силу на невежестве и варварстве, оно обращает людей в скотов, чтобы иметь рабов". Турция, продолжал он, это страна, где "деспотизм и зверства давно уже борются с независимостью и просвещением". В своих воспоминаниях, озаглавленных "Два года в Турции", он приводит мно-

жество фактов о том, с какой жестокостью турецкие султаны разорили греческие города, села и истребляли жителей⁹¹.

Германский офицер, впоследствии известный военачальник Мольтке, находившийся в 1835-1839 гг. в Турции, в своей работе "Письма из Турции" ("Briefe aus der Türkei") описал состояние разоренных и ограбленных городов страны. "От турецких городов, вообще, остается впечатление запустения... Разрушения произошло не столько время, сколько человеческие руки"⁹² (понятно, что под выражением "человеческие руки" автор имел в виду турецкие власти. Добавим, что в таком же положении находились также и села).

Французский дипломат А. Жобер, посетивший Западную Армению в начале века, писал: "В этой стране земледелец напрасно сеет семена. Жатву отбирают у него еще не созревшей. Спасаясь от зверств разбойников и притеснений владельцев провинций — пашей, крестьяне вынуждены бросать поля, бежать с семьями и стадами. В этой несчастной стране не существует ни вотчины, ни гарантий, ни покоя"⁹³.

Как было сказано выше, известный армянский этнограф Г. Срвандзтян в 1864 году характеризует сложившуюся в Мущском гаварке обстановку следующим образом: "Потоки крови, грабеж имущества, насилие над семьями, ограбление церквей, извращение законов, лишение людей жизни"⁹⁴. В одном документе, датированном 1869 годом, представляющем положение жителей гавара Кхи (Кеги), говорится: "Этот народ находится на грани морального и физического исчезновения и жизнь их, и имущество всякий день подвергаются опасности, их убивают, увечат, грабят, угнетают"⁹⁵.

⁸⁷ Два года в Константинополе и Морее (1825-1826)..., соч. Ш. Д., пер. с франц., СПб., 1828.

⁸⁸ Цитируем по книге: *Մ. Վարանդյան, Հայկական շարժման նախապատմությունը, հ. Ա, էջ 115:*

⁸⁹ *Հովհ. Հակոբյան, Ողբերգություններ, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 150.*

⁹⁰ *Արծիթի Տարանոյ, 1884, №1:*

⁹¹ *Դիվան հայոց պատմության գիրք ԺԳ, էջ 174:*

⁸⁷ Там же, с. 85.

⁸⁸ Там же, с. 87.

⁸⁹ Г. Арш. Этеристское движение в России..., с. 44.

⁹⁰ Ю. А. Петросян. Османская империя. Могущество и гибель. М., 1990, с. 178-179.

Важные сведения о перенесенных жителями Западной Армении притеснениях и гонениях сообщает французский военный Фридрих Миллинген, служивший в 1853-1864 гг. в турецкой армии командиром батальона под именем Осман Сейфи бей. В частности, он приводит интересные факты о том, какому произволу подвергались армяне со стороны великого визиря Высокой Порты Фуада паши⁹⁶.

Позже, в 1876 году Эчмиадзинский католикос Геворг IV получил прошение, подписанное 4000 западных армян. Напомним, что там, между прочим говорилось: "Дни и ночи мы пребываем в тревоге, жестоко страдаем от чиновников провинций, сборщиков налогов, управляющих и других тиранов, вплоть до того, что они бесчестят нашего церковного пастыря, скромность наших жен, честь наших дочерей, проливают кровь наших старцев и юношей, позорят святость наших храмов и обычаев"⁹⁷.

В прошении, направленном 10 февраля 1882 года императору России Александру III Мкртыч Хримян (Хримян Айрик), Хорен Ованисян и Айрапет Ханджян пишут: "От имени армянского христианского населения, проживающего в Ванской области Армении, в дополнение к нашему нижайшему обращению посланному Вашему Величеству 16 марта 1880 года о бедственном положении нашего народа, снова повторяем нашу мольбу. Мы осмелились обратиться к Вам вторично в силу того, что в настоящее время армянский народ находится на краю гибели, ибо положение невыносимое и отчаянное. Вместо того, чтобы статья 61 Берлинского договора, посвященная Армянскому вопросу, положила конец невыносимым преследованиям,

⁹⁶ La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862-1867). Par Frederick Millingen (Osman Seifi bei). Paris, 1868, p. 173-174. См. Также *Մ. Գ. Կերիբյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 124. և Հրատ. տեղ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ. Երևան, 2002, էջ 94.*

⁹⁷ Матенадаран им. Маштоца. Архив Католикоса, д. 228, док. 2.

новые жертвы подтверждают, что если так будет продолжаться, то эта статья станет причиной нашей гибели. Со времени заключения Берлинского трактата до настоящего времени со стороны Высокой Порты не наблюдается какое-либо желание ввести справедливость и равенство в Армении. Напротив, в центральных правительственных учреждениях совершенно игнорируются интересы христиан, насаждается фанатизм и ненависть к ним, в результате чего правительственные чиновники, разбойничьи банды и вообще все угнетатели, поощряемые еще больше, усугубляют свои преступления"⁹⁸.

Турецко-османское государство вновь проявило свою истинную сущность в те годы, когда потопило в крови освободительное движение болгарского народа. В 1875 году против османского владычества подняло восстание христианское население Боснии и Герцеговины. Спустя год вспыхнуло всенародное восстание в Болгарии, вскоре, однако, подавленное со всей жестокостью. "В Филиппопольском санджаке в несколько дней черкесами и башибузуками (иррегулярной кавалерией Турции) было вырезано около 15 тысяч человек. Убийства сопровождалась пытками и всякого рода надругательствами"⁹⁹.

Об этих трагических событиях существует обширная литература на русском, английском, французском, немецком, болгарском и других языках и потому останавливаться на них нет необходимости. Однако, считаю нелишним вспомнить, что писал о варварствах, творившихся в Болгарии великий русский писатель Ф. М. Достоевский. Вот только один фрагмент: "Десятки сотни тысяч христиан избиваются как вредная дрянь, сводятся с лица земли с корням, дотла. В глазах умирающих братьев бесчестятся их сестры, в глазах матерей бросают вверх их детей-младенцев и подхватывают на ружейный штык; селения истребляются, церкви разбиваются в щепы, все

⁹⁸ Архив внешней политики Российской империи (далее АВПРИ). Главный архив, д. 119, л. 50.

⁹⁹ История дипломатии. Т. 2, М.-Л., 1945, с. 28.

сводится поголовно — и это *дикий, гнусной ордой, закалятой противницей цивилизации; и это уничтожение систематическое, это не шайка разбойников... Нет, тут система, это метод войны огромной империи*. Разбойники действуют по указу, по распоряжению министров и правителей государства, самого султана¹⁰⁰.

Достоевский с гневом говорит также о равнодушии европейских государств. Европейцы, уничтожившие деспотию в своих странах и провозгласившие свободу и права людей теперь отворачиваются от «миллионов несчастных существ».

В 1890-е гг., как уже говорилось, по приказу безжалостного султана Абдула Гамида Второго турецкие власти осуществили новые массовые убийства — Геноцид в Западной Армении. В течение 1894-1896 гг. самым жестоким образом были преданы мечу 300000 человек, была разграблена и опустошена большая часть Западной Армении.

В соответствии с программой, составленной кровавым падишахом, турецкие войска и объединившиеся с ними разбойничьи отряды под командованием Зеки паша в 1894 году ворвались в Сасун, в результате чего были преданы мечу 10000 человек, были разграблены и разорены десятки сел и деревень. В последующие — 1895 и 1896 годы произошли массовые убийства во всей Западной Армении. Однако, султан Абдул Гамид не ограничился обычной резней. Он реализовал составленную заранее программу — чтобы тем самым покончить с Армянским вопросом. Вот несколько свидетельств о совершенных варварствах.

Вице-консул Великобритании в Ване — Филипп Керри 15 ноября 1894 года докладывал, что турецкие войска совершили в Сасуне ужасные зверства: «В Гелиегузане многих молодых людей связали за руки и за ноги, положили в ряд, набро-

¹⁰⁰ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30-то томах. Т. 23, Л., 1981, с. 61-62.

сали на них кучу хвороста и заживо сожгли». В другой деревне «Около шестидесяти молодых женщин и девушек были загнаны в церковь. Солдатам было разрешено делать с ними что угодно, а после этого убить их, что и было сделано... Керосин был использован для поджога домов вместе с находившимися в них жителями. Один солдат рассказывал в Битлисе, что он однажды видел, как выбежавшего из пламени маленького мальчика солдат штыком отбросил снова в пламя»¹⁰¹. Русский генеральный консул в Эрзуруме В. Максимов писал 26 ноября того же года, что воины султана убивали даже младенцев и, «удовлетворив свои животные наклонности, они беспощадно уничтожали девушек и женщин»¹⁰².

Резня стала повсеместной в 1895-1896 гг. Армяне Марзвана в прошении направленном на имя посла России Налетова писали 9-го ноября 1895 г. «пятница, 3-е ноября, для нашего города стала черным днем, скорбным и ужасным днем. В этот день Турция обогатила свою кровавую историю еще одной «славной» страницей, кровавой страницей, написанной черными буквами, к отвращению и возмущению всего цивилизованного мира... Еще раз Турция обогатила свой кровавый трон кровью многочисленных невинных христиан». При этом в послании было предупреждение: «Не исключено, что турецкое правительство с присущим ему бесстыдством попытается отрицать свою вину и переложит всю ответственность и вину за эти тяжелые события на армян, но при всех случаях и обстоятельствах мы готовы доказать, что организатором этой резни является правительство. Мы располагаем многочисленными достоверными фактами и неопровержимыми доказательствами, которые также ясно, как и солнце, могут подтвердить, что эта резня является результатом преднамеренных действий... Милостивый государь, в настоящее время мы совершенно

¹⁰¹ АВПРИ. Посольство в Константинополе, д. 3135.

¹⁰² Там же, д. 3176, л. 45.

растерялись и оцепенели. Мы не знаем, что нам делать. Мы надеемся только на Вас"¹⁰³.

В известном французском сборнике документов — "Желтой книге" читаем: "В конце 1895 г. и в начале 1896 г., в течение полугода происходили по всей Малой Азии в городах и деревнях, населенных армянами, ужасающие организованные массовые избиения, перод, которыми поbledнели даже турецкие зверства в Сасуне"¹⁰⁴.

В докладе русского генерального консула в Бейруте от 23 июля 1898 года говорится: "Несмотря на многократные обещания турок не преследовать армян за то лишь, что они армяне, преследования эти продолжают на всем пространстве Оттоманской империи", а Высокая Порта поощряя кровавые действия местных властей стремится, заставить армян выселиться"¹⁰⁵. Говоря о происшедших в 1896 году в Стамбуле погромах армян, либеральный турецкий историк Осман Нури писал: Эта резня "была ужасным преступлением против человечества. Организатором же этого Геноцида был несомненно все тот же султан Абдул Гамид Второй"¹⁰⁶.

Анатоль Франс о султани Абдул Гамиде высказался так: "Султан Абдул Гамид Второй — это чудовище, которое постоянно дрожит в своем жалком всемогуществе и, ужасаясь своих преступлений, успокаивает себя тем, что совершает новые преступления. С 1893 до 1896 год он повесил и сжег заживо 300 тысяч армян и начиная с этого времени, он с мерзкой осторожностью занимается методическим уничтожением осиротевшего народа"¹⁰⁷.

¹⁰³ Там же, д. 3181, л. 38-40.

¹⁰⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. [Под редакцией Г. А. Джаншиева]. М., 1897, с. 101.

¹⁰⁵ АВПРИ, Посольство в Константинополе, д. 3179, л. 279.

¹⁰⁶ *İstanbul'da yaşanan vahşet, 7. baskı, 1972, s. 213.*

¹⁰⁷ Anatole France. Trente ans de vie sociale. Introduction générale. 1897-1904. Paris 1949. p. 137-138, 143-147.

Геноцид 1894-96 гг. вызвал волну протеста во многих странах. Свой гнев против османского государства выразили, в частности, многие деятели науки и искусства. В России, Англии, Франции, США было издано множество работ, в которых раскрывалось варварство турецких властей.

Но самые ужасные события, потрясшие все человечество, произошли в 1915-1916 гг., когда ставшая во главе одряхлевшего османского государства партия иттихадистов (младотурок), организовала чудовищный Геноцид армян, в ходе которого погибло полтора миллиона человек.

На тайном собрании, где обсуждался вопрос уничтожения армян, доктор Назым — бей говорил: "Армянский народ надо уничтожить в корне, чтобы ни одного армянина не осталось на нашей земле и забылось само это имя. Сейчас идет война, такого удобного случая больше не будет. Вмешательство великих держав и шумные протесты мировой прессы останутся незамеченными... На этот раз наши действия должны принять характер тотального истребления армян; необходимо уничтожить всех до единого. Я хочу, чтобы на этой земле турок и только турок жил и безраздельно господствовал. Пусть исчезнут все нетурецкие элементы, к какой бы национальности и религии они не принадлежали"¹⁰⁸.

Члены совещания, разумеется, были согласны со своим соратником Назым-беем. Соответствующее решение было принято. Уже в мае 1915 года министр внутренних дел Турции Талаат-бей отдает распоряжение Местным властям о полном уничтожении всего армянского населения страны. В его предписании, направленном Алепскому вали, например, говорится: "Вам уже сообщалось о том, что по указанию Джемиеата (руководящего комитета младотурок. — М. Н.) было решено полностью уничтожить проживающих в Турции армян. Те, кто выступает против этого решения, не могут оставаться на офи-

¹⁰⁸ Mevlan-zade Rifat. Türkiye inkılabının iç yüzü. Halep, 1929, s. 89-93.

циальных постах. Как бы жестоки ни были принятые меры, должен быть положен конец существованию армян. Не обращайте никакого внимания ни на возраст, ни на пол, ни на угрызения совести»¹⁰⁹.

Приказ был выполнен со всей жестокостью. Был осуществлен первый Геноцид XX века с его беспрецедентными зверствами. Приведем ряд неопровержимых и не оставляющих сомнений свидетельств.

Наим-бей, занимавший в период правления младотурок ответственный пост, по долгу службы лично ведавший вопросом депортации армян, писал: *"История высылки и резни армян... не имеет ничего себе равного в написанных по сей день повествованиях о бесчеловечных поступках. В какой бы уголок обширной территории Турции ни бросить взгляд, в какое бы глубокое ущелье ни взглянуть — везде можно найти тысячи трупов и скелетов армян, зарезанных и изуродованных самым жестоким образом"*¹¹⁰.

О совершенных преступлениях писал также участник тайных совещаний младотурок, политический деятель Мевлазиде Рифат¹¹¹.

Важны также свидетельства германских источников. Барон фон Вангенгейм, посол Германии (союзницы Турции) в Константинополе в 1912-1915 годах, имевший большое влияние на лидеров младотурок и хорошо осведомленный о событиях, происходивших в Османской империи, в секретном донесении канцлеру Бетман-Гольвергу 17-го июня 1915 года сообщал: *"Министр внутренних дел Талаат-паша недавно откровенно заявил аккредитованному в настоящее время при императорском по-*

*сольстве доктору Мортманну, что "Турка хочет использовать мировую войну для того, чтобы окончательно расправиться с внутренними врагами (местными христианами)"*¹¹².

Тот же посол, спустя примерно месяц, говоря о насильственных депортациях, осуществленных турецким правительством, пишет, что османское правительство *"в самом деле имеет своей целью уничтожение армянской нации в турецком государстве"*¹¹³.

Новый посол Германии Вольф Меттерних в секретном докладном донесении от 30 июня 1916 года сообщал: *"Центральный комитет младотурок требует истребить последние остатки армян"* (Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier)¹¹⁴. Посол считал младотурок ярыми фанатиками и "голодными волками".

Важные документы о Геноциде содержатся также в государственных архивах Болгарии — союзницы Турции в годы Первой мировой войны. Так, посол Болгарии в Константинополе Н. Колошев 15 июля 1915 года докладывает председателю совета министров своей страны, доктору В. Радослову: "Продолжаются резня и преследования армян, которые обретают ужасные признаки окончательного истребления этого народа. Повсюду армянские населенные пункты полностью опустошаются. Женщин отсылают в турецкие центры и помещают в гаремы, детей распределяют в турецкие семьи, для отуречивания. Мужчины депортируются в Месопотамию, Аравию и другие отдаленные окраины"¹¹⁵. Посол в Смирне Иван Амамджиев в том же месяце докладывал: Армянское население Анатолии

¹⁰⁹ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64.

¹¹⁰ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. ... p. 1-47.

¹¹¹ См. Геноцид армян в Османской империи. Документы и материалы, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 362-366.

¹¹² Deutschland und Armenien. 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam. 1919, S. 84.

¹¹³ Там же, с. 94.

¹¹⁴ Там же, с. 277.

¹¹⁵ Հայոց ջեղատուհանը և թուրքական բուլղարական զինանշանակն փաստաթղթերի լույսի տակ: Բուլղարենից թարգմանեցին Ջ. Համարյանը. Գ. Ճիզդոյանը, Երևան, 1996, էջ 19-20.

"подвергалось не только систематическим гонениям, но и массовой резне. В Битлисе и Эрзруме не осталось ни одного армянина. Часть тамошних армян бежала в Россию, а другие убиты. Изгнанные из Анкары 750 армянских семей были убиты в пути чеченами-башибузуками. Армянские духовные лидеры из Измита, Бурсы, Эрзрума и Битлиса вывезены в окопах и виселаны, неизвестно куда"¹¹⁶.

Примерно те же соображения высказывали государственные и дипломатические деятели Австрии, также союзники Турции во время Первой мировой войны. Так, вице-маршал Австрии Помианковский, будучи полномочным представителем своего государства в Турции и имевший тесные связи с лидерами младотурок, также выразил возмущение против варварства и беспримерной жестокости, проявляемых турецким правительством по отношению к армянам¹¹⁷.

Известно, что венесуэльский офицер Рафаэль Ногалис участвовал в боях против прибегших к самообороне армян, в качестве волонтера, турецкой армии. Но несмотря на это он также принимает, что правительство младотурок проводит политику погромов¹¹⁸.

Генри Моргентау, занимавший в 1913-1916 гг. пост посла Соединенных Штатов Северной Америки в Константинополе, имевший частые встречи с руководящими деятелями османского государства, писал: *"Я уверен, что во всей истории человечества нет стольких ужасающих фактов, как эта резня. Великие избиения и гонения, наблюдавшиеся в прошлом, кажутся почти незначительными по сравнению со страданиями армянской нации в 1915 г."*¹¹⁹. В ценных мемуарах посла есть также такие строки: "Однажды по поводу происходящего я

¹¹⁶ Там же, с. 23.

¹¹⁷ J. Pomiankowski. Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Graf, 1969, S. 165.

¹¹⁸ См. Vahakn N. Dadrian. German Responsibility in the Armenian Genocide.... p. 32-33.

¹¹⁹ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918, p. 324.

имел беседу с одним ответственным высокопоставленным чиновником-турком, который рассказал мне о применяемых против армян пытках. Он не скрывал, что правительство одобряет их... Этот чиновник сказал, что все эти подробности пыток обсуждались на ночном заседании в штаб-квартире комитета "Единение и прогресс". *Каждый новый метод причинения боли расценивался как превосходное открытие, и чиновники постоянно ломают голову над тем, чтобы изобрести какую-нибудь новую пытку. Он рассказал мне, что они даже обращались к отчетам испанской инквизиции... и переняли все, что находили там"*¹²⁰.

Важные сведения о Геноциде сообщают также очевидцы персы и арабы. Так, например, перс Кербелай Али-Мехмед рассказывал: "Я перевозил боеприпасы из Эрзынджана в Карин. Однажды в июне 1915 г., когда я подъехал к Хотурскому мосту, перед глазами моими предстало потрясающее зрелище. Несметное количество человеческих трупов заполнило 12 пролетов большого моста, запрудив реку так, что она изменила течение и бежала мимо моста. Ужасно было смотреть; я долго стоял со своим караваном, пока эти трупы проплыли, и я смог пройти через мост. Но от моста до Джиниса вся дорога была завалена трупами стариков, женщин и детей, которые уже разложались, вздулись и смердели. Такое ужасное зловоние, что пройти нельзя было по дороге; мои два погонщика верблюдов от этого зловония заболели и умерли, а я вынужден был переменить свою дорогу. Это были жертвы и следы неслыханного и ужасного злодеяния. И все это были трупы армян, несчастных армян"¹²¹.

¹²⁰ Там же, с. 315.

¹²¹ Հայերի ցեղասպանությանը Օսմանյան կայսրությանում, էջ 376. Другой персидский автор Сейед Мохаммед-Али Джамал-заде в своих воспоминаниях писал: "Я стал невольным свидетелем тех невыносимых жестокостей и пыток, которые турки применяли по отношению к армянам в годы Первой мировой войны. Результатом стала, как из-

Очевидец резни западных армян 1915 года арабский деятель Файез эль-Хосейн писал: "Отправление армян на смерть было возмутительной, ужасной жестокостью... Методы истребления армян были различны ... В Битлисе власти заключали армян в большие, наполненные соломой саманники, двери укрывали соломой и поджигали... В Муше армян также умерщвляли в гумнах с соломой. Большинство, однако, погибло от пуль, ножей и кинжалов. Власти нанимали мясников, которые за ремесло убийцы получали 1 фунт в день... В Диарбекире власти умерщвляли армян то огнем, то мечом. Часто их группами бросали в колодцы или в ямы и закапывали. Много армян было утоплено также в Тигре и Евфрате... Жаңдармы применяли и другой метод. Они связывали женщин и детей друг с другом и бросали с большой высоты вниз... ответственность за совершенные против армян жестокости ложится на членов комитета "Единение и прогресс", которые держат власть в своих руках и которые руководствовались ни чем иным, как расовым фанатизмом"¹²².

Известный французский публицист Анри Барби посетивший в 1916 году Западную Армению писал о совершенных там зверствах: "Кто бы не прошел по опустевшей Армении, не может не содрогнуться, так много непривычного говорят эти бесконечные дали руин и смерти. Нет ни одного дерева, ни одного утеса, ни одного клочка мха, который не был бы свидетелем избиений человека, который не был бы осквернен потоками пролитой крови. Нет ни одного протока реки или речки, которая не несла бы к вечному забвению сотни, тысячи мерт-

вств, резня миллионов армян" (см. "Иран-Наме", 1993, №1, с. 13, сообщение С. Сафаряна).

¹²² Հայերի զիջանալիքի վրա Օսմանյան կայսրութեանը, էջ 493. О Геноциде западных армян 1915-1916 гг. писали также многие арабские историки. См. посвященную этим вопросам статью Н. Ованисяна, в книге "Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов" (Ереван, 1993, с. 159-218).

вых тел. Нет ни одной пропасти, ни одного ущелья, которые не были бы могилами под открытым небом, в глубине которых не белели бы открытые груды скелетов, так как почти нигде убийцы не дали себе ни времени, ни труда хоронить свои жертвы. В этих обширных областях, когда-то оживленных цветущими армянскими поселениями, царствуют сегодня разорение и безлюдье"¹²³.

Знавший о резне армян и очевидец событий Константинопольский армянский патриарх архиепископ Завен сообщал в декабре 1915 года американским армянам: "Я думаю, что история не знала подобной резни... Я не представляю, чтобы нашелся кто-либо способный описать ужасные избиения, происшедшие за последние 8-9 месяцев в Турции, от края до края... Избиения, происходившие при гамидовском режиме или раньше... – ничто по сравнению с этими. То, что предпринято на этот раз, является программой поголовного истребления, и сегодня, когда она осуществлена, можно сказать, что армянин на своей родине стал исторической редкостью. Некоторые губернаторы... хвастливо телеграфировали центральному правительству, что в управляемых ими округах не осталось уже ни одного армянина. На этот раз на мирный народ обрушилась не чернь, а само правительство, проводившее свою программу через солдат, жаңдармерию, полицию и, особенно, через разбойничьи шайки. Приказ был дан из центра и повсеместно безжалостным образом приводился в исполнение... Народ был прогнан от родных очагов покинул все, и по пути был ограблен и истреблен. От Самсуна до Тигранакерта не спасся почти ни один армянин. Молодые женщины и девушки были похищены, а дети вырезаны. Резня была потрясающей в Муше, Багеше, Тигранакерте, Едессии, Трапезунде, Шапин-Каракисаре, Кеги, Балу и Еранка-Камахе, где почти ни один армя-

¹²³ Анри Барби. В стране ужаса. Перевод с французского. Тифлис, 1919, с. 40.

нин не уцелел, не были пощажены ни старики, ни дети. В других провинциях Армении некоторым удалось спастись, но таких — не более пяти процентов. Во многих городах и селениях вряд ли можно найти сегодня одну или двух женщин... Из Багеша и окрестностей все еще нет вестей о спасении хотя бы одного армянина; в Тигранакертском вилайете вырезаны не только армяне, но даже айсорты и халдеи, а за неисполнение приказа губернатора о проведении резни три турецких каймакама смещены с должности и убиты. В Трапезуиде и его окрестностях почти все армяне вырезаны или утоплены»¹²⁴.

О Геноциде существуют и другие правдивые и неопровержимые свидетельства. Об этой страшной трагедии нашего народа было опубликовано множество различных работ на армянском, русском, английском, французском, немецком и на других языках¹²⁵.

Факт Геноцида армян был удостоверен также во время трех судебных процессов. Созданный новым турецким правительством в 1919 г. в Константинополе Военный суд подтвердил преступление младотурок, осудил на смерть ряд преступников и в том числе также Талаата, Энвера и Джемала пашу¹²⁶ (последние были осуждены заочно, поскольку бежали из Турции и скрывались за границей). Второй судебный процесс прошел в 1921 году в Берлине. Известно, что 15 марта этого года

молодой патриот, мститель Согомон Тейлирян убил заклятого врага армянского народа Мехмеда Талаата. Опираясь на многочисленные факты и свидетельства, Берлинский суд счел доказанным, что младотурки, с целью реализации своих захватнических пантюркистских планов, в 1915-1916 гг. действительно организовали Геноцид армян, а основным автором осуществленных преступлений был именно он, палач Талаат. На основании этих фактов суд оправдал Тейлиряна. Решение суда нашло горячий отклик в прогрессивном обществе многих стран¹²⁷.

Вопрос Геноцида армян был вновь поставлен на обсуждение 13-16 апреля 1984 года в Париже (в Сорбонском университете). Суд названный Постоянным трибуналом народов, в состав которого вошли имевшие международный авторитет ученые, общественные и политические деятели, еще раз безоговорочно принял факт Геноцида и потребовал признания этого факта всеми государствами¹²⁸.

Следует отметить, что османское государство во второй половине XIX и в начале XX века (как и в предыдущие столетия) проводило жестокую политику также и против арабских народов. Верные своей сущности турецкие власти организовали массовые погромы, например в Йемене, Ливане, Палестине и Сирии. Не следует забывать, что в 1915—1916 гг. воинствующие пантюркисты младотурки подвергли жестокому преследованию и убийствам в числе прочих народов также и греков.

¹²⁴ Национальный архив Армении. ф. 57, оп. 2, д. 672, л. 72—73.

¹²⁵ О Геноциде армян в последние два десятилетия стараниями армянских историков — Р. Адаляна, А. Бейлеряна, В. Дадряна, М. Нерсисяна, Р. Оганесяна, В. Микаеляна, А. Оганджаняна, С. Степаняна и других были изданы и переизданы архивные документы, новые ценные сборники, часть на армянском, русском и другая — на английском, французском и немецком языках. История Геноцида армян обстоятельно освещена в частности в объемистой работе В. Дадряна *The History of the Armenian Genocide*, вышедшей в свет в 1995 г.

¹²⁶ Հայերի սեղանագրությունը բուն երես֊նորհրդերի զատագրութեան փաստագրութիւնը. աստիճաններ, թարգմանութեանը և ծանոթագրութեաններ Ա. Հ. Փափուգյանի, Երևան, 1988:

¹²⁷ Մ. Ներսիսյան (Ա. Ա.). *Բնո՛ւ. արարարացից արքունիայուր*, см. Историко-филологический журнал, 1996, №1-2.

¹²⁸ A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent People's Tribunal. The English text was edited by Gerard Libaridian. London, 1985. Несмотря на существование богатой научной литературы о Геноциде армян, турецкие власти и сегодня упрямо стараются отрицать Геноцид армян 1915-1916 гг. Примечательно, что они предлагают огромные суммы кафедрам университетов США, публикующим "исследования" отрицающие факт великой трагедии армян (см. "Республика Армения", 1998, №7, 16).

После всего сказанного, думаю, самое время вспомнить слова нашего великого поэта Ованнеса Туманяна написавшего в противоположность фальсификаторам, распространявшим бредни о "цивилизаторской миссии" османского государства, что османская Турция была *"не государством, а бойней"*¹²⁹.

...

Известно, что на протяжении всей истории и особенно в XVIII-XX вв. в Османской империи не раз происходили национально-освободительные движения. Возникает естественный вопрос, в чем причина? Фальсификаторы истории обычно стараются предать этот факт забвению, а если тем не менее, им приходится отвечать на вопрос, они пытаются представить дело так, что восстания провоцировали и организовывали государства враждебные Турции — Россия, а также и Великобритания. И опять вопиющая ложь. Посвященная проблеме научная историография множество раз доказывала, что главной причиной направленных против османского государства освободительных движений был варварский, невыносимый режим, созданный в завоеванных турецкими султанами странах. Такова истина. И конечно не случайно эти вспыхивавшие против турецкой деспотии освободительные движения приветствовали и прославляли многие передовые и известные гуманисты.

Знаменитый английский поэт Джордж Гордон Байрон, например, приложил много сил, чтобы греческий и армянский народы тоже сбросили иго турецких султанов. Известно, что он, не ограничившись воззваниями и призывами, примкнул к греческим повстанцам и защищал их с оружием в руках. Великий поэт отмечал, что Армения на протяжении веков находилась под владычеством чужих тиранов, в частности, турецких пашей и призывал к освободительной борьбе также армян.

¹²⁹ Հովհաննես Թումանյանի Երկերի ժողովածու, Հ. VII, Երևան, 1995, էջ 194:

Байрон установил близкие отношения с венецианскими Мхитаристами, учил армянский язык, изучал армянскую историю и выполнил ряд переводов с армянского на английский, поэт высоко ценил армянский язык, культуру и т.д. Известно, что он сурово осудил тех армянских клерикалов, которые выступали против армянского национального движения. "Вы боитесь напечатать суровое мнение о своих мучителях! Вы не достойны того великого народа, от которого происходите"¹³⁰.

Враг всякой деспотии, Байрон строго осудил и Великобританию, выступавшую против народов, ведущих освободительную борьбу. Он, например, смело констатирует тот очевидный факт, что главной целью Англии на Ближнем Востоке было сохранение целостности султанской Турции, иными словами сохранение османской тирании над поработченными силой оружия народами.. Вот почему свободолюбивый поэт в "Чайльд Гарольде" негодуя восклицает:

И мне гласить на языке британца,
Что он Афин слезами упоет?
Покрыть Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?
.....
Сам взялся за грабеж такого рода,
Которым брезгали и деспоты, и годы¹³¹.

Освободительные движения против султанской Турции приветствовал также гениальный русский поэт Александр Сергеевич Пушкин. Так, в написанном в 1829 году известном стихотворении "Восстань, о Греция, восстань!" есть такие строки:

¹³⁰ Ն. Դալմանց. Բայրոնը և Հայերը. Երևան, 1959, էջ 95. См. также Thomas Moore. The Life and Journals of Lord Byron. London, 1866.

¹³¹ Байрон. Избранные произведения в одном томе. М., 1935, с. 41.

Встань, о Греция, встань,
Недаром напрягала силы,
Недаром потрясала брань
Олимп и Пина, и Фермопилы.
.....
Страна героев и богов
Расторгла рабские вериги
При пеньи пламенных стихов
Тиртея, Байрона и Риги¹³².

Заметим, что горячую поддержку грекам высказывали многие передовые русские интеллигенты этого времени и прежде всего декабристы, многие из которых выразили готовность принять участие в развернувшемся в Греции повстанческом движении.

Известный поэт-декабрист В. Кюхельбекер горячо приветствуя восстание греков призывал:

Друзья! Нас ждут сыны Эллады!
Кто даст нам крылья? Полетим!
Сокройтесь горы, реки, грады —
Они нас ждут — скорее к ним!¹³³

Молодой Виктор Гюго писал в 1827 году:

Скорее в Грецию! Пора! Ей вся любовь!
Пусть мученик-народ отмстит врагам за кровь.
Которую там проливают.
Скорее в Грецию, друзья! Свобода! Месть!

¹³² А. С. Пушкин. Собрание сочинений в шести томах. Т. I, М.-Л., 1936, с. 593. Это стихотворение Пушкина впервые было напечатано в 1903 году.

¹³³ В. Кюхельбекер. Стихотворения. М., 1939, с. 73.

Тюрбан на голове — кривая сабля есть...
Скорей! Пусть мне коня седлают!¹³⁴

Позже, в 1866 году в связи с восстанием, вспыхнувшим на Крите против османского государства Гюго говорил главному редактору журнала "Orient", что готов по примеру Байрона бороться за победу повстанцев¹³⁵.

Остановимся еще на одном вопросе. Как известно, фальсификаторы истории утверждают, что будто основной причиной Геноцида — Мец Егерна была антиосманская деятельность армянских добровольческих отрядов, организованных в 1914 г. и ванское восстание 1915 года, направленное против существующих порядков. Абсолютно фальшивая и лишенная оснований аргументация. Во-первых, как уже заметили, армяне Вана не восставали, а были вынуждены *прибегнуть к самообороне*. На самом деле причиной величайшего преступления были пантюркистские планы турецких шовинистов, разработанные и принятые иттихадистами еще в 1910-1911 гг. на происшедших в Салониках тайных собраниях и съезде. Об этом писали многие авторы и прежде всего английский вице-консул Артур Б. Герн. В донесении от 28 августа 1910 года, направленном английскому послу в Константинополе Лоутеру, он сообщал: *"Я раздобыл из секретных источников содержание речи, которую недавно произнес Талаат-бей на тайном совещании в Салониках перед членами местного комитета "Единение и прогресс"... Талаат сказал: Согласно конституции должно установиться равенство между мусульманами и гяурами, но вы знаете, что это неосуществимо. Шарият, вся наша прошлая история, чувства сотен тысяч мусульман и даже чувства самих*

¹³⁴ Виктор Гюго. Собрание сочинений в 15-ти томах. Т. I, М., 1953, с. 376.

¹³⁵ Там же, с. 590.

гяуров противятся этому. "Гяуры упорно сопротивляются организации. Следовательно не может и речи быть о равенстве"¹³⁶. Вывод был ясен — все гяуры и в первую очередь армяне и греки, должны быть уничтожены, поскольку они не желают становиться османцами. Соответствующие решения были приняты на последующих совещаниях иттихадистов.

Очень симптоматично, что избиения и грабежи произошли по всей империи уже в 1912-1913 гг. Вот несколько свидетельств. 4 сентября 1912 года Константинопольский патриарх архиепископ Ованнес Аршаруни в письме Эчмиадзинскому католикусу отмечал, что несмотря на существование отоманской конституции, положение западных армян ухудшается. Повсюду творятся новые злодеяния, продолжают убийства армян, грабеж и разрушение армянских сел. "Вновь полученные телеграммы извещают об убийствах, опустошениях, похищениях... насильственным обращении в ислам. Армянскому народу грозит опасность полного исчезновения, всеобщая резня". 32 представителя благотворительных и культурно-просветительных учреждений Еревана писали в обращении от 25 сентября 1912 года католикусу всех армян: "Частичные погромы возобновились, и армянский народ снова оказался перед опасной угрозой. Создалось положение, при котором могут повториться трагические события 1895-1896 гг. ... Тревожные вести из Вана, Багеша, Муша, Тигранакерта и Киликии здесь, в России, потрясли широкие круги армянской общественности". Авторы письма просили католикуса обратиться к императору России, чтобы он защитил западных армян. Такие же просьбы католикус получил от армянского населения Тифлиса, Ахалцыха, Вана, Багеша и других городов. В июле 1913 года армянский Константинопольский патриарх вновь сообщает Эчмиадзинскому католикусу, что согласно достоверным сведениям полученным из гаваров "положение армянского народа

постепенно ухудшается и он стоит перед надвигающейся опасностью всеобщей армянской резни"¹³⁷.

Армянская и русская пресса, также как и пресса других стран писала в 1912-1913 гг., что турецкие власти развернули антиармянскую пропаганду, организуют банды головорезов и разбойников, и с их помощью разоряют многие села и населенные пункты. Некоторые газеты верно предсказали, что готовятся повсеместные погромы. К такому выводу пришел, в частности, сотрудник петербургской газеты "Биржевые ведомости" Т. Ольгенин, побывавший в феврале-мае 1913 года в ряде провинций Западной Армении, и ставший очевидцем происходивших там событий. Он сообщал, что ряд высокопоставленных турецких чиновников, члены парламента и представители местных властей стремятся возбудить против армян мусульманское население, организовать новые массовые избиения и что под откровенным покровительством властей происходят резня и грабежи. Во многих публикациях и в частности, в статье озаглавленной "Исчезающая Армения" Ольгенин приходит к выводу, что против армян готовится жуткое преступление, ужасная трагедия"¹³⁸.

Таким образом, очевидно, что причиной вызвавшей Геноцида армян было не образование добровольческих отрядов, организованных в 1914 году и не самооборона армянского населения Вана в 1915 г., а пантюркистские захватнические планы младотурок, разработанные еще в 1910-1911 гг., а с 1913 года ставшие государственной политикой.

Возвращаясь к обсуждаемой нами основной проблеме, считаем нужным еще раз подчеркнуть, что все, кто говорит о "цивилизаторской миссии" османского государства, откровен-

¹³⁶ British Documents on the origins of the War. 1898-1914, vol. IX, London, 1933, p. 208-209.

¹³⁷ В архиве Католикуса в Матенадаране им. Маштоца хранятся сотни подобных прошений.

¹³⁸ Историко-филологический журнал, 1989, № 4 (127):

ные фальсификаторы истории и лжецы. Их проповеди не имеют ничего общего с исторической правдой.

...

В заключение несколько слов о следующем факте. В номере от 19 марта 1998 года выходящей в Ереване газеты "Азг" была напечатана статья редактора журнала "Калифорния курьер" Арута Сасуняна, где говорится, что руководство университета Беркли (Калифорния) составило обширный план, согласно которому оно намерено предпринять ряд действий, имея целью всячески содействовать развитию туркологии и вообще турецкой культуры, поскольку Турция "кроме того, что она является союзницей США, играет также передовую роль в развитии азиатской и европейской цивилизаций".

В таких случаях, обычно, говорят, что и ложь должна иметь предел. Сегодня уже всем известно, какую "цивилизаторскую" деятельность ведет Турция по отношению к курдскому народу, какую агрессивную политику она осуществляет на Кипре, как попираются права личности в стране, сколько свободомыслящих людей страдает, в тюрьмах и т.д., и т.д. Сасунян верно замечает, что за восхваление Турции некоторые аморальные "ученые" получая соответствующее вознаграждение отработывают его фальсификацией исторического прошлого и искажением смысла событий, происходящих в наши дни.

В.

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

О Геноциде армян в Османской империи 1915-1916 гг. создана огромная литература. Опубликованы показания спасшихся от резни армян, свидетельства очевидцев-иностранцев, сведения миссионеров различных национальностей, официальные донесения, полученные в посольствах многих стран. Вышли в свет сотни и тысячи корреспонденций и статей, книги, брошюры, мемуары, сборники документов, научные исследования и другие работы. О злодеяниях турецкого правительства писали в разных странах и на разных языках, писали ученые-историки, известные писатели, публицисты, журналисты, официальные лица, занимающие высшие государственные должности и другие.

Поток публикаций продолжается по сей день. И эта обширная многоязычная литература, разумеется не оставляет никакого сомнения в том, что в Османской империи в годы Первой мировой войны действительно имела место массовая резня армян — настоящий Геноцид, чудовищный по своей жестокости и варварству.

Следует отметить, что еще в свое время против Геноцида армян с благородным гневом выступила передовая общественность многих стран. Публично выразили свое возмущение, в частности, такие выдающиеся личности, как Максим Ковалевский Юрий Веселовский, Валерий Брюсов в России, Анатолий Франс, Ромен Роллан, Жак де Морган, Анри Барби во Франции, Иоганнес Лепсиус, Армин Вегнер, Карл Либкнехт, Йозеф Маркварт в Германии, Джеймс Брайс, Арнольд Тойнби

в Англии, Генри Моргентгау, Герберт Адамс Гиббонс в Соединенных Штатах Америки и другие.

Однако многие турецкие историки, журналисты, государственные деятели, а также вторящие им некоторые европейские и американские авторы, игнорируя исторические факты, берут под свою защиту младотурецких преступников и стараются отрицать Геноцид западных армян. Эта тенденция особенно усилилась в последние годы. Реакционные круги Турции, исходя из политических соображений, публикуют многочисленные книги и статьи, выступают по радио и телевидению, организывают интервью и "научные" симпозиумы и т.п., чтобы представлять историческое прошлое в кривом зеркале.

Характерно, например, что в 1981 г. совет Стамбульского университета принял "резолуцию", в которой говорится, что депортация западных армян в 1915 г. была оправданной и законной и что нет оснований говорить о Геноциде армян в Османской империи. То же утверждение повторяется в полуофициальной книжке "Армянский вопрос: девять вопросов, девять ответов" (издана в Анкаре Институтом внешней политики в 1982 г.), являющейся, по всей вероятности результатом труда группы авторов. В октябре 1984 г. в Эрзрумском университете имени Ататюрка состоялся научный симпозиум, посвященный истории армяно-турецких отношений и, в частности, Армянскому вопросу. На этом симпозиуме, продолжавшемся четыре дня, выступали руководители университета, профессора и другие преподаватели, бывшие дипломаты и военные, государственные служащие, в том числе местный губернатор. Видимо, по особому поручению выступила довольно подозрительная личность с армянской фамилией. Нетрудно догадаться, что от имени науки выступающим участникам конференции было поручено обосновать заранее сфабрикованный тезис о том, будто армяне в Османской империи имели обеспеченную жизнь, пользовались многими привилегиями, что в Турции никогда не

имели места избиения армян. В 1985 г., как и до этого, в западной прессе не раз появлялись письма и разные заявления турецких послов и других официальных лиц, пытавшихся в том же духе пересказывать историческую правду.

Таким образом, современные фальсификаторы истории, пренебрегая первоисточниками, научными исследованиями и множеством других изданий, без зазрения совести объявляют, что утверждения об избиении западных армян ложны и выдуманы армянофилами и пацифистами.

Но турецкие авторы умышленно "забывают", что во многих государственных архивах сохранились и в ряде капитальных научных трудах уже были опубликованы и такие первоисточники и официальные документы, которые не имея ни армянофильской, ни пацифистской направленности, тем не менее также подтверждают факт Геноцида западных армян. Свидетельства этих источников, уже не в состоянии отрицать даже самые ярые фальсификаторы.

О каких же источниках идет речь? Мы имеем в виду прежде всего немецкие и турецкие первоисточники.

1

В годы Первой мировой войны Турция и Германия, как известно, были военными союзниками. В тот период почти все важные планы турецкого правительства, в том числе план депортации и истребления западных армян составлялись и осуществлялись с ведома и согласия кайзеровской Германии. Сознательная ответственность за Геноцид западных армян, германские империалисты делали все, чтобы скрыть совершаемые преступления. Военная цензура потребовала не писать об армянской резне и "соблюдать молчание". И немецкая пресса хранила позорное молчание. Молчали и официальные лица. Более того, многие из них публично отрицали достоверность известий о массовых истреблениях армян, опубликованных в европейской прессе.

Но эти же официальные лица, в частности, действовавшие в Турции высокопоставленные немецкие чиновники — послы, консулы, военные представители, т.е. лица хорошо осведомленные о происходивших там событиях, в своих секретных и совершенно секретных официальных донесениях, направленных правителям кайзеровской Германии, сообщали очень важные сведения об избиении армян. Приведем несколько примеров.

В 1912-1915 гг. послом кайзеровской Германии в Константинополе был один из видных представителей германского империализма, убежденный туркофил барон фон Вангенгейм. Имея с турецким правительством общность политических интересов и образа действий, он установил тесные, дружеские связи со многими главарями младотурок, в частности, с Энвер-пашой и Талаат-беєм, пользовался большим влиянием, был хорошо осведомлен о всех более или менее важных событиях, происходивших в Турции. И вот этот всемогущий посол, покровитель и друг турецких правителей писал в своем секретном донесении от 17 июня 1915 г. канцлеру Германии Бетман-Гольвергу: "Совершенно очевидно, что высылка армян является результатом не только военных мер. Министр внутренних дел Талаат-бей недавно откровенно заявил аккредитованному в настоящее время при кайзеровском посольстве доктору Мортману, что "Порта хочет использовать мировую войну для того, чтобы окончательно расправиться с внутренними врагами (местными христианами), не будучи отвлекаема при этом дипломатическим вмешательством из-за границы" (здесь и далее курсив наш. — М. Н.).

В оригинале:

Daß die Verbannung der Armenier nicht allein durch militärische Rücksichten motiviert ist, liegt zutage. Der Minister des Innern, Talaat Bey, hat sich hierüber kürzlich gegenüber dem zurzeit bei der Kaiserlichen Botschaft beschäftigten Dr. Mordtmann ohne Rückhalt dahin ausgesprochen, "daß die Pforte den Weltkrieg dazu benutzen wollte, um mit ihren inneren

Feinden (den einheimischen Christen) gründlich aufzuräumen, ohne dabei durch die diplomatische Intervention des Auslandes gestört zu werden"¹.

Сообщение германского посла является сущей истиной, оно совершенно неоспоримо. Важно, в частности, обратить внимание на следующее: посол передал дословно то, что говорил министр внутренних дел Турции Талаат-бей — главный палач армянского народа.

Несколько позже, 7 июля 1915 г., тот же Вангенгейм писал рейхсканцлеру: "Еще 14 дней тому назад изгнание армянского населения ограничивалось приблизительно провинциями, близко расположенными к восточному театру военных действий, а также некоторыми районами провинции Адана. После этого Порта приняла решение распространить эти действия на провинции Трапезунда, Мамурет уль-Азиза (Харберт. — М. Н.) и Себастию, и уже приступила к осуществлению вышесказанного, хотя эти части страны не находятся еще под угрозой какого-либо вражеского вторжения".

Донесение германского посла заканчивается следующими весьма значительными строками: "Эти действия [насильственная высылка армян] и способы, которыми производится высылка, свидетельствуют о том, что правительство в самом деле имеет своей целью уничтожение армянской нации в турецком государстве". ("Dieser Umstand und die Art, wie die Umsiedelung durchgeführt wird, zeigen, daß die Regierung tatsächlich den Zweck verfolgt, die armenische Rasse im türkischen Reiche zu vernichten")².

Как видим, сказано все, сказано четко и недвусмысленно. Разумеется, и это сообщение германского посла не вызывает сомнений, так как барон Вангенгейм не мог ни клеветать на своих друзей младотурок, ни сообщать ошибочные сведения правителям своего государства, имеющего самые тесные военно-политические связи с турецким правительством.

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

² Ibid., S. 94.

Варварская программа была реализована. В протоколе, составленном ответственным чиновником германского посольства Кёппертом 31 августа 1915 г. было записано, что министр внутренних дел Талаат-бей посетил посольство и говорил об армянах. В протоколе имеются такие строки: *"Одновременно Талаат-бей заявил, что действия против армян в основном осуществлены. Армянского вопроса больше не существует"*. (Zugleich erklärte Talaat Bey, die Maßnahmen gegen die Armenier seien überhaupt eingestellt. "La question arménienne n'existe plus")³.

Об этом официальном заявлении одного из главарей младотурок упоминал также временно заменяющий посла Вангенгейма Гогенлоз Лангенбург в своем рапорте на имя рейхсканцлера от 4 сентября 1915г.

Итак, жестокий и коварный враг армянского народа посетил посольство союзного государства и с нескрываемым цинизмом заявил, что кровавая программа его правительства — уничтожение армян в Турции — уже осуществлена и, следовательно, более не существует Армянского вопроса. *Вот откровенное признание чудовищного изверга.*

В ноябре 1915 г. германским послом в Константинополе был назначен граф Вольф Меттерних, секретные донесения которого также содержат важные сведения о Геноциде армян. Так, в письме от 30 июня 1916 г. на имя канцлера Бетман-Гольвега, говоря о центральном комитете партии младотурок, он сообщал:

"Комитет требует истребить последние остатки армян". ("Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier")⁴.

Истребить последние остатки... Это страшное требование предъявлялось главным образом местным властям. Какая последовательность преступной политики!

³ Там же, с. 146.

⁴ Там же, с. 277.

В июне 1916 г., действительно, речь могла идти только о последних остатках, потому что к тому времени Геноцид армян в основном уже был осуществлен. Это, как видим признавали и сами убийцы.

Кстати, граф Меттерних квалифицировал членов комитета младотурок как ярых фанатиков и "голодных волков", которые с невиданной алчностью захватывают все имущество своих жертв. Новый посол Германии одновременно писал, что банда младотурок с нетерпением ожидает удобного момента, чтобы поступить с греками так же, как с армянами.

В другом донесении на имя канцлера от 10 июля 1916 г. граф Меттерних снова напоминал, что одной из главных задач турецких правителей было *"положить конец Армянскому вопросу путем уничтожения армянской расы"* и что этот преступный план они уже осуществили со всей жестокостью, совершенно игнорируя мировое общественное мнение и протесты ряда иностранных послов⁵.

Факт массовых убийств армян в Турции в 1915-1916 гг. признало и такое высокопоставленное должностное лицо, как военный представитель Германии в Турции генерал Лиман фон Сандерс. Выступая свидетелем на судебном процессе в Берлине в июне 1921 г. по поводу убийства Талаат-паши, он не отрицал показаний И. Левсиуса о Геноциде армян, а лишь старался значительную часть совершенных злодеяний свалить на низшие чины правительства и на курдов⁶.

Достоверные известия сообщали также служившие в то время в Турции германские консулы, которые, находясь в провинциях, были ближе к происходившим кровавым событиям и часто становились очевидцами ужасающих злодеяний. Так, еще 10 мая 1915 г. консул в Алеппо Рёслер сообщал в германское посольство в Константинополе конкретные факты об

⁵ Там же, с. 280.

⁶ См. Der Prozess Talaat Pascha. Berlin, 1921: *Zeitschrift für die Geschichte der Armenier*, 1921, № 97-99:

антиармянских мероприятиях, предпринятых турецкими властями в Адане, Зейтуне и в некоторых соседних районах. Консул заключал, что правительство младотурок имеет целью уничтожить все армянское население этих провинций.

2 июня 1915 г. германский консул в Эрзеруме Шойбнер-Рихтер телеграфировал своему послу: "Мои переговоры с главнокомандующим [турецкой 3-й армии] относительно выселения армян не привели к положительным результатам. Армянское население из всех долин, по-видимому, и из Эрзерума, должно быть выслано в сторону Дейр эль-Зора. Эта депортация большого масштаба равносильна массовому уничтожению... Основания военного характера не могут быть подведены под эти акции, потому что возможность восстания местных армян исключена, ибо депортируемые — это старики, женщины и дети... Осмотренные мной покинутые армянские деревни были разграблены; разграблен также и монастырь Кизилванк, церковь которого опустошена"⁷.

Консул правильно отмечал, и это еще тогда было ясно многим, что так называемая депортация армян означала не что иное, как массовую резню, и что приведенные турецким правительством для обоснования депортации "военные соображения" надуманы и фальшивы.

Тот же консул 8 июля 1915 г. телеграфировал барону Вангенгейму, что в Байбурде, Ерзнка и Держане резня армян возобновилась по указаниям младотурецкого комитета из Константинополя и местных властей. 28 июля Шойбнер-Рихтер писал, что сторонники эрзерумского вали Тахсин-бея "откровенно признают, что конечной целью их деятельности является полное уничтожение армян в Турции. После войны "у нас, в Турции, армян больше не будет" — таково дословное высказывание одного авторитетного лица. Поскольку этой цели нельзя достичь при помощи различного рода избиений,

здесь надаются, что лишения за время длительного пути до Месопотамии и непривычный климат довершат все. Такое "решение" Армянского вопроса кажется идеальным всем сторонникам крайнего направления, к которым принадлежат почти все военные и правительственные чиновники. Сам турецкий народ не согласен с таким решением Армянского вопроса"⁸. Германский вице-консул в Самсуне Куккоф 4 июля 1915 г. докладывал своему послу, что проводимая в вилайетах Анатолии депортация имеет целью или уничтожить, или же обратить в мусульманство весь армянский народ.

В те же дни, 9 июля, германский консул в Трапезунде доктор Бергфельд сообщал рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу о выселении армян и жестоких насилиях. Консул, в частности, отмечал, что центральный комитет иттихадской партии "намерен таким образом положить конец Армянскому вопросу"⁹.

О насильственной высылке армянских жителей Эрзерумского вилайета довольно подробные сведения сообщал полковник Штанге в своем донесении от 23 августа 1915 г. руководству немецкой военной миссии в Константинополе. Очевидец событий, он, приведя конкретные факты об антиармянских акциях турецких властей, обобщал: "Решение об изгнании и уничтожении армян принято младотурецким комитетом в Константинополе; им же это было организовано и осуществлено при помощи войск и различных банд. С этой целью, кроме местной (эрзерумской. — М. Н.) администрации — начальника полиции Хулуси-бея и главнокомандующего Махмуда Кямиль-паши, на местах находились также члены комитета Хильми-бей. Шакир-бей, Сейфулла-бей"¹⁰.

Полковник Штанге писал также о том, что командир турецкой армии Эрзерума Кямиль-паша однажды сказал гер-

⁸ Там же, с. 113.

⁹ Там же, с. 101.

¹⁰ Там же, с. 142.

⁷ Deutschland und Armenien.... S. 80.

манскому консулу: "После войны Армянского вопроса больше не будет"¹¹.

В 1918 г. младотурки пытались организовать Геноцид армян и в Восточной Армении и в Закавказье вообще. Говоря об этом глава германской миссии генерал фон-Кресс в донесении от 5-го августа 1918 г. на имя концлера фон Гертинга писал: "Турецкая политика ясна. У турок есть намерение уничтожить армян. Армян преследуют где только возможно, их преследуют и получают поводы к новым нападениям. Если же это не удастся, то их заставляют голодать и нищенствовать. С этой целью они грабят оккупированные области, увозят все вопреки Батумскому договору"¹².

В другом докладе (от 4-го августа 1918 г.) тот же генерал сообщал: "Турки хотят через Азербайджан проникнуть в исконно армянскую провинцию Карабах и разорить ее"¹³.

Можно привести множество подобных свидетельств, однако ограничимся этими. Отметим лишь, что важные сведения о варварстве турецкого правительства сообщали также неофициальные лица, так называемые простые немцы — купцы, инженеры, учителя, врачи и медицинские сестры и др., которые, находясь в 1915-1916 гг. в Турции, были очевидцами армянской резни. Вот что рассказывает, например, врач германского приюта, находившегося в Муше в 1915 г.: "Муш был сожжен дотла. Каждый офицер хвастался числом лично им убитых, считая это своим вкладом в дело избавления Турции от армянской нации. Из нескольких селений бедные женщины, беззащитные и слабые, приходили к нам, умоляя о милости и защите... нам было запрещено делать что бы то ни было для них и они умирали на наших глазах"¹⁴.

Против турецких варваров и их покровителей — германских империалистов поднял голос протеста видный деятель немецкого рабочего революционного движения Карл Либкнехт. Будучи депутатом рейхстага, он 14 января 1916 г. во время одного из своих запросов к рейхсканцлеру во всеуслышание заявил: "Турецкое правительство организовало страшный армянский погром; весь мир знает об этом и весь мир считает ответственной за это Германию, ведь турецким правительством руководят германские офицеры в Константинополе. Ничего не знают только в Германии, ибо у немецкой прессы — кляп во рту"¹⁵.

Достоин упоминания и то обстоятельство, что после крушения кайзеровской Германии в немецкой прессе был напечатан ряд разоблачительных материалов о преступных планах и зверствах младотурок. Так, например, в 1919 г. в журнале "Deutsche Hilfsbung fur christl" было напечатано сообщение, согласно которому Энвер-паша однажды публично признал тот факт, что Геноцид армян был осуществлен турецким правительством по заранее разработанному плану"¹⁶. 28 апреля 1927 г. в газете "Deutsche Allgemeine Zeitung" было опубликовано частное письмо немецкого генерал-фельдмаршала фон дер Гольца, написанное в Алеппо 22 ноября 1915 г., в котором говорилось о кошмарном положении армян, высылаемых в сирийскую пустыню. Несмотря на свое туркофильство, фельдмаршал писал: "Какая страшная народная трагедия! Без провианта, без снабжения, беспомощные, они тысячами изгоняются в неизвестность. Многие умирают на дорогах и долгое

¹¹ Там же.

¹² Там же, док. 426.

¹³ Там же, док. 424.

¹⁴ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. London, 1916, p. 90-91.

¹⁵ Карл Либкнехт. Избранные речи, письма и статьи. М., 1961, с. 334.

¹⁶ Ст. Степанян. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, 1975, с. 116.

время остаются непогребенными. В глубине души сочувствуешь, но помочь не можешь»¹⁷.

Следует отметить, что многочисленные официальные документы и материалы, подтверждающие факт массовой резни армян, хранятся в государственных архивах также и других союзников Турции — Австрии и Болгарии.

Мы уже говорили, что немецкие официальные документы о Геноциде армян совершенно неоспоримы, так как их авторы, будучи высокопоставленными чиновниками кайзеровской Германии, не могли сочинять факты и свидетельства, которые могли бы дискредитировать и их самих, и их союзников и друзей — младотурков.

2

Говоря о турецких источниках, прежде всего надо отметить, что антиармянские преступные планы младотурков подготавливались на тайных совещаниях и съездах как мы уже видели в предыдущем изложении, происходящих в 1910-1911 гг. в Салониках. Здесь в принятых решениях требовалось отурачить все нетурецкие народы, чем была еще до 1915 г. заложена теоретическая основа для массовых избиений армян и других «чужеродных» национальностей.

Но обратимся к турецким документам непосредственно относящимся к Геноциду армян. После падения кровавого режима иттихадистов, уже в 1919-1920 гг. был обнаружен и опубликован ряд секретных телеграмм и приказов министра внутренних дел турецкого правительства Талаат-бея об истреблении армян. Так, в одной из зашифрованных телеграмм, направленных в 1915 г. губернатору Алеппо, читаем: *«Решено живущих в Турции армян уничтожить целиком. Те, кто против этого решения, не должны оставаться на своих административ-*

¹⁷ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg-Bergedorf, 1930, S. 71.

ных постах. Как бы жестоки не были меры, все равно, *надо положить конец существованию армян.* Не обращайтесь никакого внимания ни на возраст, ни на пол и ни на угрозыния со-вести»¹⁸.

В другой телеграмме Талаата, направленной тому же губернатору, есть такие строки: *«Хотя вопрос об истреблении армянского элемента... был решен ранее, обстоятельство не позволяли осуществить это священное дело. Теперь, когда все препятствия устранены и настало время избавления нашего отечества от этого опасного элемента, настоятельно рекомендуется не поддаваться чувству сострадания при виде их жалкого положения, а покончить со всеми и всячески стараться уничтожить само название «Армения» в Турции»¹⁹.*

Турецкий чиновник Наим-бей рассказывает об одном весьма характерном случае. Ввиду того, что от голода и заразных болезней массаги погибли не только насильно посланные в Месопотамию армяне, но и местное арабское население, Наим-бей однажды обратился к председателю главного комитета по делам высылки Абдулахад Нури-бею: *«Бей-эффенди, давайте сделаем ссылку армян менее строгой, иначе смерть будет грозить всей Месопотамии. В этих обширных областях никого, кроме чертей, не останется... Нури-бей засмеялся. «Мой мальчик, — сказал он, — таким образом мы сразу избавимся от двух опасных элементов. Вместе с армянами ведь умирают арабы! Разве это плохо? Ведь расчищается дорога для туркизма»²⁰.*

¹⁸ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and the Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64; см. также переиздание (University of Pennsylvania, 1965).

¹⁹ Там же, с. 7.

²⁰ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, с. 420. II изд. 1983, с. 473.

Один из политических деятелей Османской империи начала XX века Мевлан-заде Рифат (курд по происхождению) в своих воспоминаниях, как было упомянуто выше, между прочим, описывает ход секретного заседания, на котором было принято решение об уничтожении армян. По сообщению этого автора, доктор Назым, выступая на заседании, сказал: *"Армянский народ надо уничтожить в корне, чтобы ни одного армянина не осталось на нашей земле и забылось само это имя. Сейчас идет война, такого удобного случая больше не будет. Вмешательство великих держав и шумные протесты мировой прессы останутся незамеченными, а если они узнают, то будут поставлены перед свершившимся фактом, и тем самым вопрос будет исчерпан. На этот раз наши действия должны принять характер тотального истребления армян: необходимо уничтожить всех до единого"*²¹.

Присутствовавшие на заседании Энвер, Талаат, Бехаздин Шакир и другие полностью согласились с Назымом и, как пишет Мевлан-заде, *"единогласно голосовали за полное уничтожение всех армян, не исключая ни одного человека"*.

В 1919 г., после свержения правительства младотурецких палачей, новое правительство Турции под нажимом мирового общественного мнения организовало в Константинополе военные трибуналы, которые судили многих деятелей партии младотурок по ряду обвинений, в том числе по обвинению в организации истребления армян. На судебных процессах, которые велись турецкими генералами, на основании многочисленных данных и свидетельств был полностью доказан факт Геноцида западных армян. Кровожадные палачи Талаат, Энвер, Джемал, доктор Назым и некоторые другие были заочно приговорены к смертной казни, многие — к тюремному заключению.

²¹ M e v l a n Z a d e R i f a t. Türkiye inkılabının iç yüzü. Halep, 1929, s. 90 (арабск. шрифт).

В обвинительном акте константинопольского военного трибунала, например, есть такие строки: *"Главное, что вытекает из начатого следствия, состоит в том, что преступления, совершенные с момента высылки армян в разные места и в разные периоды, не являются изолированными или локальными действиями. Они были заранее обдуманы и осуществлены по распоряжению центрального органа... либо согласно секретным приказам, либо устным инструкциям"*²². Далее в обвинительном акте сказано, что на основании решения правительства младотурок караваны армян, высланные в дальние концы страны, уничтожались по пути созданными правительством бандами, в которые были включены выпущенные из тюрем преступники и уголовные элементы. В начальный период, отмечено в обвинительном акте, применялись усилия, чтобы уверять наивных людей, что эти банды разбойников будто бы должны участвовать в военных действиях. *"Между тем все доказательства и все документы показывают, что эти банды создавались с целью истребления и уничтожения караванов выселенных армян"*²³.

На судебных процессах военных трибуналов выступили некоторые высокопоставленные турецкие чиновники и генералы, которые дали ценные показания. Так, бывший командир армии, действовавшей на восточном фронте, Вехиб-паша заявил на суде, где рассматривались события в Харберте, что *"резня и истребление армян, так же, как и грабеж и захват их имущества, были заранее обдуманным намерением комитета "Единение и прогресс"*²⁴.

Следует вспомнить признание и самого Талаат-паши. В своих воспоминаниях, говоря о насильственной депортации армян, он спустя годы все же был вынужден признать, что де-

²² Геноцид армян в Османской империи, с. 473. II изд., с. 559.

²³ Takvim-i Vekai, 1919, № 3540 (арабск. шрифт) см. также: Историко-филологический журнал, 1985, №3, с. 117.

²⁴ Геноцид армян в Османской империи, с. 478. II изд., с. 573.

портация из-за "бессердечных людей стала трагической. Я не имею цели скрывать жестокость этих действий"²⁵. Кровавый палач, как видим, прибегая к явному лицемерию, пытался свалить свою вину на других, между тем общеизвестно, что главарем "бессердечных людей" был именно он сам.

Писательница и публицист, турчанка Халиде Эдип вспоминает, что как-то раз Талаат, пытаясь оправдать армянскую резню, сказал: "Я убежден, что если какая-нибудь нация делает все для своих интересов, и это удастся, то мир признает это. Я готов умереть за то, что я совершил, и я знаю, что умру за это"²⁶.

Талаат-паша предчувствовал, что он не останется безнаказанным за совершенное преступление. И действительно, как известно, он был убит 15 марта 1921 г. в Берлине армянским патриотом Согомоном Тейлиряном. И весьма примечательно, что Тейлирян был оправдан Берлинским судом.

3

Достоверные сведения о Геноциде армян мы находим также у многих деятелей-представителей других национальностей. Известный деятель арабского национально-освободительного движения Фаез эл-Хусейн, арестованный турецким правительством, сообщает важные сведения. Когда его перевезли из тюрьмы Урфы в тюрьму Диарбекира, он видел, что творили с армянами. "По пути, — пишет он, — нам предстала ужасная картина. По обеим сторонам дороги лежало большое количество трупов. Тут лежала женщина, длинные волосы которой покрывали половину тела, там лежала другая, лицом к земле. Трупы мужчин, иссохшие под солнцем, были черны, как уголь. Чем ближе мы приближались к Севереку, тем больше становилось количество трупов, в особенности детей... Мы

переночевали в Севереке и на следующее утро отправились дальше. До прибытия в Диарбекир по дороге мы встретили караван армянских женщин, которых под конвоем жандармов гнали в Северек. У них был такой отчаявшийся и жалкий вид, что зрелище это тронуло бы камни и вызвало бы сострадание даже у диких зверей. За что их обрекли на такую участь? Какое преступление совершили эти женщины? Разве они вели войну против турок или убили хоть одного из них? В чем же заключалось преступление этих беззащитных существ? Единственной виной их было то, что они армянки, которые знали лишь свое дело и хозяйство, воспитывали своих детей и никогда не интересовались ничем, кроме создания домашнего уюта для мужей и сыновей и исполнения своего долга... Вечером мы достигли постоянного двора, расположенного на расстоянии нескольких часов от Диарбекира. Здесь мы провели ночь, а утром вновь отправились в путь. Всюду трупы: тут — мужчина с простреленной грудью, там — женщина с растерзанным телом; рядом — ребенок, заснувший вечным сном: чуть дальше — молодая девушка, прикрывшая руками свою наготу. Так продолжался наш путь, пока мы доехали до небольшого канала Кара Пунар близ Диарбекира. Здесь мы столкнулись с другим методом убийства и зверств. Мы увидели трупы, сторванные дотла. Одному лишь всевидящему господу известно, скольких молодых людей и красивых девушек, которые могли бы соединить свои жизни, были заживо сожжены на этом месте. Мы не предполагали, что найдем трупы даже у стен Диарбекира. Однако, вся дорога до самых городских ворот была покрыта ими. Как я узнал позже у европейцев, только после того, как европейские газеты заговорили об этом, правительство издало распоряжение захоронить трупы убитых"²⁷.

²⁵ Talaat paşanın hatıraları. İstanbul, 1946, s. 72-73.

²⁶ Memoirs of Halide Edip. New York, London, p. 387.

²⁷ Геноцид армян в Османской империи, с. 356—357, II изд, с. 401-402.

Посетивший Западную Армению в 1917 г. видный востоковед-турколог В. А. Гордлевский писал: "Будучи проездом в Битлисе, захватил я отголоски резни, происшедшей там. Как мне рассказывали местные жители, улицы, дома, где проживали армяне, церкви и монастыри были завалены трупами: женщины лежали убитые после изнасилования, трупы валялись нередко обугленные, "как поджаренный поросенок", - говорили очевидцы. Нередко полость живота была набита песком, косы пообрезаны: в полуистлевшей обуви и брюках скрывалась нога, а подальше валялись череп, рука. В ущелье за Битлисом лежали горы трупов, у некоторых на шее были веревки с металлическими наконечниками, как будто сперва мучители пробадали жертвы. То была бойня, беспрецедентное избиение народное. Люди потеряли как будто совесть. Но устыдился Евфрат и всплакнул кровавыми слезами - мост у Муша все еще сохраняет на себе полосы, следы, когда вздулась река от крови. Так погибло более одного миллиона армян"²⁸.

Свое возмущение выразили также сто видных общественных деятелей Швейцарии. В сентябре 1915 г. они выступили со следующим заявлением: "В то время как война, поглощая все силы великих народов Европы, приковывает к себе внимание мира, Турция стала ареной событий, сопровождающихся зверствами, перед которыми бледнеют злодеяния, совершаемые ныне в других местах или совершенные ранее в этой стране. Речь идет о систематическом истреблении всего армянского народа с твердым намерением установить в Турецкой империи исключительное владычество ислама. Сотни тысяч армян вырезаны или же подверглись массовой высылке из своих городов и сел. Перевезенные в пустыни Месопотамии и в другие края, они гибнут в нищете. Очень многие, особенно женщины и дети, вынуждены принять магометанство. Эти

факты установлены показаниями беспристрастных очевидцев, в силу своего характера и положения заслуживающих полного доверия"²⁹.

Напомним, в сентябре 1915 г. в лондонской "Таймс" было напечатано сообщение каирского корреспондента газеты о резне армян, в котором сказано: "В отличие от исторически предшествовавших убийств теперешние зверства не ограничиваются одной определенной областью. Из Самсуна и Трапезунда, из Орду и Айтиба, из Мараша и Эрзерума поступают одни и те же сообщения о зверствах: о мужчинах, безжалостно расстрелянных, изувеченных или уведенных в трудовые батальоны, о детях, похищенных и насильно обращенных в магометанскую веру, о женщинах, изнасилованных и проданных в рабство в глубокий тыл, расстрелянных на месте или высланных вместе с детьми в пустыню на запад от Мосула, где нет ни пищи, ни воды, или высланных в Дейр эл-Зор, между Алеппо и Багдадом, где нет продовольствия. И в том и в другом случае их ждет ужасная смерть. Многие из этих несчастных жертв не дошли до места назначения, потому что конвой так их гнал, что они падали, и поскольку избиениями и пинками нельзя было заставить их двигаться дальше, то их оставляли умирать на дорогах, и их трупы попарно, спина к спине, и живыми бросали в реки. В Зейтуне армяне были обмануты Факри-пашой, известным по Адане. Некоторые немецкие консулы вдохновляли эти события"³⁰.

Известный английский государственный деятель У. Черчилль говорил по этому же поводу: "В 1915 г. турецкое правительство начало проводить по отношению к армянам, жившим в Малой Азии, политику беспощадной массовой резни и высылки. 300 или 400 тысяч мужчин, женщин и детей бежали на русскую территорию и отчасти в Персию и Месопотамию".

²⁸ АВГПРИ. Политархив, д. 3492, л. 15.

³⁰ The Times, 29, XI, 1915.

²⁸ В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. 3, М., с. 129-130.

тамию... По приблизительным подсчетам этим репрессиям подверглись 1¼ млн. армян, из которых погибло больше половины³¹.

Мы привели лишь ничтожную часть имеющихся документов и свидетельств о злодеяниях турецких преступников. Но и она не оставляет никаких сомнений в том, что зверолодобные младотурки в 1915-1916 гг. с беспримерной жестокостью осуществили Геноцид западных армян. И как бы не старались фальсификаторы истории исказить историческую правду, им не удастся скрыть ее и ввести в заблуждение мировое общественное мнение.

В свете этой абсолютной истины становится совершенно понятным, что современные фальсификаторы истории не имеют никаких оснований обвинять созданную во многих странах обширную литературу о Геноциде западных армян в тенденциозности и лжи, ведь германские документы подтверждают то, что писали армянские, русские, французские, английские, швейцарские, американские и другие авторы. Опубликованные ими факты и свидетельства не противоречат, а напротив, совпадают с данными германских документов. Из этого следует единственный вывод — к фальсификациям прибегают не сотни и тысячи известных авторов разных национальностей, а несколько десятков новоявленных турецких "историков", для которых ничего не значат ни научная объективность, ни историческая истина.

Следует также подчеркнуть, что важные документы о Геноциде западных армян хранятся в архивах Софии, Будапешта и Вены.

Работавшие в Турции послы и консулы правительств Болгарии и Австро-Венгрии — союзников и стратегических партнеров османского государства, несмотря на свое турецкофильство, также свидетельствуют о массовой резне западных

армян и о беспримерных жестокостях младотурок. К оставленным болгарами и австро-венграми красноречивым и неопровержимым документам, мы обратимся позже.

Обращаясь к вошедшему в оборот турецкому мифу об открытых турецких архивах, содержащих сведения о Геноциде, следует помнить, что организаторы резни армян еще до окончания мировой войны позаботились о том, чтобы в архивы не попали и тем более не были взяты на хранение официальные распоряжения и высылаемые в ответ докладные. Иными словами, где сегодня сотни свидетельств на основании которых, в частности, учрежденный послевоенный суд приговорил к смерти нескольких преступников, в том числе Талаата? Однако, читатели воспоминаний патриарха Завена очень хорошо представляют что и как исчезло, и почему теперь звучат смелые призывы обращаться за свидетельствами в турецкие архивы.

³¹ У. Черч и л л а. Мировой кризис, М.-Л., 1932, с. 27.

Г.

ПОЛЕМИКА ПО ПОВОДУ ИЗМИРСКОЙ ТРАГЕДИИ 1922 ГОДА

(К 70-ЛЕТИЮ РЕЗНИ АРМЯНСКОГО И ГРЕЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
ИЗМИРА)

В первых числах апреля 1965 года известный американский журнал "Таймс" ("Times") напечатал рецензию на объемистую книгу англичанина лорда Кинросса "Ататюрк"¹. Дав в общих чертах оценку этой работы, журнал, однако, считает, неверными приведенные в книге сведения, касающиеся совершенных в Измире в 1922 году преступлений. В специальном комментарии журнал счел необходимым указать, что Кинросс неправ, когда взял за основу данные Государственного департамента Соединенных Штатов Америки, пишет, что общее число погибших в Измире *в сентябре 1922 года греков и армян составило всего 2000 человек*. Журнал считал неверным и представление авторов о том, что будто большой пожар в городе возник случайно.

Возражая лорду Кинроссу "Times" утверждает, что число людей, погибших в результате организованной в Измире резни, составляло 100000, а разрушительный пожар осуществили по приказанию своих командиров захватившие город турецкие солдаты. В журнале говорится: "The scandalous Smyrna massacre of 1922, in which 100000 Greeks and Armenians were allegedly consumed in a conflagration lit by the victorious Turks, is minimized by Kinross, who accepts the U. S. State Department's conclusions: the death toll was about 2000 and the fire was started by accident"².

Разумеется эти справедливые возражения известного американского журнала не приняли ни турки, ни их иностранные "друзья". Было запрещено распространение этого номера еженедельника в Турции, в защиту Кинросса выступил ряд авторов туркофилов. Скажем об одном из них.

В конце апреля в полемику вступил сотрудник выходящего в Москве еженедельника "За рубежом", журналист Г. Ариевич. Не углубляясь в факты (а может и намеренно) он поспешил опубликовать статью, где защищая точку зрения Кинросса, попытался показать, будто Измир подожгли не турки, а "интервенты" (то есть англичане, греки) и что сентябрьские измирские события следует считать не "позорной резней", а "завершением турецкого освободительного движения" ("За рубежом", 23-29 апреля 1965 г., №17).

Эти постыдные строки напечатанные в имеющем большой тираж российском еженедельнике в дни 50-летней годовщины Геноцида западных армян не могли не вызвать гнев людей, представляющих суть вопроса. Прочитав в конце мая статью Г. Ариевича, я выразил протест, направив письмо в редакцию еженедельника. Вот несколько отрывков из этого письма.

"В редакционную коллегию журнала "За рубежом".

Уважаемые товарищи! В 17-м номере Вашего еженедельника (от 23-29 апреля 1965 г.) напечатана заметка Г. Ариевича "Последователи Медуса". Автор делает вид, будто разоблачает клеветников из американского журнала "Таймс", а на самом деле грубо искажает факты. Что пишет "Таймс"? *"Позорная измирская резня в 1922 году, когда 100000 греков и армян было истреблено во время большого пожара, устроенного победоносными турками, преуменьшена Кинроссом, который соглашается с заключением Государственного департамента о том, что общее число жертв было всего 2 тысячи и что пожар возник случайно"* ("Таймс" от 9 апреля 1965 г., т. 85, №15, с. 63).

¹ Kinross, Lord. Atatürk. New York, 1965.

² "Times", April 9, vol. 85, № 15, p. 68.

Ариевич, по-видимому, плохо знает историю. Проявляя недопустимую легкомысленность, он негодует: "Вопреки исторической истине в статье (в статье "Таймс". — М.Н.) утверждается, что в сентябре 1922 года Измир был якобы по-дожен не интервентами, бежавшими от турецкой армии, а самими турками. Освобождение же города, завершившее национально-освободительную борьбу, журнал называет "постыдной резней" (с. 18).

Читаешь эти строки и краснеешь за их автора. Ведь как раз Ариевич пытается отрицать историческую истину, по существу выступает в роли адвоката турецких палачей и в данном вопросе защищает точку зрения Госдепартамента. Ведь неопровержимые факты говорят о том, что в сентябре 1922 года в Измире турецкие войска действительно истребили около 100000 греков и армян и подожгли кварталы города, населенные ими. Измирская резня и погромы не были случайными явлениями. Те же турецкие (кемалистские) войска, как известно, в 1920-1921 гг. в Восточной (Закавказской) Армении истребили 198000 армян (см.: Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, с. 753).

Отрицая общеизвестные факты, Г. Ариевич допускает фальсификацию истории и надругательство над памятью десятков тысяч безвинных людей, зверски уничтоженных в 1922 г. Более того, он оскорбляет вполне понятные чувства всех греков и армян, не забывших трагическую участь своих соотечественников.

Следует отметить, что заметка Ариевича была опубликована в конце апреля с. г., то есть в те дни, когда армянский народ отмечал 50-летие своей самой большой трагедии — истребления полутора миллиона армян в Турции в 1915—1916 годах. Ариевич и другие, очевидно, лишены чувства элементарного такта. Публикация заметки Г. Ариевича — грубая ошибка. Остается надеяться, что подобные факты не будут повторяться".

К этому протесту присоединился президент Академии наук АрмССР, академик В. А. Амбарцумян, добавивший к письму следующие строчки:

"Полностью согласен с письмом академика АН АрмССР Нерсисяна. Удивительно, что среди советских журналистов нашелся человек, защищающий гнусных палачей. Академик В. Амбарцумян. 1. VI. 1965".

Отклик московского еженедельника не заставил себя ждать. Вскоре был получен следующий ответ: .

"Уважаемый тов. Нерсисян!

Ваше письмо о действительно недопустимой ошибке Г. Ариевича обсуждалось на редколлегии нашего еженедельника. Редколлегия постановила расследовать причины этой ошибки и наказать виновных.

С уважением — ответственный секретарь редакции еженедельника "За рубежом" К. Беляев. 17 июня 1965 г."

Кстати, к этому ответу редакции, также как напечатанной в газете "Правда" посвященной пятидесятилетию годовщины Геноцида армян статье³ пришлось обратиться через год, когда было выдвинуто обвинение в том, что в Ереване без разрешения Министерства иностранных дел СССР Академия Наук Армении издала сборник документов "Геноцид армян в Османской империи"⁴.

Чтобы показать как Г. Ариевич фальсифицирует историю я приложил к письму русский перевод нескольких глав из книги Рене Пюо "La mort de Smyrne". Эта работа французско-

³ 24 апреля 1965 года в газете "Правда" вышла моя в соавторстве с Н. Ушаковым статья "Геноцид тяжчайшее преступление перед человечеством", где было прямо сказано, "Пятьдесят лет назад правительство младотурок уничтожило почти полтора миллиона армян" (в переводе на армянский язык см. *Մոլորակի շարունակ* 25 մարտի 1965 թ.).

⁴ См. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966.

го автора, вышедшая в свет в Париже в конце 1922 года, является одним из самых достоверных источников в литературе, посвященной Измирской резне⁵. Она написана на основе неопровержимых показаний и свидетельств очевидцев преступления — людей разных национальностей. Ныне, спустя десятилетия после кровавых событий в Измире, считаем нелишним привести ряд цитат из книги, не потерявшей значения и в наши дни.

Указав, что 9 сентября 1922 года (в субботу) *кемалистская конница* ворвалась в Измир, Рене Пюо пишет (цитаты приводятся из посланного в московский еженедельник русского перевода). "Все свидетельства сходятся в том, что вскоре после своего вступления в Смирну турки оцепили армянский квартал. Один британский резидент заявил константинопольскому корреспонденту "Таймс" что он собственными глазами видел в армянском квартале улицы, устланные трупами мужчин и женщин.

Доктор Уильфред Пост из Нью-Йорка заявляет, что убийства и грабежи начались задолго до пожара. "На улицах, — говорит он, — было столько трупов, что я вынужден был выйти из машины и отодвинуть их в сторону, чтобы дать возможность машине пройти".

В то время как в армянском квартале резня разгоралась с каждым часом, турки из регулярных и нерегулярных частей растекались по греческому кварталу дальше на север.

Похищение женщин и девушек — старая традиция турецких солдат, и относящиеся к этому многочисленные свидетельства вызывают чувство возмущения. Женщин насиловали на глазах у мужей и отцов, которых убивали при попытке помешать преступлению. Один грек, служащий английской фирмы, присутствовал при убийстве отца и изнасиловании жены и дочери. Один левантинец, натурализованный в Америке, по-

кончил с собой после того, как был свидетелем такого же зрелища. Что касается арестов и ограбления прохожих, даже еврейцев, то это было обычным явлением.

Охота на армян, убийства и грабежи продолжались весь день 12-го. Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что 11-го армян разбили на группы по 100 человек в каждой, отвели в Конак (дворец губернатора) и перебили там. Истребление армянского населения продолжалось и во вторник [12-го] вечером; тысячи армян были вырезаны. На следующий день от трупов был такой смрад, что не было никакой возможности подойти близко к некоторым кварталам. Т. Рой Трэлор добавляет: "Господин Добсон, английский пастор, который подвергался величайшим опасностям, пытаясь похоронить мертвых и облегчить страдания живых, видел собственными глазами самые омерзительные зверства; все мы: он, я и другие очевидцы — готовы предстать перед любой комиссией и рассказать о том, что мы видели"⁶.

В следующем разделе книги говорится о возникшем в Измире пожаре. Приводятся многочисленные факты и свидетельства, которые показывают, что в противоположность утверждениям фальсификаторов, поджоги и сопровождавшие их грабежи и разорение организовали турецкие солдаты.

"Турки, разграбив армянский квартал и перебив большую часть его населения, прибегли к огню, чтобы замести следы своих злодеяний. Таково совершенно определенное мнение многочисленных свидетелей. Первая телеграмма, прибывшая в Европу, была послана специальным корреспондентом "Чикаго Трибюн" Джоном Клейтоном; в телеграмме воспроизводились показания мисс Минни Миллс, директрисы американской школы, расположенной в центре армянского квартала. Она вела, как турецкий унтерофицер регулярной армии вошел в

⁵ Р е н е П ю а н х. La mort de Smyrne. Deuxième édition, Paris, 1922.

⁶ Там же, с. 8—12.

армянский дом поблизости от ее школы. В руках у него были бидоны. Вскоре после его ухода дом запылал.

Специальный корреспондент "Таймс" на Мальте телеграфировал 18-го после опроса беженцев, что пожар начался одновременно в трех кварталах. Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что первый пожар начался 13-го в 2 часа дня. В пять часов наметилось четыре новых очага пожара. "По мнению многих видных англичан, проживающих в Смирне. — пишет Трэлор, — [турки] к пожару прибегли, чтобы скрыть следы чудовищной бойни в армянском квартале". Он добавляет, что имеются доказательства того, что турки баррикадировали дома, прежде чем их поджечь, и разливали керосин в армянском квартале.

Марсельский корреспондент "Эко де Пари" слышал от пассажиров "Фригии" (20 сентября), что число очагов пожара дошло до двадцати. Один из спасшихся от пожара сказал, что "кемалисты оцепили армянский квартал и начали поджигать дома при помощи бомб и керосина".

Константинопольский корреспондент "Манчестер Гардиан" телеграфировал 20-го, что после опроса беженцев, прибывших из Смирны, у него создалась уверенность в том, что поджог был совершен умышленно турками. Один из свидетелей видел, как турецкие солдаты лили керосин.

Американские свидетели, прибывшие 20-го в Константинополь на борту эсминца "Симпсон", в один голос возлагали ответственность за катастрофу на турок. Эти беспристрастные свидетели заявили: *"Кемалисты ненавидят армян гораздо сильнее, чем греков. С момента вступления в город турки решили истребить армян. После того, как пожар бушевал уже в течение нескольких часов, ветер внезапно переменял направление с севера на юг и искры полетели в европейский квартал. Тогда турки поняли свою ошибку; кемалисты отнюдь не собирались уничтожить весь город, за обладание которым они боролись на протяжении долгих лет; причем борьба эта стоила им больших жертв и людьми и деньгами"*.

Американские моряки из циркулировавших по городу патрулей сообщают, что они видели, как турецкие солдаты поджигали дома. Константинопольский корреспондент "Морнинг Пост" телеграфировал 19-го: "Сопоставив заявления целого ряда беженцев: англичан, сербов и граждан других национальностей, принадлежащих к культурным слоям населения, я считаю необходимым заявить, что все они в один голос утверждали, что поджог был совершен нерегулярными турецкими войсками при соучастии регулярных войск и при очевидном попустительстве военных властей"⁷.

Затем в книге Рене Пию приведены факты о варварствах, происходивших в двух пригородах города Измира. Так например о преступлениях совершенных в пригороде Бурнабат мы читаем: "Турки не только отдали на поток и разграбление Бурнабат, но и зверски вырезали все христианское население, вплоть до греческих и армянских служанок английских семейств этого поселка. Господин Сайкс, один из главных британских резидентов, видел, как турки вырезали 26 несчастных служанок. Другая партия служанок, 20—25 девушек, искала убежища в одном английском имении, но безуспешно: девушки были там настигнуты и убиты после гнусных надругательств"⁸.

Ознакомив редакцию еженедельника "За рубежом" с работой Рене Пию я в то же время писал в письме, что приведенные французским автором ценные сведения показывают, насколько недобросовестны и лживы авторы-туркофилы, пытающиеся сфальсифицировать историю преступлений совер-

⁷ Там же, с. 13—15.

⁸ Там же, с. 18. Достоверные и подробные сведения о разорении Измира и резне христианского населения опубликовал знаменитый американский писатель Эрнест Хемингуэй, находившийся в то время в Измире в качестве корреспондента канадской газеты "The Toronto Daily Star" (см. Ernest Hemingway. In Our Time. New York, 1930). Из книг вышедших в последующие годы заслуживают упоминания работа М. Овсеня "The Smyrna Affair" (N. Y., 1966, 1968, 1972 гг.) и еще ("Smyrna, 1922, Destruction of a City" (N. Y., 1988).

шенных в Измире в 1922 году. Автор справедливо указывает, что в лагере откровенных фальсификаторов оказались многие государственные деятели ряда государств, в частности Франции, и также руководители Госдепартамента США, которых интересовала не историческая правда, а политическая выгода. Автор отмечает и то обстоятельство, что страны Запада проявили по отношению к кровавым Измирским событиям чудовищное равнодушие. Вот почему он завершает свою книгу следующими строками: "Если солидарность между людьми — не пустое слово, если на этой грешной земле есть все же еще что-то кроме борьбы политиканов и финансовых дельцов, то да прекратится ненависть и соперничество среди христиан Запада перед лицом этого огромного бедствия, да искупит Европа свой преступный эгоизм лояльным и большим вкладом в дело милосердия"⁹.

Слова, сказанные Рене Пюо годы назад о "преступном эгоизме" стран Запада удивительно современны и в наши дни. Дело в том, что несмотря на провозглашаемые повсюду гуманные идеи и горячие проповеди о праве наций на самоопределение, очевидно, что в США и в ряде европейских стран "туркофильство" вновь стало преследующей крупной стратегической цели государственной политикой. Разве случайно, что от взгляда многих западных политиков "ускользает" то обстоятельство, что несколько не изменив своей сущности очень оживился выступающий теперь уже под видом "политики" хорошо нам известный пантюркизм?

Полагаю, что очень характерно, например, то обстоятельство, что выдвинутая в свое время младотурками идея создания "Кавказского дома" и сегодня находит широкое распространение в различных слоях турецкого общества и среди

⁹ Протурецкая позиция правящих кругов Франции нашла откровенное выражение, например, в статьях и информационных материалах, напечатанных во второй половине сентября 1922 года в известной парижской газете "Фигаро".

тех кавказских горцев, националистов, которые действуют против России.

Завершая сказанное о полемике, считаю нужным заметить, что наша главная цель напомнить о кровавых событиях, происшедших десятки лет назад и исполнить свой нравственный долг, храня память о десятках тысяч жертв — греках и армянах¹⁰. Это особенно важно сделать сегодня, когда некоторые армянские политологи исходя из каких-то прагматических соображений, пытаются обойти молчанием как героические, так и трагические эпизоды истории нашего народа.

Чтобы сделать картину совершенных в Смирне преступлений непреложной, считаем важным привести оставленное в письме свидетельство епископа Трдата Паляна (бывшего долгие годы епархиальным начальником армян Кесарии, известного арменоведа), обо всем увиденном и пережитом.

ПИСЬМО, НАПРАВЛЕННОЕ ПАЛЯНОМ В ВЕНУ, СВОЕМУ
УЧЕНИКУ, ВОСПИТАННИКУ УЧИЛИЩА ЖАРАНГВАОРАЦ,
ДАНТИСТУ ВААНУ ИСПЕЧЕРЯНУ.

В первых числах сентября 1922 года я прибыл из Магнисы в Измир с намерением остановиться в доме моего брата, полагая, что даже если Мустафа Кемаль войдет в Измир, там не произойдет никаких инцидентов, и мы спокойно переждем там, однако наши помыслы, к несчастью, оказались напрасны. От варварства Мустафы Кемаля и его незаконных войск я, как и все армяне, подвергся величайшим гонениям и грабежу. Страдания Измира были велики, войска Кемаля предали огню весь армянский квартал; когда очередь дошла до нашего квартала, то, как это делалось с другими домами, так же и к моему дому было подогнано три-четыре автомобиля, и все привезенное мной из Магнисы имущество — деньги, большую коллек-

¹⁰ По данным Вагинака С. Бюрата число жертв среди армян после падения Измира составило почти 35000 (см. его работу в рукописи, находящуюся в архиве Института истории АН Армении).

цию марок, собранные и исследованные более чем за 30 лет этнографические материалы, два моих дорогих персидских ковра, мои клобуки, пилонь, поязки, епископский панатий, крест и все облачения, и ризы, бумажные и пергаменные древние рукописи и 600 печатных книг, 40 мешков изюма, принадлежавших моему брату и также домашнюю утварь, и прочее, погрузив все в автомобили, взяли и увезли, а дом тотчас же, поднеся с одного края огонь, подожгли, и, как я сказал, так поступали с домами и других армян. Оттого я был принужден незаметно бежать из дома в одном грязном пальто; так поскитавшись несколько дней по улицам, пробаваясь одним хлебом, мы пришли наконец в какой-то дом на утесе, где передохнули, а дней через десять — пятнадцать мы с большими трудностями попали на греческое судно и добрались до Афин. И еще, в один из дней в Измире я был арестован.

Теперь более трех месяцев я пребываю в Афинах в жалком положении. Узнав об этих моих обстоятельствах мне в помощь прислали небольшие средства из Иерусалима, Константинополя, Парижа, Египта, отчего я и обрел теперь некоторый покой, и я не забуду эти милости, что были сделаны мне. Теперь я провожу свои дни в одной из келий при армянской церкви в Афинах, вместе со своей бедной сестрой, которая готовит мне пищу, а брат мой пропал в Измире, со своим зятем.

ЕПИСКОП ТРАДТ ПАЛЯН

29 ЯНВАРЯ, 1923. АФИНЫ. АРМЯНСКАЯ ЦЕРКОВЬ

P. S. Если возможно, содержание моего письма целиком передай члену конгрегации Венских Мхитаристов отцу Нерсесу Акиняну.

Издано в извлечениях Н. Акиняном. —

Հանդես Ամսօրհայ, 1923, էջ 551—552.

Д.

МУСТАФА КЕМАЛЬ ПАША О ГЕНОЦИДЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915-1916 гг.

Принятое в мае 1998 г. решение нижней палаты Национального собрания Франции — признать Геноцид армян, вызвало как известно, большой переполох и шум в Турции. Официальные круги страны выступили с резкими нападками против тех, кто говорит или пишет о том, что в 1915-1916 гг. в Османской империи был совершен Геноцид западных армян. Турецкие власти считают *врагами Турции* всех, имеющих такое мнение.

Однако возникает вопрос: почему в Турции “забывают”, что еще в 1926 г. факт Геноцида армян публично признал также ярый националист *турок*, почти обожествленный в современной Турции Мустафа Кемаль Ататюрк (“отец турок”). Дело в том, что основатель Турецкой республики и ее первый президент Мустафа Кемаль 22 июня 1926 г. в Анкаре в интервью, данном швейцарскому журналисту Эмилю Гильдербранту, говоря о варварствах младотурок в 1915-1916 гг., подчеркнул: *“Младотурки должны были ответить за несколько миллионов наших подданных-христиан, которые были жестоко изгнаны из своих родных очагов и уничтожены”*. (Young Turkey, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven in masse from their homes and massacred).

Эти строки были опубликованы в газете “Лос-Анжелес Игзаминер” от 1 августа 1926 г. Прошло много лет, но никто не опроверг эту публикацию.

Известный французский публицист Поль дю Взу в ряде своих исследований, в частности, в работе “Бедствие Алек-

сандретты", вышедшей в Париже в 1938 г. на французском языке, писал, что Мустафа Кемаль паша 27 января 1919 г. в своих показаниях, о главарях младотурок Энвере, Талаате, Джемале и их соучастниках, данных на военном трибунале в Стамбуле, говорил что "они установили все виды деспотии организовали депортацию и резню, сжигали грудных младенцев, обливая их керосином, насильствовали женщин и молодых девушек на глазах у связанных по рукам и ногам родителей, вырывали девочек из рук отцов и матерей, отбирали движимое и недвижимое имущество и выслали находившихся в Месопотамии в жалком положении людей, применяя в дороге всевозможные жестокости. Они сажали тысячи невинных людей в лодки и топили их в море. Через своих людей они объявили о необходимости принятия мусульманства... Они заставляли оголодавших стариков месяцами идти, погоняя их на принудительные работы... Женщин бросали в публичные дома, ставили их в такие условия, которые не имели прецедента в истории ни одного народа".

Как видим, Мустафа Кемаль безоговорочно принимал факт Геноцида армян. Почему? Во всяком случае не потому, что был врагом Турции. Может быть он был арменофилом? Это, разумеется, тоже исключено. Общеизвестно, что в 1920-1922 гг. Кемаль паша осуществил против армян и греков политику жестокого Геноцида. Достаточно вспомнить лишь приведенные в предыдущей главе факты о варварствах совершенных кемалистами-националистами в 1920-1921 гг. в Западной Армении и в 1922 г. в Измире (Смирне).

Не считаю лишним отметить также следующее обстоятельство. В государственных архивах кайзеровской Германии — союзницы Турции в Первой мировой войне, хранится множество секретных и строго секретных документов, значительная часть которых была опубликована Иоганнесом Лепсиусом еще в 1919 г. в известной книге "Германия и Армения" (на немецком языке). В этих документах неоднократно гово-

рится о том, что в 1915-1916 гг. правительство младотурок-иттихадистов в соответствии с заранее разработанным планом, самыми жестокими методами осуществило Геноцид западных армян. Возникает вопрос: почему же донные ни один турецкий историк не опроверг эти документы? Заметим, что не опровергнуты также архивные документы такого же рода, которые были опубликованы в Австро-Венгрии и Болгарии. Известно, что в период войны 1914-1918 гг. эти два государства также были союзниками Турции и, естественно, не могли сочинить подложные документы против дружественной державы.

Известно, что в государственных архивах России, Франции, Соединенных Штатов и некоторых других стран также хранятся богатые материалы о Геноциде западных армян 1915-1916 гг., значительная часть которых уже опубликована. Существует множество неопровержимых фактов и свидетельств беспрецедентных преступлений турецкого правительства, оставленных в воспоминаниях и трудах современников и очевидцев великой трагедии — И. Лепсиуса, А. Вегнера, И. Штюрмера, Джеймса Брайса, А. Тойнби, Ю. Веселовского, В. Гордлевского, Г. Моргентау, Г. Гиббонса, А. Барби, Ф. Нансена, Г. Палакяна, Константинопольского патриарха западных армян архиепископа Завена и других, а также в вышедших позже на многих языках исследованиях, число которых довольно велико (см. Геноцид армян 1915-1916 гг. Библиография. Ереван, 1995 г.).

ЗЛОДЕЯНИЯ КЕМАЛИСТСКИХ ВОЙСК В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ 1920, В НАЧАЛЕ 1921 гг.

Осенью 1920 года восточная армия кемалистской Турции, которой командовал шовинист и расист Кязим Карабекир паша вторглась в Восточную Армению, имея целью не только уничтожить государственность страны, но и осуществить Геноцид восточных армян. При этом, согласно полученным из Анкары распоряжениям, эти преступные планы воинствующий паша должен был держать в строгой тайне, являясь под маской миротворца. Как верно заметил историк В. Дадрян, в вышедшем в 1995 году на английском языке объемистом труде "История Геноцида армян", этот поход турецких войск вызвал большое воодушевление среди бежавших за границу младотурецких главарей, палачей армянского народа — Талаата, Энвера, Джемала паша и других. Примечательно, что они послали Карабекиру приветственные послания.

Известно, что кемалистам не удалось осуществить свое намерение, так как 11 Армия Советской России решительно встала на защиту векового друга России — армянского народа и заставила отступить из Ширака и других областей этих новых губителей армян. Но, к сожалению, турецкие войска и на этот раз успели совершить немало злодеяний и варварств.

О кровавых действиях кемалистов в Восточной Армении сохранился богатый материал в Национальном архиве Армении. В данной публикации, однако, мы представляем только часть из них. Они содержат важные сведения о трагических событиях и, в частности, о массовых убийствах, происшедших в Александропольской и Ахалкалакской провинциях и соседних районах. Особенно ценны доклады и отчеты, составлен-

ные различными официальными органами власти Советской Армении, а также показания людей спасшихся от погромов, очевидцев и другие материалы.

Архивные материалы содержат также интересные свидетельства иностранных граждан. Румян Василий Ионеско описал как свидетель зверства, совершенные турками в Карсе и Александрополе. Об убийствах имевших место в Джаджурском районе сообщает важные сведения представитель действующего в Каракилисе американского комитета Чарльз Ф. Грант, сотрудник министерства связи Грузии — Костаношвили и другие. Публикуемые документы хранятся в Национальном архиве Армении. В отдельных случаях в них сделаны небольшие, не относящиеся к предмету обсуждения сокращения, отмеченные отточием. Мы избегаем унифицирования собственных имен и терминов. Отсутствие примечаний о том, что документ представлен в переводе, означает, что публикуется подлинник.

Мы сочли лишним составление библиографических справок о публикации документов, читатели наших изданий знают, где их найти.

Объяснения к снимкам трупов пострадавших от туток армян в Большой Караклисе и в окрестностях

Снимки произведены 1–4 ноября 1918 года через пять месяцев после разыгравшихся событий.

Отступая под давлением туток, армянское население и войска собрались в Большой Караклисе, по взятии которой турки произвели правильно организованное уничтожение рослого мужского элемента армянского населения. В Большой Караклисе осталось около 1500–2000 солдат и офицеров (по словам местных жителей), армяны которые принуждены были сдать в плен. Доверившись туркам они сдали свое оружие, а многие в знак соево миролюбивого отношения привязали на руки белые повязки.

Собрав в одно место все рослое мужское население от 17 до 50 и более лет, турки учинили над ним ничем не описуемую жестокость. Свяжав веревками руки несчастных жертв они партиями вели их на расстрел. Уничтожение народа производилось в оврагах, высоких горах, ущельях, окопах, стараясь таким образом создавать условия при которых можно было предположить смерть при боевой обстановке. Одну партию связанных мужчин в 400 человек турки повели по железнодорожному полотну к берегу реки БАМБЕК к местечку, называемому "ИСТОЧНИК БАДАЛА", и там расстрелом, штыками, прикладами с береговой высоты бросили вниз и там же погребенные находились до сдачи Большой КАРАКЛИСЫ армянским частям. В этой партии преобладало мирное население. Человеческие кости валялись кругом, разгрызанные собаками и дикими зверьями.

Все серии первой, картине 1-й видны веревки, которые были связаны жертвы; в картине второй той же серии видны черепа и кости у берега реки БАМБЕК.

Вторая серия представляет собой снимки убитых в са-мой Большой Караклисе. В Большой Караклисе имеется маленький овражек недалеко от леса; у этого оврага убито до 600 человек солдат армян. Они связанные, были поведены к оврагу, на одном берегу которого оставили армян, а на другом поставили пулеметы и с этого берега пулеметным огнем расстреляли всех. Произведено 6 снимков 2-й серии.

В 3-й картине ясно виден убитый вольноопределяющийся 2 Армянского полка перед ним сумка, полотенце. В 5-й картине видны из под земли части человеческого тела связанные друг с другом веревкой.

6-я картина представляет общий вид вышеописанного оврага. Руки всех убитых в этой овражке были связаны веревкой, проволокой, ремнями и т.д. Все это видно во всех картинах 2 серии. 3-ю серию представляет снимок убитых 12 офицеров, которые были связаны друг с другом толстыми веревками, отведены в лес и там расстрелены. Труп 1-го справа Подпоручик АВАКЯНЦ; 2-го – прапорщика АРУТЮНЯНЦА; 3-го прапорщика ГАЗИЯНЦА. Остальные трупы находились глубоко в могиле и вследствие сильного разложения не были вынуты. Все они похоронены местными армянами в одной братской могиле недалеко от места расстрела в лесу. В 4 серии две картины – это трупы так называемых железнодорожников: На третий день взятия Б. Караклисы турки объявили, что железнодорожники вышли на работу и что гарантируют им личность. Доверчивое население собралось и турки связав их, повели за семь верст от Б. Караклисы на высокую гору, с вершины которой начинается ущелье, называемое "МЕЦ-ДЗОР". Там они были перебиты в количестве более 400 человек и оставлены непохоронены по сие время. Много трупов ливнем унесено по ущелью вниз и все ущелье с высоты до подножья усеяно трупами. Первая картина это общий вид ущелья; 2-я картина – отдельный вид, где видны веревки. Кости многих разедены зверьями, одежда разбросана. Картина 5-серии представляет

снимки с зимовника КАРАКАШИЯНЦА недалеко от сел. ГАД-ЖИ-КАРА. В этот зимовник из Каракиссов были приведены связанные мужчины и загнаны в этот зимовник. Зимовник был подожжен и люди заживо сгорели, те которые случайно выбегали из зимовника, турецкие аскеры, стоявшие тут и любовавшиеся неописуемым зрелищем, расстреливали. В настоящее время недалеко от зимовника находятся три глубокие могилы, наполненные трупами. Картина 1-я и 2-я представляют внутренний вид зимовника, 3-я же картина представляет общий вид.

Недалеко от селения Дарбас, Кишляг и многих других перебиты также много армян. Все убитые приведены из Большая Каракиса. По приблизительному подсчету местного населения убито до 5000—7000 человек. Большинство женщин и девиц изнасиловано, имущество большую частью разграблено.

ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 51, 52

№2

Копия телеграммы из Каракиса [в] Эривань Командарму

17 ноября, 1920
Ереван

Прибывший 17 ноября из Каракиса бежавший из Калтахи 65-летний Вартан Африкян дал следующие сведения: "14 ноября после обеда турки вошли в селение Калтахи с одним орудием, большим количеством пулеметов. Убитых и раненых с ними не было. Мы встретили их хлебом и солью. Они объявили, что[бы] мы не боялись и не бежали, так как они имеют дело с турецкими армянами. На наше предложение приготовить обед для войска они [ответили] отказом, говоря что по-

бедают завтра. До наступления сумерек они окружили селение и потом потребовали сельского священника и трех влиятельных сельчан и, забрав их с собой со своими войсками, ушли по направлению Малый Капанак, оставив орудие в селении. 15 ноября во время обеда турки опять пришли большими силами и тремя колоннами. Одна колонна вошла в Калтахи, другая ушла на Карабоа, а третья на Ахбулаг. До наступления сумерек они держали селение в осажденном положении, а вечером потребовали у старшины собрать всех сельчан и даже детей, стариков и женщин, будто бы для регистрации, грозя тем, что кто не представит или будет скрывать будет повешен, а дома их будут сожжены. Собрав всех, они выделили всех мужчин и партиями по 20 человек, в сопровождении семи аскеров отправили куда-то. Эти партии они загоняли в дома и там резали. Они отобрали у всех ножи и деньги после чего по 4 вводили в дом и кололи штыками. После первого штыкового удара я с криком бросился на пол. Остальные начали падать на меня и таким образом аскеры не могли узнать, что я жив. Из под трупов я слышал крики и стоны убиваемых женщин и детей. Очевидно, после расправы с ними, они начали резать женщин и детей. Во время резни последних было уже темно, и турки зажгли свет. Ругая раненых, они добивали их штыками. Таким образом, они вырезали все село от мала до велика. Ночью мне удалось выйти из под трупов и через дома, которые также были полны трупами, выйти на край села. Турки развели костры и ликовали. Я кое-как, незаметно удрал в сторону Малого Капанака и, пройдя три версты, завернул в сторону селения Авдибек и 16 ноября на рассвете пришел в Амамлы". О противнике никаких сведений он не мог дать.

*Селу
ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 322.*

Копия телеграммы из Караклиса Командарму

17 ноября, 1920

Оперативная сводка 16 ноября к 20 часам. Наша разведка выяснила, что селения Калтахчи и Ахбулаг находятся в руках противника. Разведчики противника доходили до с. Налбанд и требовали приготовить место на 800 человек. Противник из селений Кулиджан и Топар[р]ду потребовал 15 человек. По словам женщины, бежавшей из Калтахчи противник дважды занимал это селение, устроил резню всего населения, не щадя даже женщин, детей и стариков. Выясняется, что в боях 16 ноября противник потерял большое число убитыми и ранеными, которых не успели убрать. Посланные 16 ноября в Меймех разведчики вследствие тумана ничего не заметили. 17 ноября посылаю конных разведчиков в сторону Ново-Михайловки.

*Сепу**Верно: Подпоручик**Генерал от инфантерии Назарбеков**ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 307.*

№4

Оперативная сводка штаба командующего войсками

17 ноября, 1920

ДЖАДЖУРСКИЙ ОТРЯД

Нашей разведкой выяснено, что противник вновь занял с. с. Калтахчи и Ах-Булаг. В селении Калтахчи турки вырезали поголовно все население. В боях 14 и 15 ноября, по получен-

ным дополнительным сведениям, противник понес большие потери ранеными и убитыми, трупы которых не успел убрать. Ночь на участке отряда прошла спокойно.
ВАШ-АБАРАНСКИЙ ОТРЯД:

Турки заняли и подожгли с. Хинвали, выгнав жителей в с. Чирахлы, где и сожгли их в сараях.

*Капитан (подпись)**Штабсь-Капитан (подпись)**ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 321.*

№5

Показание служащего в московском комитете Арама Люликиана о положении в Карсе

23 декабря 1920

Ереван

Люликиан скрывался в Карсе у американцев и бежал 9-го декабря с/г. По словам его после того как турки вошли в Карс, войска и банды начали немилосердно, без различия пола и возраста грабить и убивать армян. Количество жертв насчитывается до 15-ти тысяч человек. Спасшихся случайно мужчин систематически собирают и отправляют в Сарыкамышь. До бегства Люликиана всего из города и района, от 15-ти до 60-ти летнего возраста мужчин, отправлено до 30-ти тысяч. Турецкие офицеры и аскери насилуют женщин-армянок и делают с ними вообще все, что хотят. Теперь в городе мужчин почти нет; оставлены лишь специалисты, которые эксплуатируются всюю, и десяток другой, нашедших приют у американцев или в других безопасных местах. Все имущество армян отобрано, и все, что возможно отправляется в Эрзерум.

Из Эрзерума и его районов в Карс стали прибывать турецкие купцы, в руках которых ныне находится вся торговля. Никакие денежные знаки, кроме турецких банкнотов, хождения не имеют.

Американский комитет работает, но весьма ограничен в своих правах и действиях. В последнее время из служащих комитета отправлено в Эрзерум до 90 человек. Сирот пока не трогают. Никакие политические партии не работают. В начале турки обещали гражданскую власть в городе передать коммунисту, товарищу Бабаджаняну, но за несколько дней до бегства Люлихяна, Бабаджанян с сыном был арестован турками, и есть слухи, что они направлены в Эрзерум. В Карсе стоит около трех рот пехоты; огнестрельные припасы крепости вывозятся в Эрзерум.

Опрашивал Начканцелярии Наркомицдела

п о д п и с ь (В. Тербеян)

С Армянским текстом верно:

Секретарь делегации ССР Армении

17 февраля 1921 года

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 35.

№6

Из доклада Александропольского Ревкома Ревкому Армении

25 декабря 1920

Александрополь

В городке настроение тревожное, вот уже больше двух недель как вывозится из города все решительно: сельскохозяйственные орудия, паровозы, телеграфные и телефонные аппараты, автомобильные части, машины, мебель и т. д. Словом,

все имущество горожан вывезено; уезд совершенно опустошен: весь скот угнан, население частью вырезано, частью разбежалось. Теперь же, когда из города ими вывезено все имущество, и народное хозяйство вконец разорено, они предъявляют нам без конца те или иные требования не с целью что-либо взять у нас, а с тем, чтобы обострить наши взаимоотношения и создать повод к конфликту.

Член ревкома М. З а в а р я н

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 11 и

д. 33, л. 1.

№7

Из докладной записки, представленной Ревкому ССР Армении

28 декабря 1920

Ереван

Перевод с армянского

В Александропольском уезде и Ахалкалакском районе вырезано около 30 селений, часть успешных спастись находится в самом бедственном положении. Продовольствие в городе все спрятано из-за опасения реквизиции турками... В деле конфискации и реквизиции турки превзошли самих себя. Вывозится решительно все, даже картины религиозного содержания... На улицах, не довольствуясь своим обмундированием, они грабят даже среди белого дня граждан у которых более или менее хорошие башмаки или пальто... В первое время их хозяйничанья была послана в Эрзерум масса молодежи от 17 до 28 лет. По сведениям прибывших из Карса, их раздели до гола, вместо одежды дали мешки и заставляют работать в такие холода, конечно массы умирают от голода и от холода. К

Красной армии отношение турок враждебное, хотя они и пытаются скрыть это. Один офицер открыто заявил мне, что русских большевиков нужно резать.

*Великая Октябрьская соц. рев. и победа
Сов. власти в Армении. Сборник документов
и материалов (далее — Сборник документов)*

Ереван, 1960, с. 438—439.

П о д п и с ь

№8

Показание игдирского учителя Хштояна о событиях, имевших место в городе Карсе

29 декабря, 1920

Ереван

Хштоян бежал из Карса вечером 7-го декабря. Во время занятия турками Карса ему удается скрыться у американцев. По занятии ими города, войска три дня непрерывно занимались безнаказанным и безжалостным истреблением, грабежами и насилиями над населением.

По истечении трех дней пашой было приказано, надо полагать, Кязим Карабекиром (т. к. он первый вошел в город) очистить город от трупов. Армянское население лишилось всего своего имущества и живет в ужаснейшем положении. В Карсе, еще при Хштояне, были случаи голодной смерти. Турецкое командование реквизировало все топливо; даже Американские учреждения оставлены без дров. После трехдневной резни массовые убийства прекратились, частичные же грабежи, убийства и насилия по-прежнему продолжались. Аскеры по вечерам врываются в дома и требовали женщин. Американские учреждения также не были ограждены от подобных

296

ночных визитов аскеров. Хштоян сам был очевидцем одного случая, когда аскеры вошли в дом американцев и насильно увели скрывающихся там двух женщин и лишь через два часа вернули их обратно.

Все мужчины от 18-ти до 30-ти летнего возраста турками собраны, одежда их отобрана, а сами направлены в Сарыкамыш. По словам одного русского, принятого турками за армянина и возвращенного обратно, положение военнопленных и насильно уведенных в Сарыкамыше ужасное: как у офицеров, так и у солдат все обмундирование отнято, взамен выданы приспособленные к ношению мешки; всех гонят на постоянные тяжелые работы, выдают им лишь полфунта хлеба и иногда рисовую похлебку.

*Опрашивал начканцелярии Наркомандела В. Т е р б е я н
С армянским текстом верно:*

Секретарь делегации ССР Армении (подпись)

17 февраля 1921 года

ф. 114, оп. 2, л. 43, л. 38.

№9

К о п и я

**Эриванскому Ревкому, копия Александропольскому
Ревкому, товарищу Александропольскому уездному
комиссару и всем и всем.**

1 января, 1921

Кафтарлы

26 декабря минувшего 1920 года, в селении Кафтарлы прибыл турецкий отряд, состоящий из 36-го турецкого охотничьего полка...

297

Кямальское движение, как национальное движение с самого начала открыло перед нами свою политическую цель, всецело заключающуюся в разорении Армении, будь она Дашнакская или Советская, в уничтожении армян, без различия партий...

Продукты продовольствия совершенно вывезены, весь скот угнан, люди в испуге разбежались по лесам, села окончательно разрушены, черные тучи нависли над печальной армянской действительностью, гибнет народ, гибнет богатство, приближается суровый призраок голодной смерти, тем более, что впереди ничего хорошего не предвидится...

Комиссар (подпись)

7 марта Москва

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 21.

№10

Предревкома товарищу Касьяну

2 января, 1921

Нейтральная зона

В последнее время отношение турок к мирному населению резко изменилось к худшему, они никакими средствами не брезгают, чтобы окончательно разорить и поработить народ. Из оккупированных ими районов и Нейтральной зоны ежедневно к нам прибывают жители и жалуются на непрекращающиеся убийства, грабежи и насилия турок. Кроме того, прибывшие 1-го января крестьяне сообщили, что турецкое командование, впервые прибывшее в район оккупации собрало со всех жителей так называемую "байру" и вместо отобранных продуктов и имущества выдавало квитанции, кои вместе с другими, свидетельствующими об этом факте, документами,

хранятся у них. Ныне на смену первой прибыла новая власть, которая вовсе не считается с предъявляемыми ими квитанциями, вновь требует "байру".

Сегодня ночью от комиссара 4-го участка получил сообщение об ужасном терроре, которому подвергнуто несчастное крестьянство; турки приходят в беззащитные села, основательно грабят и затем немилосердно убивают жителей. За последние несколько дней, в одном только 4-ом участке, количество убитых крестьян насчитывается более 200. Своими мерами мы не в состоянии противостоять этим ужасам. Просим принять все зависящие от Вас решительные меры, дабы вынести из этого кошмарного положения несчастных, разоренных крестьян.

Помощник комиссара Г А Л О Я Н

С армянским текстом верно:

Секретарь делегации СС Армении

17 февраля 1921 г.

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 29.

№11

Показание Мариам Заварян по делу ограбления турками у Джаджурского перевала эшелона армян-беженцев

10 января, 1921

Ереван

На станции Санаин и в прилегающем районе беспорядочно разбросано шесть тысяч беженцев-армян. Грузинское правительство категорически отказало им в беспрепятственном проезде через Грузию.

Санаинская грузинская администрация заявила, что если вскоре Армянское правительство не примет соответствующий

щих мер, то она сама вынуждена будет выдворить беженцев из грузинской территории.

М-м Заварян, которая по делам беженцев 21-го января из Тифлиса прибыла в Каралис, обратилась местному Ревкому, чтобы он предпринял срочные меры по перевозке несчастных санаинских беженцев в Армению. Караглисский Ревком не будучи уполномочен разрешить этот вопрос, предложил Заварян обратиться в Эривань Предревкома, товарищу Касьяну, а сам тем временем отправил из Караглиса в Александрополь поезд в составе пяти вагонов, переполненных беженцами. В этом же поезде следовал Караглисский представитель турецкого командования со своими сопровождающими.

Благодаря снежным заносам, и тому, что паровоз был засыпан снегом, поезд у Джаджурского перевала стоял два дня. Узнав об этом турецкая охрана и банды совершили нападение на поезд и ограбили беженцев, многих из них оставив в одном нижнем белье. Объятое ужасом беженство, через своего нарочного обратилось в Караглисский Ревком, умоляя прислать им второй паровоз, который повезет их обратно в Караглис, при этом они указывали на то, что дальнейшее пребывание их в Джаджуре будет сопряжено с поголовным истреблением их турками. Ревкомом паровоз был отправлен, и терроризованные беженцы в жалком виде возвратились в Караглис.

МАРИАМ ЗАВАРЯН

*С армянским текстом верно:
Секретарь делегации ССР Армении
17 февраля, 1921
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 31.*

№12

Телефонограмма, срочно

Председателю Ревкома Армении товарищу Касьяну

11 января 1921

Мец Архпоам

Перевод с армянского

Сообщаю, что 11-го числа в 11 часов утра, 12 турецких аскеров напали на селение Еканялр и между нами и пришлыми произошла перестрелка, длившаяся пять минут, после чего аскеры все оставили и удрали, жертв нет ни с одной стороны. Прошу отправить Ваше распоряжение Александропольскому турецкому командованию, чтобы положить конец подобным происшествиям, повторяющимся вот уже который раз и могущим иметь серьезные последствия. Положение жителей в захваченных местностях крайне плачевно, следующие за грабежами убийства стали обыкновенным явлением. Почти массовым. Жду Вашего распоряжения.

Нейтральная зона

Председатель Ревкома

Григор Тер Сарепанян

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 24, 25.

№13

**Показание члена Александропольского ревкома
Нагапетя:**

14 января, 1921

Алек-поль

Весь уезд разделен на 8 участков, из которых 4 находятся на другом берегу Арпаचा и которые совершенно пусты.

1-й участок имеет 34 села, из этих селений остались в полуразрушенном виде только 4: Карахлис, Дюзкенд, Тападоллак и Диарчи. В остальных селах нет ни людей и ни одного животного. Число взятых пленных из этого района доходит до 8000. Изнасилованы все женщины, не щадя даже 12 летних девочек. Были случаи, я сам видел, как возами (арбами) из села везли сено, под сеном спрятаны были 2-3 женщины.

В II участке захвачено (занято) только село Голгат и Кулиджан, они совершенно разрушены. В этом районе убили 150 человек. Число пленных-200. Изнасиловано 90% женщин. Кроме награбленного взято 1/8 из всего скота и имущества. Последнее время в с. Кавтарду убили 10 наших партийных товарищей.

В III участке нас никого совершенно не допускали. Жителей 15 деревень этого района переселили в д. Чифтали, ограбив при этом все их имущество. Уведены пленные, но куда именно неизвестно.

В IV участке из 39 деревень остались: Моллагекча, Нарум, [Ором] Млагитлу и в них только женщины. В остальных деревнях нет никого. После того, как деревня разграблялась она предавалась огню. Кроме этой деревни все остальные совершенно уничтожены. Из всего уезда угнано скота 300000 голов, из них 200000 к Башкадикяру — в район Карса, остальные пропаны на этой стороне.

Число уведенных из города и уезда пленных 14140 чел., убито 4845 чел., изнасиловано женщин и девушек более 25000. Количество награбленной пшеницы и муки больше полутора миллиона пудов. Можно сказать, что у нас нет уезда. Из населения уезда в 75 тысяч осталось 15 тысяч, нет никакого имущества. Всюду пустыня. Из нашей милиции никто не может войти в уезд, их или убивают или они исчезают бесследно. Убито до сих пор 22 милиционера, из них 13 партийных. Также убили 2-х комиссаров, при уходе в плен не жалеют также партийных наших товарищей — взято их в плен больше 30. По

ночам входят в дома, грабят, женщин насилюют, а мужчин выводят и убивают. Положение ужасное.

*Член Ревкома Н а г а п е т
С подлинным верно:
Секретарь делегации ССР Армении
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 4.*

№ 14

Из показания перебежчика из Карсской области Геворка Геворкянца

24 января 1921

О турецких зверствах в Карсской области могу показать следующее: вообще турки-кемалисты относятся к христианам враждебно, за исключением молочан. Все молодые, как мужчины, так и женщины скрывались от турок. В городе Карсе сейчас можно встретить только стариков, которых чаще гонят на принудительные работы. Относительно отправки армян в Эрзерум скажу следующие факты: после взятия Карса через 5 дней турки всех попавших в плен дашнакских солдат количеством 1500 человек отправили в Эрзерум. Затем арестовав всех молодых количеством около двух тысяч, их отправили в 18 вагонах.

После отправки, как показал выше, стали грабить, изнасиловать оставшихся...

10 января в гор. Карс привезли массу раненых и уложили их в местных лазаретах. По словам раненых (конечно турок) между турками и курдами где-то происходят бои и раненые оттуда. В последнее время я был свидетелем, что массу скота, пшеницы отправили из Александрополя в Карс. В пер-

вых числах января из Карса были отправлены войска в сторону Ардагана...

Вообще положение христиан невыносимое. Каждый аскер и офицер считает своим долгом распоряжаться всем по своему усмотрению.

*ф. 114, оп. 2, А. 33, л. 43 и
А. 33, л. 71, А. 43, л. 33.*

№15

Ревкому Армении, копия Азревкому, Совету народных комиссаров РСФСР, Исполнительному комитету III Коммунистического интернационала, всем, всем, всем

25 января, 1921

Алек-поль

Невыносимый, тяжкий, гнет длительного военного господства, полное уничтожение гражданских прав и невозможность нашей дальнейшей работы по причине созданных в городе и провинции ужасных условий вынудили нас обратиться к вам с настоящим заявлением...

1. За период времени до 1-го января 1921 года из района города Алек-поля и уезда собраны и отправлены в Эрзерум до 15000 рабочих и крестьян, в числе них много коммунистов.

Количество убитых и пропавших без вести доходит 5000.

2. Из 34 сел первого участка Алек-польского уезда уцелели только 4 села, совершенно лишенных мужского населения.

Репрессии и насилия по отношению к оставшемуся в названных селах вымирающему населению — исключительно из женщин — не прекращаются.

3. В четвертом участке уцелело только три села. Разграблено все имущество Алек-польского уезда. Во всем уезде

почти совершенно отсутствует зерно для осеменения. Расхищены все продовольственные запасы из всех складов уезда и даже города. Угнано 300000 голов мелкого и крупного скота.

4. Извлечены и отправлены в Карс и вглубь Турции машины и паровозы депо, железнодорожное имущество, типографические и другие машины...

5. Непрекращаются провокационные убийства или обвинения в таких убийствах. Например, из-за убийства неизвестными аскера, до сих пор арестовано десять милиционеров, один из которых уже умер, сначала хотели расстрелять, но теперь за их освобождение требуют выкуп — 500 золотых лир за каждого. Эти выкупы, как частные, так и имеющие государственный характер, стали системой, и таким образом выжимают последние соки из без того разоренной страны.

Аскерами производятся массовые самочинные аресты граждан. Выводят из домов, раздевают, грабят, изнасилуют невинных рабочих и крестьян. Собирают и силой отправляют в Эрзерум квалифицированных рабочих и ремесленников...

В подвалах производятся расстрелы...

*Председатель Ревкома М. Григорян и др.
ф. 114, оп. 2, А. 33, л. 33-37 и
ф. 114, оп. 2, А. 43, л. 2.*

№ 16

Показания румынского гражданина Василия Ионеско в Полномочное представительство ССР Армении в Грузии

27 января 1921

Тифлис

Попав 30 октября минувшего года в г. Карсе в плен к туркам, я видел следующее.

Граждане города во время паники, захватив все свое ценное, хлынули в ущелье по дороге на ст. Мелик-кей для спасения своих вещей и жизни. Было около 11 часов утра, когда турецкий разъезд занял высоты над дорогой и одновременно был поднят комендантом крепости белый флаг и послана делегация для представления турецкому паше о том, что армянские войска целиком сдаются. По занятию турками господствующих высот, были ими подняты красный и белый флаги. Народ увидя это, успокоился, и этим воспользовавшись, турки открыли пулеметный огонь по народу, длившийся более часа. Наконец явились турецкие офицеры и захватили находящихся в здании коменданта крепости людей и погнали на вокзал. В число их и я попал, и по дороге нас забрасывали камнями и сопровождали ругательствами. Масса женщин бросились в реку Карс-чай и там утонули. Видел представителя Америки г. Факса раздетым донага и дрожащим. Нас поместили в городе, 42-х человека в одной маленькой комнате и держали 4 дня без хлеба, после перевели в тюрьму, где в первый день дали по 1 ф. хлеба, но в течение остальных 3-х дней не только не давали хлеба, но даже отказывали давать воды, почему и у многих опухали языки. На 5-й день перевели человек 700—800 в американскую ничтожную фабрику, где и нас раздели аскеры догола. Целую ночь ходили к нам с обыском и забрали даже все старье. Пришлось всем укрыться ватой и сверху нитками (в фабрике было их очень много). На второй день нас отправили поездом в Сарыкамыш, а оттуда в Эрзерум. В Эрзеруме первое время было убито несколько человек топорами турчанками за месть, но скоро власти приняли меры. Были случаи изнасилования мужчин. Я, как румын, скоро т.е. после месяца, был освобожден и прибыл в Карс, где жил около 3-х недель. В Карсе я узнал от доктора турецкого Нури-бея, что в городе убито 8 тысяч армян (женщин, детей и мужчин), но по моим наблюдениям число убитых должно быть не менее 10—12 тысяч, так как через месяц еще можно было встретить массу трупов в окрестностях города. Все женщины, исключая 2-х—3-х семей, которых защищали осетины, изнасилованы и заражены. Мно-

гие ныне находятся у турецких офицеров и аскеров, а частью были увезены курдами в свои села. В городе мужчин-армян около 15—20 человек и то работающих у турок. Все магазины армян с товарами забрали турки и торгуют. Дома разграблены дочиства. Последнее время ходили с обыском, будто бы ищут казенное обмундирование и оружие, и под этим предлогом забрали все, что дома находили (столы, стулья, кровати и пр.) и все вывозят в Эрзерум. В нежилых домах снимают рамы и полы и вывозят, а остальную часть разрушают на топку.

Я, как румын, получил разрешение у властей, и собрав уличных сирот 50 детей (а их очень много и каждую ночь мерзнут десятками) привез в Александрополь и сдал в Ревком... 18 января в Александрополе на свалочном месте обнаружено около 100 трупов, в числе коих и находился священник Тер-Хорен. Оказывается, там, когда рабочих гонят на работу, по вечерам крадут 2-х—3-х и убивают за городом. От Александрополя до ст. Налбандлу находятся в руках у турок, и в этом районе по данным уничтожено 140 армянских селений и поголовно вырезаны все мужчины от 18 до 45 лет. Словом, положение армян, оставшихся в этих районах, как и пленных, отчаянное. Пленные многие мерзнут и многие умирают с голода...

В. Ионеско
ф. 114, оп. 2, л. 33, л. 72—73 и
л. 43, л. 34.

№ 17

Показания очевидца о событиях в Карсе

2 февраля 1921
Ереван

30 октября минувшего года, около часу дня турецкие передовые части без всякого сопротивления со стороны ар-

мянская войск вошли в город Карс. Не преупрежденное властями мирное население оставалось на своих местах за малым исключением... Со взятием города для местного армянского мирного населения началась эпопея кровавых дней, где не было пощады ни женщинам, ни детям. За исключением единичных случаев, как например, убийство еврея аптекаря Рейшана и жены его, убивали исключительно армян. Всех случаев убийств я не в состоянии припомнить, но некоторые отдельные факты, которые глубоко внедрили, постараюсь передать вкратце.

Моя гражданская жена Вера Петровна Сока-Есяянц (старшая сестра милосердия американского 4-го госпиталя) с сестрами милосердия Касаковской Агамалян (очень похожей на русскую) и Шишениной с перевязочным материалом ходили в течение 5—6 дней по домам, чердакам и подвалам, для оказания медицинской помощи раненому населению. Супруга моя ежедневно передавала мне в госпитале, где я скрывался в числе немногих счастливых, о виденных ею картинах зверств турок. Бывали дома, где она насчитывала до 30 трупов мужчин, женщин и детей. Общее число трупов, виденных ею в течение нескольких дней, доходило до 3-х тысяч человек...

На 8-й и 9-й день взятия Карса лично видел, как в течение 4—5 дней возили на арбах мимо американского 4-го госпиталя трупы убитых мирных жителей. За это время я насчитал до 50 арб с трупами...

На основании виденного мною и сведений, полученных мною от лиц, вполне заслуживающих доверия, в одном городе Карсе погибло от рук турецких гостей до 4-х тысяч мирного населения. Помимо этого, все имущество населения было окончательно разграблено. После резни и окончательного разгрома населения, начались поголовные аресты уцелевших мужчин-армян. Не щадили стариков 80—85 лет. Арестованные были помещены в Карсской областной тюрьме и помещениях в американских мастерских за вокзалом. Часть из них были

раздеты до ареста, а остальную часть раздели в местах заключения. Начальник Карсской областной тюрьмы мне сообщил, что у него содержалось более 3-х тысяч человек. Более этого насчитывалось в американских мастерских. О поголовном снятии одежда с арестованных передавали мне также доктор Тер-Саркисов, помощник комиссара 1-го участка г. Карса Карагедов, студент-медик 4-го курса Адамов, житель города Кагызмана Погос Асоянц, которым удалось освободиться из тюрьмы. Всех арестованных в раздетом виде отправили — часть в Саркымыш, а другую в Эрзерум на работы.

Арам Есяянц
ф. 114, оп. 2, л. 33, л. 67 и
л. 43, л. 33.

№ 18

Ревком Александропольского уезда ССРА
Председателю товарищу Касьяну

4 февраля, 1921

Архвали

Перевод с армянского

Начальник 3-го батальона 36-го полка Таймат Фаик, батальон которого стоит в селе Кафтарлы Александропольского уезда под давлением требует, чтобы жители сел Кафтарлы, Парни, Касмалы и других представили ему благодарственные листки, из коих следует, что местное турецкое командование являлось славным защитником мирного населения, не давшим повода ни для грабежа, ни для хищений, ни для убийств. Требование, которое резко расходится с нынешним состоянием этого народа, несказанный ужас и беды которого обрекают на смерть местное трудовое крестьянство.

Из страха вышеупомянутое требование было выполнено.

Я понимаю, что перенявшее хитрую восточную политику империалистическое турецкое командование желает таким подлым способом повлиять на решения состоявшейся конференции в пользу своей политики; сообщаю об этом для соответствующего распоряжения.

Председатель Ревкома (подпись)
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 23.

№ 19

Краткие сведения о действиях турок в оккупированных ими районах и Нейтральной зоне

(Из докладной записки Ревкома ССР Армении,
представленной правительству РСФСР)

7 марта 1921
Москва

Непрерывные насилия, грабежи, убийства над мирным населением, насилия над женщинами. Повсеместный вывоз в Турцию государственного имущества ССРА — разграбление частного добра и хозяйства, угон крестьянского скота, реквизиция последних продовольственных запасов населения.

В Карсе. По занятии города в течение первых трех дней убийства мирного населения, грабежи и насилия над женщинами со стороны турецких войск приняли размеры массового характера. Затем число этих убийств и насилий сократилось и в этих размерах продолжается и поныне. Все продовольственные запасы у населения отобраны, топливо целиком реквизировано и не оставлено даже в сиротских приютах. Мужское население в возрасте от 18 до 50 лет собрано, разде-

то, взамен переодето в подобие костюмов, скроенных из мучных мешков и в таком виде отправлено в Сарыкамыш и далее, где помещенное а самых тяжелых условиях, почти лишенное необходимого пропитания, оно обрекается на суровые принудительные работы.

В Александрополе. Еще худшая картина грабежей, убийств, насилия, реквизиции, подробно сообщенная Наркомвоенно ССРА, Баку, Командарму XI армии.

В Агулагском и Амамлинском районах. Отдельные отряды вооруженных аскеров врываются в селения, производят грабежи, убийства, насилия над женщинами. 13 октября в 2 часа дня подобный случай имел место в с. Кюлуджа; 26 декабря по занятии турецким отрядом с. Кафтарлы из числа выставленных для его размещения рабочих, девять молодых коммунистов, жителей того же села, по окончании работ были зверски умерщвлены в одном из самаников села, трупы их вывезены на арбе кафтарлинского жителя Степаноса Баяджина, после чего для сокрытия преступления последний был убит также.

В Нейтральной зоне. Делаются неоднократные попытки занятия последней турецкими войсками под предлогом устранения царящей в ней якобы анархии. Отношение турок к населению смежных с зоной районов значительно ухудшается. Пущены в ход все средства для окончательного экономического разорения населения и его порабощения. Под предлогом налогового сбора от крестьян отбирается все их имущество, угоняется последний скот. По окончании одного сбора, тотчас же назначается новый, сопровождаемый грабежами, насилиями, начинающими принимать характер массового явления.

В течение лишь нескольких дней в одном только 4-ом уездном участковом комиссариате зарегистрировано до 200 случаев подобных убийств...

Верно: Секретарь делегации ССР Армении (подпись)
ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 80 и
л. 43, л. 17.

14 марта, 1921

Москва

В ы п и с к а

Из доклада зампредчека Армении по служебной поездке в Делижанский, Каракилисский и Александропольский уезды с 20/ХІІ 1920 г. по 10/І 1921 г. В Каракилиском [уезде] население ежедневно испытывает ужасы паники благодаря безчинствам турецких войск, расположенных в с. Налбанд и др. Отдельные группы аскеров ежедневно совершают обходы по селениям и требуя берут продовольствие и ценности. Установить отдельные факты мне не представлялось возможности по общеизвестным причинам, но все таки я мог зафиксировать следующее:

1) Перехватил два документа — приказы мюдиров с. Кюлуджа и Памб, где аналогично предписывалось сельским обществам немедленно представить из каждого села по 1 барану, масла, 1 серебрянных часов и по 1 золотому кольцу для преподношения прибывшему Паше (?). Документы переданы т. Муст. Субхи.

2) В с. Амамлах стояло отделение красноармейцев из Каракилиского гарнизона. Начальник гарнизона по своим соображениям вызвал это отделение. В этот же день получилось масса донесений о бесчинствах турецких аскеров не только на Нейтральной зоне, но и за ней (угон скота, грабежи, увоз женщин и др.) На следующий день обратно был послан в Амамлы маленький отряд красноармейцев, которые арестовали в с. Воргнав 5 вооруженных аскеров на месте преступления с

шении турецкому представителю в Каракилиссе. По этому поводу я имел лично разговор с турецким представителем, который объяснил подобное явление недоразумением.

3) По рассказам очевидцев с. Карал, Карабад, Качаган, Кюлуджа, Спитак, Памб и др. переживают ужасы: турецкие войска держат себя как победители над врагами и вывозят все, что можно передвигать.

4) Александропольский у. из себя представляет более ужасную картину: по донесениям проверенных селений II и IV участков, в этих районах уничтожены 54 селения. Есть селения, где нет даже и собак. Жители частью вырезаны, частью разбежались, а большую часть отправлены через Карс вглубь Турции. Мною были собраны документальные данные, которые впоследствии принужден был уничтожить на ст. Александрополь, в виду грозившей мне со стороны турок опасности.

5) 2 января с. г. получил заявление от 2-х старух-сельчанок жит. с. Аджиназар и Конахкран о том, что из этих селений турецкие аскеры похитили 4-х несовершеннолетних девочек, которые ныне находятся в Александрополе. Принятыми мною мерами удалось установить, что девочки эти находятся в деревне Аршакуни по Карахачской ул. Несмотря на вмешательство местного Ревкома девочки не только не были освобождены, но и совершенно исчезли.

6) 3—4 января получил сведение, что привезены 20 девиц армянок из сел. Турецкие офицеры переодели их в солдатскую одежду, собираются отправить в г. Карс. Энергичные протесты Ревкома ни к чему не привели. Нам хорошо было известно, что девицы эти размещены в вагонах. Нас не допустили осмотреть вагоны. Турецкий комендант единолично вошел в вагон и даже заявил, что там нет никакой женщины.

7) Почти ежедневно турецкое командование требовало по 100 рабочих, которые, поработав день-два, обыкновенно исчезали, по слухам их отправляли в сторону Карса.

8) При мне турецкое командование потребовало от Ревкома в течение суток предоставить 10000 винтовок с определенным заявлением, что в случае неисполнения начнутся повальные обыски. Угроза эта не была приведена в исполнение лишь благодаря вмешательству т. Мдивани и Мустафа Субхи.

9) Александропольский Ревком официально заявил, что многие аресты мнимых дашнаков и почти все расстрелы Ал-ской ЧК были произведены под давлением турецкого командования.

10) Во время моего пребывания в Ал-ле [турки] ежедневно по ночам врываются в дома на окраинах города, безчинствовали, забирали, что только хотели. Жалобы и протесты комендантом Рушти пашой не принимались...

Вообще положение населения в Алекс-ле и уезде критическое. Оно тает ежедневно, теряет и в физическом, и в нравственном отношениях. Ревком, ком. организации и т. п. игрушки в руках турецкого командования, а часто орудие для выполнения прихотей комсостава Алекс-ского гар-на Ангорск. армии.

Зампредчека Армении А м а т у н и

С подлинным верно:

Секретарь делегации ССР Армения (подпись)

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 15 и д. 33, л. 47.

№ 21

Александропольский Ревком — Ревкому ССР Армении

Невозможно представить полную картину зверств и опустошений, допущенных во время недолгого турецкого вла-

Документ не датирован, составлен, вероятно, в апреле 1921 г. — М. Н.

дичества в Александрополе и его уездах во-первых потому, что еще продолжают поступать списки убитых, уведенных в плен, раненых, изнасилованных, ограбленных, а также разоренных селений, угнанного скота, расхищенного имущества и т. д. Полученный материал дает следующие приблизительные цифры. Человеческие жертвы и потери имущества вырисовываются в следующем виде:

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЖЕРТВЫ

	Мужчины	Женщины	Детей
1. убитых	30000	25000	5000
2. казненных	25	—	—
3. умерших от голода	10000	12000	10000
4. раненых	20000	15000	3000
5. изнасилованных	—	50000 (из них 20000 девушек)	—
6. уведенных в плен	—	8000 (из них 3000 девушек)	—

Собран специальной комиссией, выделенной Александропольским Ревкомом. Комиссия обратилась к участковым ревкомам с циркулярным письмом для собрания точных сведений по интересующему вопросу и по выработанной форме получила данные, которые тут суммируются.

Подпись
ф. 114, оп. 1, д. 46, л. 4.

В.-Спешно

Обращение Духовного правления армян-католиков России и всего Кавказа

Дипломатическому представителю Армянской
социалистической Советской республики в Грузии

7 мая, 1921

Тифлис

Сим Духовным правлением получают весьма печальные сведения из Артвинского округа: Татарские хищнические банды опустошают селения означенного округа и подвергают систематическому истреблению армянское мирное население. Один беженец из селения Сатлел, каким-то чудом спасшийся от резни и по тропинкам через горы прибывший в гор. Ахалцых, и случайно попавший сюда, рассказывает как он был очевидцем мученической смерти своих односельчан, раздирающими сердце словами описывает как вырезан на куски восьмидесятипяти-летний их настоятель священник Тер Погос Бояджян. — Таким образом опустошены и стерты с лица земли селения Сатлел, Пхикур, Маманелис и другие, а население их поголовно перебито.

Ныне та же опасность угрожает городу Артвину, где в данное время находится цветущая молодежь и лучшая интеллигенция округа, та же участь ожидает население и интеллигенцию города.

Подведомственный сему Правлению Декан означенного города архимандрит Каралет Дирлутян последним своим частным письмом от 12 апреля с/г, мне адресованном, поскольку могла позволить ему обстоятельства места и времени, а также строгий надзор кемалистов, намекает на эту угрожающую им

опасность и просит незамедлительную помощь от центральных надеждащих властей для предотвращения таковой опасности.

Следует также заметить, что при двух наступлениях турецкой армии во время последней европейской войны, население города Артвина дважды спаслось от резни, благодаря местному татарскому населению, которое питало всегда взаимное добрососедское отношение к армянам, и в особенности благодаря некоторым местным влиятельным мусульманам, которые всячески защищали и покровительствовали христианское население города.

А ныне по последним почти достоверным сведениям, местные турецкие власти удалили из города и увели в плен этих же главарей мусульман, покровительствующих армянское население.

Этот единственный факт (есть), очевидно, доказательство гнусного намерения татар в канун грозящей резни армянскому населению города Артвина и окрестностей.

А потому сие Духовное правление просит Вас убедительно донести о вышеизложенном кому следует для принятия весьма спешных и срочных мер для предотвращения опасности и для спасения оставшегося в названном округе мирного населения, памятуя, что малейшее замедление прибавит число сотен и тысяч невинных жертв.

*В. Заместитель Апостольского администратора
и Член Духовного правления А. Гапоян
ф. 114, оп. 1, д. 131, л. 6-7.*

Из меморандума сотрудника связи Костановшвили на имя Народного комиссара иностранных дел ССР Грузии

13-19 мая 1921

Тифлис

... Вот как описывает действия турецких войск Предревкома Александрополя тов. Саркисян.

7 ноября в 10 часов вечера вокзал и крепость г. Александрополя были заняты турками. Они босые, почти голые, в ту же ночь набросились на мирное население привокзальной части и части близлежащей к крепости. С первого же момента нарушились условия перемирия и попирались элементарные права о неприкосновенности чести и имущества. С первых же шагов стало ясно, что город отдан на произвол бандам. Грабежи продолжались и днем, даже в центре города, но не с такими темпами и не в таком масштабе, как на окраинах.

С раннего утра в Городское самоуправление сыпалось требования от различных войсковых частей на сотни пудов продуктов, между тем как склады правительства были почти пусты.

...Турки сняли все телеграфные аппараты, отрезали город от всего мира и приступили к выполнению своего чудовищного плана, плана уничтожения целого народа. Были закрыты все дороги из города в села и наоборот. Не пропускалось ничего. В городе продовольствия не было: отсюда вывод один — уморить население голодом. Результаты были блестящие для турок. Беднейшее население и беженцы умирали сотнями. Не хватало перевозочных средств для подбора трупов. Эта мера сильно отразилась на детях, которые умирали на улицах. К тому надо прибавить и суровость нашей зимы, с запретом привоза топлива откуда бы ни было.

Если мы говорим о планомерных действиях, имеющих цель уничтожение целого народа, то имели в виду, кроме открыто учиненных зверств и тайные распоряжения, хитрые приемы, ведущие к той же цели. Например: ежедневные приказы с требованием сотен людей, якобы на работы. Собирали целыми толпами, преимущественно молодежь, и отправляли в Карс, Сарыкамыш, Эрзерум. Всех их мы считаем безвозвратно погибшими. Только отдельные личности вырвались и то потерявшие всякую способность к сопротивлению смерти. На улицах схватывали мужчин, которые бесследно исчезали. Только теперь обнаруживаются их трупы, брошенные в колодцы, в ямы, в овраги, в развалины домов, в речки и на поля.

Я был свидетелем ужасной картины: верстах в 20-ти от Александрополя по направлению к ст. Караклис над тоннелем есть овраг, полный трупами исключительно женщин и детей. На расстоянии 1/2 версты они разбросаны на открытом месте, и бегающий ручеек каждый час обнаруживает все большее и большее количество трупов. По приблизительному подсчету там не менее как 1200 трупов, не считая тех, которые еще не обнаружены водой, но руки и ноги которых торчат положению из-под земли. Раны в большинстве случаев пулевые и штыковые. По положению тел и платья можно смело сказать, что убитые женщины не избежали насилия.

По приблизительному подсчету комиссии, организованной местными властями, потери людьми в городе и в уезде Александрополя за время военной оккупации местными кемалистами следующие:

Мужчины:

убитых	30000
раненых	20000
пленных	18000
повешенных	25
умерших от голода	10000

Женщин:

убитых	15000
раненых	10000
изнасилованных	25000
уведенных	2000
умерших от голода	5000

Девушек:

убитых	10000
раненых	5000
изнасилованных	10000
уведенных в плен	3000
умерших от голода	1000

Детей:

убитых	5000
раненых	3000
умерших от голода	10000

... Отношение кемалистов к имуществу граждан характеризуется учетной комиссией следующим образом: "Но всего гнуснее было то, что среди белого дня, по заранее составленному плану, офицеры с фургонами и телегами с командой аскеров врываются в дома жителей и брали все, что представляло из себя какую-нибудь ценность. Это, они говорили, берут в "бешкеш".

Той же участи подвергся весь скот бежавших из уезда жителей.

ф. 114, оп. 2, л. 169, л. 10-12.

Резня армян в районе Джаджура (Показания американца Чарльза Ф. Гранта)

20 мая 1921

Каракилис

Я, нижеподписавшийся Чарльз Ф. Грант, представитель Американского комитета в Каракилисе, после того, как до меня дошли слухи о том, что в районе Агбулага, недавно эвакуированного турками, было обнаружено огромное количество трупов армян, отправился туда 28 апреля 1921 г. в сопровождении Рэя Л. Огдена и Джоржа А. Бей-Мамиконяна — членов Американского комитета.

Мы прибыли в Агбулаг, откуда, запасшись проводником, отправились по шоссе к Джаджурскому хребту.

Почти у самой вершины Джаджурского перевала проводник остановил автомобиль и пригласил нас следовать за собой вдоль по руслу реки, протекавшей по дну узкого и глубокого оврага на северной стороне дороги. На расстоянии около двухсот футов мы встретили значительное число трупов, в большинстве детских. Оттуда, на пространстве приблизительно в двести пятьдесят футов валялись груды тел, наваленных по обеим сторонам ущелья и частью покрытых песком. Некоторые из тел лежали на самом дне русла, по-видимому, сдвинутые со своих первоначальных мест под давлением воды, увеличенной таянием снегов на вершинах.

Судя по природе ран и положению тел, и по многим другим признакам, мы пришли к единогласному заключению, что группа армян, жителей соседних деревень — это может быть подтверждено тем фактом, что оставшиеся в живых сельчане успели опознать и похоронить значительное число пост-

радавших, — были вырезаны три или четыре месяца тому назад, о чем достаточно ясно говорило состояние тел.

Приблизительно число жертв колеблется между 1200—1500, которые, судя по числу найденных гильз — всего около 200, были убиты в большинстве шляками или каким-либо другим родом холодного оружия, что подтверждается многочисленными характерными ранениями, например: вырезанные груди, распоротые животы беременных женщин и т.д.

Наиболее яркой особенностью является полное отсутствие трупов мужчин, самый старший из жертв мужского пола был едва 14 лет от роду.

Турецкие надписи на гильзах и несколько патронных обертков с полумесяцем и звездой не оставляли сомнения в том, кто были убийцы.

Жертвы расстреливались с весьма близкого расстояния, будучи выстроены на самом краю обрыва. Ряд гильз в пяти или шести шагах от обрыва не оставляет в этом сомнения. После этого тела были навалены к бокам русла и засыпаны землей, дабы скрыть следы.

Я вполне уверен, что небольшое гладкое плато, песчолыко выше вдоль по ущелью, покрытое ключьями женского белья, было свидетелем не одного насилия.

Нам сообщили, что верстах в пяти выше по тому же ущелью находилось большое количество трупов, однако, из-за неблагоприятной погоды, нам не удалось посетить это место, а также и снять фотографии с виденного.

Прямой ровный ряд гильз, валявшихся на месте резни, ясно показывал, что происшедшее было исполнено отрядом обученных и правильно руководимых войск.

Мы все в любое время готовы подтвердить все вышесказанное.

*Чарльз Ф. Грант,
Представитель Американского комитета в Караклисе
ф. 114, оп. 1, д. 124, л. 8 и
д. 131, л. 13; д. 134, л. 1.*

Полномочному представителю АрмССР при Грузинском правительстве

[От] Уполномоченного эллинов Ардаганского округа
Анастасия К. К а з а н д ж и д и

30 мая, 1921

Тифлис

З А Я В Л Е Н И Е

При отступлении грузинской армии 23 февраля с/г из Ардаганского округа, ряд селений, в том числе и пять греческих, были заняты турками, при чем оставшееся греческое население Беберка и Торосхева в количестве 120 семейств было предано турками огню и мечу.

В последствии выяснилось, что кроме спасшихся бегством в сторону Ахалцыха 30 душ, осталось в живых в разных селах Ардаганского округа 44 душ и в Артвинском округе девять малолетних детей.

Судьба, как тех 30 душ, ныне находящихся в Ахалцыхе, так и 53 душ, оставшихся на территории ангорского правительства, одинаково плачевна и не поддается описанию.

По уполномочию Ахалцыхского Ревкома и штаба 96 бригады прошу спешного распоряжения и сношения с Ангорским правительством на предмет освобождения оставшихся на бывшей Армянской территории, а ныне Ангорского правительства 53 душ, список коих при сем прилагается и пропуска их в пределы Грузии для отправки их далее в Грецию, и оказание им, как продовольственной, так и материальной помощи.

*Уполномоченный эллинов
Ардаганского округа
ф. 114, оп. 2, д. 83, л. 121.*

Из телеграммы Комиссара иностранных дел Армении представителю РСФСР в Армении Ляграну

Из района Карса получаем очень тревожные сведения об отношении турецких властей к остаткам армянского населения и пленным. Продолжая старую политику физического истребления армян, турецкое командование выселяет население вглубь Турции. Дней пятнадцать тому назад кагызмаиские армяне-беженцы, числом около 500, угнаны в сторону Эрзерума. Такая же участь постигла армян Сарыкамыша. Впредь до заключения мирного договора с Турцией, не считая возможным по данному вопросу действовать от имени правительства Армении и желая координировать наши действия с Вами, просим принять меры к спасению истребляемого населения. Полагаем, присутствие в Карсе представителя РСФСР имело бы удерживающее для турок значение.

Комиссар иностранных дел Мравяня
ф. 114, оп. 2, д. 31, л. 76.

№ 27

Телеграмма

Баку. Представителю Армении товарищу Довлатову

2 июля [1921]

Передайте товарищу Мясникову выписку акта о похоронах трупов армян в районе сел. Калтахчи, Агбулаг и Кара-

Документ не датирован, по всей вероятности, составлен в мае 1921 г. — М. Н.

боя. "всего было зарыто 11886 трупов, из коих 90% преимущественно были женщины и дети, а 10% мужчины. По следам ран на трупах видно было, что резня была совершена зверски, например: на трупах можно было видеть боле 10—15 штыковых и кинжальных ран, масса трупов была без головы, в самом жестоком изуродованном виде, а часть подвергнутых резне была сожжена в помещениях. В селении Агбулаг было убито из коренных жителей 1186 душ, в селении Калтахчи 2100 душ, в селении Карабоя 1100 душ, всего вырезано в этих трех селях коренного населения 4386 душ, а беженцев Карсской области и Александропольского уезда, приютившихся в этих трех селениях вырезано турками 7500 душ, а всего вырезано 11886 душ".

Наркоминдел М р а в я н
ф. 114, оп. 2, д. 27, л. 86 и
ф. 114, оп. 1, д. 131, л. 12.

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

Абдул Гамид II 187, 232, 234
 Абовян Хачатур 194
 Абраам Анкюраци 213
 Абраам Ереванци 220
 Авакянц 289
 Аветисян Ж. М. 219
 Агамалян 308
 Адамян Р. 242
 Адамов консул 183
 Адамов студент-медик 309
 Акинян Нерсес 222, 282
 Акопян В. А. 221
 Ақопян Оганнес 188, 229
 Александр III 230
 Амамджиев Иван 237
 Амагуни 314
 Амбарцумян В. А. 275
 Анасян А. С. 213
 Андонян Арам 236, 263
 Андраник 194
 Аракед Багишеци 213
 Аргутян Иосиф 194
 Аревшатян Сен 213
 Ариевич Г. 273-275
 Армен Гаро 195
 Арутюнян Ашот 192
 Арутюнянц 289
 Арцруни Григор 194
 Арш Г. 226, 227
 Аршаруни Ованнес 248
 Асоянц Погос 309
 Ататюрк см. Мустафа Кемаль
 Африкян Вардан 290
 Ахмед Хиами 183
 Ашик паша-заде 203
 Бабаджанян 294
 Баграмян Мовсес 224
 Байрон Джордж Гордон 245, 247
 Барби Анри 181, 240, 241, 251, 285
 Баркан Омер 196, 197
 Баяджян Степанос 311
 Баязид 215
 Бейлерян Артур 242
 Бей-Мамиконян Джордж 321
 Беляев К. 275
 Бергфельд 259
 Бердзенишвили Н. А. 216
 Бетман-Головег 236, 254, 256, 259
 Бехаэтдин Шакир 264
 Билс Э. М. 198
 Бороздин И. Н. 200
 Борян Баграт 190
 Бояджян Тер Погос 316
 Брайс Джеймс 181, 251, 285
 Брюсов Валерий 181, 251
 Вагинак С. Бюрат 281
 Вангенгейм барон фон 236, 254, 255, 256, 258
 Варандян М. 226, 229
 Вегнер Армин 181, 251, 285
 Веселовский Юрий 181, 251, 285
 Вехиб паша 265
 Газиянц 289
 Галоян 299

Галоян 317
 Гевог IV 189, 230
 Геворкянц Гевог 303
 Гегель 198
 Георги Францзи 210
 Герн Артур Б. 247
 Герталинг фон 260
 Гиббонс Герберт Адамс 181, 252, 285
 Гильдербранд Эмиль 283
 Гладстон Уильям 198, 201
 Глинка Сергей 198, 201
 Гогенлоге Лангенбург 256
 Гольц фон дер 261
 Гордлевский В. А. 268, 285
 Горьянов Б. Т. 197
 Готлиб В. В. 185
 Грант Чарльз Ф. 287, 321, 322
 Григорян М. 305
 Грин Ф. 198
 Гулиев А. Н. 221
 Гусийнов И. А. 221
 Гуго Виктор 198, 201, 246, 247
 Дадрян Ваакн 238, 242, 286
 Дарбинян М. О. 222
 Дашгенц Х. 245
 Деваль Шарль 228, 229
 Державин Н. С. 208
 Джаншиев Г. А. 234
 Джевадет Ахмед паша 219
 Джемал паша 185, 242, 264, 284, 286
 Диллон Эмиль 189, 198
 Диргулян Каралет 316
 Добсон 277

Довлатов 324
 Донуда 216
 Достоевский Ф. М. 231, 232
 Достян И. С. 205, 209, 219
 Дука 210, 211

Еартымян Тачат 193
 Есяян Арам 309

Жобер А. 188, 229

Заварян Мариам 295, 299, 300
 Завен 241, 271, 285
 Зеки паша 232
 Зулалян Манвел 197, 217, 223

Ибрагим Печеви 216
 Ибрагимов З. И. 221
 Инан Афет 196
 Иоаннисян Ашот 229
 Ионеско Василий 287, 305, 307
 Иосиф Эмиль 223
 Исаакян Аветик 194
 Исайя 209, 219
 Испечерян Ваан 281

Йорга Н. 207

Казанджиди Анастасия 323
 Камаровский Л. А. 198
 Карабекир Кязим 286, 296
 Карагедов 309
 Каракешиянц 290
 Касабян З. 237
 Касаковская 308
 Касьян 298, 300, 301, 309

- Кемурджян Иеремия 218, 219
Кепперт 256
Кепролю Мехмед 196
Кербалай Али-Мехмед 239
Керри Филип 232
Кинросс 272, 273
Клейтон Джон 277
Колешев Н. 237
Ковалевский Максим 251
Комитас 194
Костановичи 118
Кресс фон 260
Куккоф 259
Кучи бей 219
Кюхельбекер 246
Кязимбег 224
Кятиб Челеби 218
- Лаоник Халкокондид 209
Легран 324
Лео 190, 201, 205
Лепсиус Иоганнес 181, 237, 251,
255, 257, 284, 285
Липаридян Ж. 243
Либкнехт Карл 251, 261
Лиман фон Саңдерс 257
Лихутин М. 188
Лоутер 247
Лука Нотара 211
Люликян Арам 293, 294
- Максимов В. 233
Маркварт Йозеф 251
Маркс Карл 198, 199
Махмуд Кямияль паша 259
Мдивани 314
- Мевлан-заде Рифат 235, 236, 264
Месроп Маштоц 187, 214, 230,
249
Меттерних Вольф 237, 256, 257
Микаелян В. 242
Миллер А. Ф. 184, 204
Миллинген Фридрих (Осман
Сейфи бей) 230
Милас Минни 277
Михайлович Константин 211, 212
Мольтке 229
Морган Жак де 251
Моргентау Генри 181, 191, 238,
252, 285
Мордтман 237, 254
Мравян 324
Мур Томас 245
Мурад IV 218, 224
Мурадян Паруйр 180
Мустафа Кемаль Атагурк 181,
252, 283, 284
Мустафа Субхи 312, 314
Мухаммед II (Мехмед II) 197, 200,
202, 206, 207, 209, 211-215
Мхитаристы 245, 282
Мясников 324
- Нагапет 301, 303
Назарбеков 292
Назарян Степанос 194
Назым бей 235, 264
Найм бей 235, 236, 263, 264
Налетов 233
Нансен Фритъоф 285
Нерсес Аштаракеци 194
Ногалис Рафаэль 238
- Нури бей Абдуллахад 263
Нури бей доктор 306
- Оганисян Н. 240
Ованисян Хорен 230
Овсепян М. 279
Оганджаян А. 242
Оганесян Р. 242
Огден Рэй Л. 321
Оливье 226
Ольгенин 249
Осман 199
Осман Нури 234
Оттер 223
Оссон Игнатюс Мураджня 197,
198
- Палакян Г. 285
Палян Трдат 281, 282
Папазян А. А. 242
Патканын Р. 179
Петросян Ю. А. 205-207, 228
Покровский Михаил 190
Поль дю Бзу 283
Помианковский 238
Пост Уильфред 276
Пушкин Александр Сергеевич
245, 246
- Радослов В. 237
Рансимен Стивен 214
Раффи 179, 194
Рахмани А. А. 217
Рейшан 308
Рене Пьюо 275, 276, 279, 280
Реслер 257
- Ровняков А. А. 208
Рогов А. И. 212
Ролан-Жекмен М. Г. 198
Ромен Роллан 251
Рухти 214
- Сайкс 279
Сака-Есяян Вера Петровна 308
Саркисян 318
Сароян Вильян 194
Сасунян Арут 250
Сафарян С. 240
Сафрастян А. Х. 216, 225
Сейед Мохаммед-Али Джемал-
заде 239
Сейфулла-бей 259
Селим I 206
Сепу 291, 292
Симеон Лехаци 222
Срвандзтян Гарегин 188, 229
Стасюлевич М. 200
Степанян С. 242, 261
Сулейман 206
- Таймат Фаик 309
Талаат Мехмед 185, 235, 236, 242,
243, 247, 254-257, 262-266, 284,
286
Таксин-бей 258
Твергинова А. С. 203, 204
Тейлirian Согомон 243, 266
Тербези В. 294, 297
Тер-Мовсисян Саак 193
Тер-Сарепянян Григор 301
Тер-Саркисов 309
Тор барон 202

Тойнби Арнольд 181, 252, 285
Трэлор Рой Т. 277, 278
Туманян Ованес 194, 244

Удальцова З. В. 207
Узунчаршилы Исмаил 196
Ушаков Н. 275

Файез эль-Хосейн 240, 266
Факри паша 269
Факс 306
Фебур Мишель 217, 225
Фирбюхер Генрих 202, 262
Франс Анатолий 181, 198, 234, 251
Фуад паша 230

Халиде Эдип 266
Хаммер Джозеф фон Пургстал
215, 224
Ханджян Айрапет 230
Хачикян А. С. 222
Хемингуэй Эрнест 279
Хильми-бей 259
Хорен Тер 307
Хримян Мкртыч (Хримян Айрик)
230

Хулуси-бей 259
Хштоян 296, 297

Цвейг Стефан 202

Челеби-заде Эфенди 220
Чемчмян С. 220
Чернышевский Н. Г. 198-200
Черчилль У. 269, 270
Чингозян К. 237

Шаамирян Шаамир 194
Шакир-бей 259
Шатобриан 227, 228
Шишенина 308
Шлоссер Ф. 201
Шломбергер Г. 199
Шойнбер-Рихтер 258
Штанге 259
Штюрмер И. 285

Эвлия Челеби 218, 225
Эмин Иосиф 194
Энвер 185, 242, 254, 261, 264, 284,
286
Энгельс 199

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Авди-бек селения 291
Австрия 181, 186, 215, 224, 238,
262
Австро-Венгрия 270, 285
Агбулаг 291, 292, 311, 321, 325
Адана 255, 258, 269
Аджиназар 313
Азербайджан 221, 260
Азия 196
Айнтаб 269

Александрополь (Алек-поль) 287,
294, 297, 300, 301, 303, 304,
307, 309, 311, 313-315, 318,
319, 325

Александропольская провинция
(уезд) 286, 295, 309, 312, 313,
325

Алеппо (Алеп) 235, 257, 261, 262,
269

Амамаы 291, 311, 312
Анатолия 203, 219, 237, 259
Англия (Великобритания) 191,
232, 235, 245, 252
Анкара (Ангорск) 238, 252, 283,
286, 314, 323

Аравия 237
Ардаган 304

Ардаганский округ 323
Армения 180, 181, 185-187, 189,
192, 194, 195, 213, 216, 218,
224, 225, 230, 231, 240, 242,
244, 263, 275, 281, 286, 287,
294, 296, 298-301, 303-305, 310,
312, 314, 323, 324

Арпачай 301
Артивин 316, 317
Артивинский округ 316
Архвали 309
Аршакуни деревня 313
Афины 282
Ахалкалакская провинция
(район) 286, 295
Ахалцах 248, 316, 323
Ахбулаг (Агбулаг, Ах-Булаг) 291,
292, 324, 325
Ахтамар (епархия) 183

Баберд 214
Багдад 224, 269
Багечи 241, 242, 248
Байбурт 258
Баку 311, 324
Балканский полуостров 200, 203,
205, 207

Балканы 205, 208, 213
Балу 241
Бамбек 288
Батум 260
Баш-Абаран 293

Башкадикляр 302
Безберек 323
Бейрут 234
Беркли 250
Берлин 202, 230, 231, 242, 257, 266
Битлис 233, 238, 240, 268
Ближний Восток 199, 245
Болгария 203, 208, 209, 219, 231,
237, 262, 270, 285

Босния 203, 231
Бостон 195
Будапешт 270
Бурнабат 279
Бурса 238

Валлахия 228
Ван 184, 192, 230, 232, 248, 249
Вашингтон 195
Вена 270, 281
Венгрия 203, 206
Венеция 193
Византия 200, 207
Византийская империя 211
Воргнав 211
Восточная (Закавказская) Армения 211, 260, 274, 286
Высокая Порты (Порты) 187, 189, 226, 230, 231, 234, 237, 254, 255

Гаджи-кара 290
Гянджа (Гандзак) 220
Ганджийская область 222
Гелигузан 232
Германия 181, 186, 191, 236, 237, 251, 253, 254, 257, 259, 261, 262, 284
Герцеговина 231
Голат 302
Греция 218, 219, 226-228, 246, 323
Грузия 216, 218, 299, 305, 316, 323
Грузия Западная 215

Дарбас 290
Делижанский уезд 312

Держан 258
Дейр эль-Зор 258, 269
Джаджур 292, 300, 321
Джаджурский район 287
Джаджурский хребты 321
Джинис 239
Джихун 220
Диарбекир 240, 266, 267
Диарчи 302
Дюзкенд 302

Европа 186, 189, 196, 202, 209, 268, 275, 277, 280
Евфрат 240, 268
Египет 182, 217, 219, 227, 289
Едесия 241
Екмаяр 301
Ереван (Эривань) 181, 216, 220, 248, 296, 297, 299, 300, 307
Ерзика (Ерзынджан) 239, 258
Ерзика-Камах 241

Зангу 220
Закавказье 185, 188, 206, 217, 220, 222, 260
Западная Армения 186, 188, 189, 192, 193, 223, 229, 230, 322, 240, 249, 268, 284
Зейтун 258, 269

Иерусалим 228, 282
Измир (Смирна) 272-274, 276, 277, 279-282, 284
Измит 238
Израиль 182
Иордания 227

Источник Бадала
Италия 182

Йемен 243

Кавказ 186, 192, 316
Кагызман (Кагызван) 309
Каир 227
Калифорния 250
Калтахчи 290, 292, 324, 325
Канада 182
Карабад 313
Карабах 260
Карабоя 291, 324, 325
Караглис (Большой Караглис) 287-290, 292, 300, 302, 312, 313, 319, 321, 322
Караглисский уезд 312
Карап 313
Кара-Пунар 267
Карахисар 199
Карин 239
Карс 295, 296, 302, 303, 305-310, 313, 319, 324
Карсская область 303, 309, 325
Карс-чай 306
Касмамы 309
Кафа 217
Кафтарлы (Кавтарлу) 297, 302, 309, 311
Качаган 313
Кегги (Кхи) 299, 241
Кизилванк 258
Кипр 250
Кипликия 248
Конахкран 313

Константинополь 183, 184, 193, 199-202, 207, 209-215, 218, 222, 236-238, 241, 242, 247, 248, 254-259, 261, 264, 278, 279, 282, 285
Крит 226, 247
Кулиджан (Кюлуджа) 292, 302, 311-313

Ливан 243
Лим 223

Магнис 281
Македония 219
Малая Азия 198, 199, 208, 234, 269
Малый Капанак 291
Мальта 278
Маманелис 316
Мамурет уль-Азиз (Харберт) 255
Мараш 269
Марзван 233
Марсель 278
Меймех 292
Мелик-кей 306
Менгрия 225
Месопотамия 237, 259, 263, 268, 269, 284
Мец Архполи 301
Мец-дзор 289
Магитлу 302
Молдавия 228
Моллагекча 302
Моря 228
Москва 186, 219, 273, 298, 310, 312
Мосул 269

Муш 240, 241, 248, 260, 268
Мушский гавар 188, 229

Налбанд (Налбандлу) 292, 307, 312

Нарум (Ором) 302

Нахичеван 217

Нахичеванская долина 216

Нейтральная зона 298, 301, 310-312

Никополь 215

Нид 227

Ново Брдо 212

Ново-Михайловка 292

Нью-Йорк 276

Одесса 186

Орду 269

Османская империя 187, 188, 190, 208, 217, 219, 220, 224, 226, 234, 236, 245, 251, 252, 264, 283

Пальмира 227

Памб 312, 313

Париж 243, 276, 282, 284

Парни 309

Пелопонес 199, 211, 215, 227

Персия 216, 221, 269

Петербург 186, 202

Пхикур 316

Розетта 227

Россия 182, 183, 186, 191, 192, 195, 206, 230, 233, 235, 245, 251, 281, 285, 286, 316

Салоники 182, 201, 247, 262

Самсун 241, 259, 269

Самцхе Саатабаго 216

Санаин 299

Сасун 232, 234

Сатлет 316

Сарыкмыш 293, 297, 306, 309, 311, 319, 324

Срегт 184

Себастья 255

Северек 266, 267

Сербия 203, 215, 219, 228

Смирна 243

Смирния 237, 276, 278, 281

Соединенные штаты Америки (США) 181, 186, 189, 191, 235, 238, 243, 250, 252, 272, 276, 278, 280, 285, 306

Спитак 313

София 270

София храм 210

Стамбул 212, 217, 222, 234, 252, 284

Тападоллак 302

Тебриз 218

Тигр 240

Тигранакерт 241, 248

Тигранакертский вилайет 242

Тифлис 186, 248, 300, 305, 316, 323

Топа[р]лу 292

Торосхев 323

Трапезунд (Трапизон) 212, 213, 218, 241, 242, 255, 259, 269

Турция 183, 184, 188, 191, 196, 202, 203, 215, 217, 223, 225, 228, 229, 231, 233, 235-238, 241, 242, 245, 250, 252-258, 260, 262-264, 268, 270, 273, 274, 283-286, 305, 310, 313, 324

Тырново 209

Украина 218, 219

Урфа 266

Фесалоник 199

Филиппольский санджак 231

Франция 191, 197, 235, 251, 280, 283, 285

Харберт 265

Хинвали 293

Хотурский мост 239

Чирахлы 293

Чифталы 302

Шапин-Карахисар 241

Шеки 221

Ширак 286

Ширван 221

Швейцария 268

Шорагял (Ширак) 216

Эрзерум (Эрзрум) 183, 233, 238, 252, 258, 259, 269, 293-295, 303-307, 309, 319, 324

Эрзерумский вилайет 259

Эчмиадзин 230

Юго-восточная Европа 208, 209

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ РЕДАКТОРА	179
О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1915 – 1916 гг.	181
О "ЦИВИЛИЗАТОРСКОЙ МИССИИ" ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА	196
НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН	251
ПОЛЕМИКА ПО ПОВОДУ ИЗМИРСКОЙ ТРАГЕДИИ 1922 ГОДА	272
МУСТАФА КЕМАЛЬ ПАША О ГЕНОЦИДЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915-1916 гг.	283
ЗЛОДЕЯНИЯ КЕМАЛИСТСКИХ ВОЙСК В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ 1920, В НАЧАЛЕ 1921 ГГ.	286
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	326
УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ	331

ՄԿՐՏԻԶ ԳԵՂԱՄԻ ՆՆՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵՆՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԵՐԷՆԻԻ ՓԱՍՏԱԹՂԵՒՆ

Հանձնարարչային շարվածքն ու ձևավորումը՝ Ե. ԲԱՍԵՆՑՅԱՆԻ
Հայերենից ռուսերեն քարզն. Լ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ստորագրված է տարագրության 08.04.2005 թ.:
Պատվեր № 165

Ճավալը՝ 21 տպ. մամուլ: Չափը՝ 60x84^{1/16}:
Թուղք՝ օխեր № 1: Տպարանակը՝ 500:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան, 375019, Մարշալ Բաղրամյան սրղ. 24գ.:

Գիրք պայմանագրային
Издательство "Гитутюн" НАН РА. 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24 г.